

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI
TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARİHİ BİLİM DALI

**CAMBRIDGE’DE BİR TÜRK EĞİTİMCİ (HALİL HÂLİD BEY:
1869-1931)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

KURTULUŞ ÖZTÜRK

İSTANBUL- 2005

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI
TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARİHİ BİLİM DALI

**CAMBRIDGE’DE BİR TÜRK EĞİTİMCİ (HALİL HÂLİD BEY:
1869-1931)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

KURTULUŞ ÖZTÜRK

DANIŞMAN
DR. CAN ERDEM

İSTANBUL- 2005

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

Yüksek Lisans öğrencisi Kurtuluş Öztürk'ün "Cambrige'de Bir Türk Eğitimci. (Halil Halid Bey, 1869-1931)" konulu tez çalışması jürimiz tarafından Türk Tarihi Anabilim Dalı, Cumhuriyet Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans tezi olarak oy birliği / oy çokluğu ile başarılı bulunmuştur.

Tez Danışmanı : Dr. Can Erdem
Üniversitesi Marmara

İmza

.....

Üye : Prof.Dr. Süleyman Beyoğlu
Üniversitesi Marmara

.....

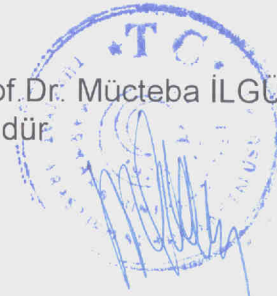
Üye : Prof.Dr. Vahdettin Engin
Üniversitesi Marmara

.....

ONAY

Yukarıdaki jüri kararı Enstitü Yönetim Kurulu' nun ...04/01/2005 tarih ve 1-7 sayılı kararıyla onaylanmıştır.

Prof.Dr. Mücteba İLGÜREL
Müdür

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	IV
ÖNSÖZ	VI
ÖZET	IX
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM	11
HAYATI VE ŞAHSİYETİ	11
I- HAYATI	11
1. Ailesi (Çerkeşîler)	11
2. Doğumu Ve Çocukluk Yılları	13
3. İstanbul'a Gelişi Ve Tahsili	17
3.1. Medrese Eğitimi	18
3.2. Hukuk Eğitimi	20
3.3. Gazetecilik Mesleğine ilk Adım	22
3.4. Hafiye Takibine Uğraması	22
4. İngiltere'deki Yılları	23
4.1. İngiltere'ye Gidişi	23
4.2. İngiltere'deki Gazetecilik Faaliyetleri	26
4.3. Londra Şehbender Vekilliği	28
4.3.1. İngiltere Sefîr Antopolo Paşa'nın Halil Hâlid Bey Aleyhindeki Tutumu	28
4.4. Cambridge Üniversitesi Öğretim Üyeliği	31
4.4.1. Cezayir Müsteşrikîn Kongresine Katılması	32
4.5. İngiltere'deki Sosyo-Kültürel Çalışmaları	35
4.5.1. Cemiyet-i İslâm ve Halil Hâlid Bey	35
4.5.2. İngiltere'deki İslâm Teşkilatları ve Osmanlı Devleti	37
4.5.3. Londra Camii Şerifi ve Halil Hâlid Bey	38
4.6. Dostluk Kurduğu İngiliz Şarkiyatçılar	44
4.6.1. Elias J. W. Gibb	44
4.6.2. Edward G. Brown	46
4.6.3. Thomas W. Arnold	48
4.6.4. Wilfrid S. Blunt	48
5. Türkiye'ye Dönüşü ve Mebusluğu	49

5.1. Tedrisât-ı İbtidaiye Kanunu	50
6. Hindistan-Bombay Başşehbenderliği	52
6.1. Hindistan Gözlemleri	54
7. I. Dünya Savaşı ve Almanya'daki Yılları	56
8. İstanbul Darülfünûnu Müderrisliği	58
8.1. Halil Hâlid Bey ve İlahiyatta Reformcular	58
8.2. H. Hâlid Bey'in Amerikan Üniversiteleri'nde Konferans Vermek Üzere Bu Ülkeye Davet Edilmesi	62
9. Vefatı	62
II- ŞAHSİYETİ	64
İKİNCİ BÖLÜM	
FİKRİ YAPISI VE SİYASİ GÖRÜŞLERİ	67
I. FİKRİ YAPISI	67
1. Fikri Yapısını Şekillendiren Faktörler	67
2. Halil Hâlid Bey ve İslamcılık Düşüncesi	68
II. SİYASİ FİKİRLERİ	70
1. II. Abdülhamid Yönetimine Bakışı	70
1.1. Yönetimin Bâbîâlî'den Yıldız'a Geçmesi	70
1.2. Yıldız Bürokrasisinin İşleyişi	71
2. Jön Türk Hareketi ve Halil Hâlid Bey	74
II-TÜRKİYE CUMHURİYETİ VE İSLAM DÜNYASI'NA DAİR GÖRÜŞLERİ	77
1. Türk - Arap Ayrılığı	77
2. Türkiye ve Hindistan İlişkileri	78
3. Türkiye Mısır ilişkileri	81
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	
HALİL HÂLİD BEY'İN BATI TELAKKİSİ	84
I- BATI EMPERYALİZMİ VE İSLÂM DÜNYASI İLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ	84
1. Batı'nın Sömürge Yöntemleri/Araçları/Gerekçeleri	85
1.1. Doğu Toplumlarına Medeniyet Götürme İddiası	85
1.2. Pan-İslâmizm Tehlikesi	88
1.3. Hilâfet Tartışmaları	91

1.3.1. H. Hâlid Beyin Hilafet Tartışmalarına Bakışı	91
1.4. Dindar İşgalciler: Misyonerler	94
1.5. Avrupa'daki Oryantalizm Çalışmaları	98
2. Halil Hâlid Beyin Sömürgeciliğe Karşı Teklifleri	102
2.1. Hilâfet'in Osmanlılara geçtiği gün Kutlanmalıdır!	102
2.2. Bir Karşı Koyma Aracı Olarak Boykot	104
2.2.1. Avusturya Boykotu	105
2.3. Türkler'le Araplar Siyasî Birliklerini Güçlendirmeli: Osmanlı Yaşatılmalı	107
2.3.1. İki Milletin Kültürel Bağları Kuvvetlendirilmeli	109
II- BATI EMPERYALİZMİ ÇERÇEVESİNDE TÜRK-İNGİLİZ İLİŞKİLERİNE	
DAİR GÖRÜŞLERİ	111
1. İlişkilerin Başlaması ve Seyri	112
2. İngilizlerin Osmanlı Topraklarına Yönelik Emelleri	114
3. Halil Hâlid Beyin Basra Raporu :İngilizler'in Orta Doğu'daki Emelleri	116
3.1. Osmanlı Devletinin Bölgede Alması Gereken Tedbirler	119
4. İngiltere'deki Türk Düşmanlığı ve Sebepleri	121
4.1. Meşrutiyet ve I. Dünya Savaşı Yıllarında İngiliz Düşmanlığı	124
4.2. İngiltere'de Türk Düşmanlığı ve Balkan Komitesi	127
5. Ermeni Katliamı İddiaları	132
5.1. 19. Yüzyılın Sonlarına Kadar Osmanlı Ermenileri	132
5.2. Avrupalı Devletlerin Tahriki ve Ermeniler	133
5.3. I. Dünya Savaşı Sürecinde Ermeniler	135
5.4. Ermeni İddialarına Üzerine H. Hâlid Bey -Mr. Gladstone Mektuplaşmaları	137
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	
ESERLERİ	142
1. Kitapları	142
1.1. Telif Ettiği Kitaplar	143
1.2. Tercüme Ettiği Kitaplar	161
2. Makaleleri	163
SONUÇ	167
EKLER	169
BİBLİYOGRAFYA	188

KISALTMALAR

a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale
a.g.y.	Adı geçen yayın
a.g.t.	Adı geçen tez
akt.	Aktaran
B	Receb
bkz.	Bakınız
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	Cilt
çev.	Çeviren
D.İ.F.M.	Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
Gös. yer	Gösterilen yer
haz.	hazırlayan
HR.SYS	Hariciye Siyasî
İ.HR	İrâde Hariciye
İ.HUS	İrâde Hususi
İ.Ü.	İstanbul Üniversitesi
K.sa.	Kânunisani
L	Şevval
M	Muharrem
MEB	Milli Eğitim Bakanlığı
N	Ramazan
S	Safer
no.	Numara
Ra	Rebiulevvel
s.	Sayfa
sad.	Sadeleştiren
SF	Servet-i Fünûn
SM	Sırât-ı Müstakîm
SR	Sebilürreşad
T.C.T.A	Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi

T.sâni	Teşrinisâni
t.y.	Tarih yok
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
TTK	Türk Tarih Kurumu
Y.E.E	Yıldız Esas Evrakı
Y.PRK.EŞA	Yıldız Perâkende Elçilik ve Şehbenderlik Tahrirâtı
yay.	Yayınları

ÖNSÖZ

Halil Hâlid Bey, Osmanlı Devleti'nin son döneminde yetişmiş ve Cumhuriyetin ilk yıllarına ulaşmış aydınlarımızdandır. Fakat bugün ülkemizde pek fazla tanınmamaktadır. Halbuki o yaşadığı dönemin önemli siyaset ve bilim adamlarından birisidir. Uzun yıllar Batı Avrupa ülkelerinde bulunması sebebiyle Avrupa siyasetini yakından tanımaktadır. Gayretleri sonucunda Cambridge Üniversitesi kadrosuna girmeyi başarmış hatta 1906 yılında Cezayir'de toplanan müsteşrikler kongresinde Üniversiteyi temsil etmiştir.

Onun hayatını araştırmaya değer kılan en önemli yönü ise yıllarca Avrupa'da kalmasına rağmen Osmanlı Devleti'nin ve Doğu toplumlarının meselelerine karşı duyarlılığından hiçbir şey kaybetmemesi ve Avrupalı güçlerin Osmanlı Devleti'ne karşı her alanda tehditlerini yoğunlaştırdıkları bir dönemde kaleme aldığı etkili yazılarıyla bu saldırılara karşı yaptığı müdafaalardır. Bütün bunları Londra başta olmak üzere çeşitli Avrupa şehirlerinde İngilizce, Fransızca ve Almanca olarak kaleme aldığı eserleriyle yapmıştır. Halil Hâlid Bey, bir taraftan Batı kamuoyunda Osmanlı Devleti ve İslâm dünyasına karşı oluşturulan menfi propagandalarla mücadele ederken diğer taraftan da Batılıların Doğu toplumlarına yönelik emperyalist hedeflerine dikkat çekmiştir.

Biyografi çalışmalarının kendine özgü bazı zorlukları bulunmaktadır. Her şeyden önce çalışmanın sınırlarının belirlenmesinde, araştırmacı zor bir tercih sürecine girmektedir. İncelenecek olan şahsın sadece hayatı mı incelenmeli, yoksa mensup olduğu çevre, müdahil olduğu olaylar da çalışmaya dahil edilmeli mi? Bu konular da dahil edilirse çalışmanın sınırları nereye kadar genişletilmeli? Çalışılacak kişi Halil Hâlid Bey gibi nevi şahsına münhasır, çok boyutlu birisi olunca gerek hayatıyla gerekse müdahil olduğu alanlarla ilgili çerçevenin tam olarak tespiti zorlaşmaktadır.

Çalışma esnasında bir takım güçlüklerle karşılaşmıştır. Bunların başında Halil Hâlid Bey'in pek fazla tanınmaması sebebiyle onun hakkında bilgi veren kaynakların yok denecek kadar az olması gelmektedir. Bu kaynaklar arasında çalışmaya kılavuzluk edebilecek konumda olan iki makaleyi zikredebiliriz. Bunlar Diyanet İslam Ansiklopedisi'nde Mustafa Uzun Bey tarafından kaleme alınan "Halil Hâlid Bey" isimli makale ile Tanwir Wasti'nin Middle Eastern Studies dergisinde yayınlanan "H. Hâlid: Anti-Imperialist Muslim Intellectual" adlı makalesidir.

Çalışma esnasında karşılaşılan güçlüklerden birisi de Halil Hâlid Bey'in hayatının önemli bir bölümünü yurt dışında geçirmiş olmasıdır. Yıllarca İngiltere ve Almanya'da kalması, ayrıca uzun süre Hindistan, Mısır ve Sudan'da bulunması, buralara gidiş sebepleri, yaptığı çalışmalar, bunların önemi gibi bir çok hususun aydınlatılmasını gerekli kılmaktadır.

Karşılaşılan diğer bir sıkıntı ise Halil Hâlid Bey'in eserlerinin, gazete ve dergilerdeki yazılarının tespitinde yaşanan zorluktur. Çok sayıdaki kitabının farklı dillerde ve ülkelerde basılması, maalesef bunların kütüphanelerimizde toplu bir şekilde bulunmaması -bazılarının hiç olmaması- eserlerin bir araya getirilmesini uzun bir zamana yaymıştır. Dönemin yayın organlarının bir çoğunda -bazıları müstear adla- makaleleri, fıkraları yayınlandığından, bir çok gazete ve dergi taraması yapıldı.

Araştırma yapılırken ağırlıklı olarak birincil kaynaklardan yararlanılmıştır. Dönemle ilgili hatırat ve araştırmalar da yardımcı kaynaklar olarak kullanılmıştır. Faydalandığımız bilgi kaynaklarından birisi de arşivlerdir. Kullanılan malzeme arasında arşiv belgelerinin müstesna bir yeri vardır. Özellikle ikincil kaynaklardaki bazı bilgilerin düzeltilmesinde bu belgelerin önemli katkıları olmuştur.

Tez, giriş ve dört bölümden oluşmaktadır. Girişte; Türkiye'deki yeni aydın kimliğinin oluşum süreci, Halil Hâlid Bey'in yaşadığı dönemin siyasî ortamı ve fikrî cereyanları incelenerek dönem hakkında genel bir panorama çizilmeye çalışılmıştır. Birinci bölümde; kronolojik olarak doğumundan ölümüne kadar bütün safhalarıyla hayatı, yapmış olduğu siyasî, ilmî ve kültürel çalışmaları hakkında bilgi verilmiştir. İkinci bölümde; fikrî yapısı ve siyasi görüşleri incelenmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan sonraki süreçte Türkiye'nin diğer İslam ülkeleriyle kuracağı ilişkilerinin seyri konusundaki önerileri de ikinci bölümde incelenen bir diğer konudur. Üçüncü bölümde; Batıların İslam alemi ve Osmanlı topraklarına yönelik emperyalist emelleri ile bunlara karşı önerileri ele alınmıştır. Hâlid Bey'in Batı emperyalizmi içinde ayrı bir yere koyduğu İngilizlere dair görüşleri de "Batı Emperyalizmi çerçevesinde Türk İngiliz İlişkileri..." başlığı altında bu bölümde incelenmiştir. Dördüncü bölümde ise Hâlid Bey'in kitap ve makalelerinden oluşan tüm eserleri künyeleri ve muhtevalarıyla birlikte tanıtılmıştır.

Dönemle ilgili kaynaklara ulaşmamızda bir çok kişinin katkısı oldu. Bu kişiler arasında M. Ertuğrul Düздаğ Beyefendi'nin yardımları ayrı bir öneme sahiptir. Sayın Düздаğ'ın, kırk yılı aşkın bir süredir devam eden çalışmaları süresince oluşturduğu zengin arşivi ve biriktirdiği fişlerinde Halil Hâlid Bey'e dair oldukça önemli bilgiler bulunmaktadır. Bu bilgileri bizimle cömertçe paylaşmaları

dolayısı ile sayın Düzdağ'a şükranlarımı sunuyorum. Yine İngilizce çeviriler ve metinlerin yazılması konusunda yaptığı katkılardan dolayı Talha Çiçek'e teşekkür borçluyum. Kaynakların toplanması, Osmanlıca metinlerin okunması, tashih, düzen vs. her aşamada benim kadar -bazen daha fazla- emek sarf ettiği için kıymetli eşim Özlem Hanıma da bir kez daha teşekkür ediyorum.

Tezin hazırlanmasındaki katkılarından dolayı tez danışmanım sayın Dr. Can Erdem Beye müteşekkirim. Ayrıca tezi okuyarak değerlendirme lütfunda bulunan değerli hocalarım Prof. Dr. Süleyman Beyoğlu ve Prof. Dr. Vahdettin Engin Beylere de şükranlarımı arz ederim. Çalışmanın çeşitli safhalarında emeği geçen bir çok insana da ayrıca minnettarım.

Eylül 2005

Kurtuluş Öztürk

ÖZET

Çerkeşseyhizade Halil Hâlid Bey, Çankırı Çerkeşli'dir. Çocukluğu Ankara'da geçen Halil Hâlid Bey, ilk ve orta okulu da burada bitirdi. Daha sonra İstanbul'a gelerek önce medrese ardından da hukuk eğitimi aldı. Kısa bir süre gazetecilik yapan Halil Hâlid, hafiye takibi sebebiyle 1894 yılında İngiltere'ye kaçtı.

Jön Türkler'in çıkardığı gazetelerde bir süre yazılar yazdı. Daha sonra II. Abdülhamid yönetimiyle anlaşarak Londra konsolos yardımcılığına tayin edildi. Osmanlı Devleti'nin İngiltere Büyükelçisi ile anlaşamadığı için bir müddet sonra görevinden istifa etti. 1897-1912 yılları arasında Cambridge Üniversitesi'nde Türkçe öğretmenliği yaptı.

1912'de Türkiye'ye döndükten sonra kısa bir süre için milletvekili oldu. Daha sonra Hindistan Bombay Başkonsolosu tayin edildi. 1. Dünya Savaşı başlayınca Almanya'ya gitti ve savaş süresince orada kaldı. 1922 yılında İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ne Müderris olarak tayin edildi. 1931 yılına kadar bu görevini sürdüren Halil Hâlid Bey, 29 Mart 1931 yılında vefat etti.

Çok sayıda kitap ve makale yazan Halil Hâlid Bey, eserlerinde Batı'nın Doğu toplumlarına uyguladığı sömürge politikalarını eleştirdi. Doğu toplumlarının haklarını savunmayı kendisine amaç olarak belirleyen Halil Hâlid Bey, bu sebeple bir çok İngiliz'in düşmanlığını da kazandı.

SUMMARY

Mr. Çerkeşseyhizade Halil Hâlid is from Çerkeş Çankırı. Having spent his childhood in Ankara, mr. Halil Hâlid attended primary and secondary school in this same city. Later, when he came to İstanbul, he had medreseh education firstly, and then he had law education. For a short time he worked as a journalist and in 1894 because of the spy pursuit he fled to England.

For same time, he wrote for the papers published by Young Turks. After that , agreeing with II.Abdülhamid goverment, he was appointed to the vice-consul of London . Because of the the fact that Ottoman goverment could not got on well with the ambassador of England, he gave his resignation after some-time, he worked as a Turkish teacher in the university of Cambridge between the years 1897-1912.

When he came back to Turkey in 1912, he became a deputy for a short time. Later he was appointed to India as the consol general of Bombay. When the world war I. broke out, he went to Germany and stayed there during the war time. In the year 1922, he was appointed to Istanbul University as a proffesör in the school of the teology until 1931. He died in March 29th 1931.

Havin written many books and articles, mr. Halil Hâlid critisized in his works the colonialist policy which the western world carried out on the Eastern societies. Determining his aim as defending the rights of eastern societies, Halil Hâlid gained the animousity of many Englishmen.

GİRİŞ

1. Türk Aydınının Modernleşme Süreci

Osmanlı aydınları devletin Batı karşısında gerilediği tespiti yaptıktan sonra, niçin gerilediği sorusuna cevap aramaya başlamışlardır. Evvela devlet yönetiminin bozulmasına bağlanan gerileme sebebi daha sonra Batı'nın askerî üstünlüğü ile açıklanmaya çalışılmıştır. Bu tespitin yapılmasından sonra Batı'nın askerî üstünlüğünün Osmanlı Devleti'ne taşınma yolları aranmaya başlanmıştır. III. Ahmet devrinde (1703- 1730) başlayan bu süreç III. Selim dönemine kadar hızlanarak devam etmiş; ancak çeşitli unsurların tepkisiyle karşılaşılması sonucu, süreç sekteye uğramıştır.¹ III. Selim dönemi ise Avrupalılaşma düşüncesinin kökleşme zamanı ve zemini olmuştur. Onun siyaset ve diplomasi alanında yaptığı düzenlemeler, Osmanlı Devleti'nde Batı etkisinin artmasını kolaylaştırmıştır.² Fransa'dan getirilen askerî uzmanlar vasıtasıyla, asker ve sivil Batılı aydın tipinin oluşmaya başlaması da yine bu döneme rastlamaktadır.³

II. Mahmud devrinden itibaren Batı tarzı yenileşmenin sınırları daha da genişletilerek uygulama bir çok alana yayılmıştır. Bu dönemde eğitim alanında yapılan reformlar, Osmanlı toplumunun aydın ve nüfuzlu sınıflarından biri olan ulemanın hakim konumunu kaybetmesine sebep olacak süreci hızlandırmıştır. Söz konusu durum, eğitim kurumları üzerindeki otoritesini yitiren ulemanın, gelecek nesiller üzerindeki otoritesini kaybetmesini de kaçınılmaz kılmıştır.

Yeni okullar, Batı Medeniyeti'nin teknik ve askerî üstünlüğünü yakalamak amacıyla açılmakla birlikte, sonuç hedeflenenden farklı olmuş, bu kurumlar gelenekten uzak mezunlar vermiştir. Bu okullardan yetişen kadrolar Batılılaşma uğruna faydalı olup olmadığı tartışma götüreren yenilikler peşine düşmüştür. Dönemin bazı aydınları, yeteri kadar tetkik edilmeden alınmış olması sebebiyle, yeni eğitim sistemine yönelik ağır eleştirilerde bulunmuşlardır. Bu isimlerden birisi olan Said Halim Paşa, yeni eğitim metodunun hazırlandığı sırada, ahlak ile bilginin, terbiye ile tahsilin ayrı şeyler olduğu gerçeğinin anlaşılamadığını söyler. Ona göre, yeni usul sadece yeni zihniyet hayranlığı ile fen üzerine bina edilmiştir. Toplumsal değerler göz önünde bulundurulmadan girişilen bu eğitim yöntemiyle aynı zamanda “ fenne ve akla

¹ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, İstanbul: İletişim yay., 2000, s. 11.

² Ejder Okumuş, *Türkiye'nin Laikleşme Sürecinde Tanzimat*, İstanbul: İnsan yay., 1999, s. 196.

³ Okumuş, *a.g.e.*, s. 199.

uyduğu sanılan şeylerden başka şeylere uymama”⁴ anlayışı da telkin edilmiştir. Yeni tip aydının kadim bilgi kaynaklarıyla ters düşmesi, halk-aydın ilişkilerine doğrudan yansımıştır. Halkının değerlerinden uzaklaşan aydın kesim, toplum tarafından kabul edilmemiş⁵, dolayısıyla aydınlar halkı yönlendirme imkanını ellerinden kaçırmışlardır.⁶ Bu durumun bir başka sonucu da Osmanlı toplumunun kendi aydınının rehberliğinden mahrum kalmasına sebep olmasıdır. Zaman geçtikçe aradaki uçurum daha da derinleşerek, bir tarafta her şeyi caiz gören aydınlar; diğer tarafta ise her türlü yeniliğe kendisini kapatan ve karşı koyan bir kısım aydın ve halk olmak üzere, iki uç kesim oluşmuştur.⁷

Batılılaşma çabası taşıyan aydın sınıfın ortaya çıkış biçimi ise Batılı aydınıninki ile pek fazla benzeşmemektedir. Batı’da aydınlar, bilgiyi kilise tekelinden kurtarmak için, “Rönesans”la başlayan ve aydınlanma devriyle 19. yüzyıla damgasını vuran, her şeyin merkezine aklı alarak diğer bütün kaynakları geri plana atan, kilise ve aristokrasiye karşı orta sınıfın ideologluğunu yapan” bir zümredir.⁸ Bizde ise aydınlar Batı karşısında geri kalmışlığı telafi etmek amacıyla, devlet tarafından başlatılan Batılılaşma çalışmaları çerçevesinde kurulan okullar tarafından yetiştirilmişlerdir.⁹

Batılı fikirlerin olgunlaşıp anlaşılması bakımından II.Abdülhamid devri oldukça önemli bir dönemi oluşturmaktadır. Bunun sebebi, yeni kurulan okullarda¹⁰ okuyanların ve yabancı dil bilenlerin sayılarının artmasıdır. Bu dönemde Harbiye, Mülkiye ve Tıbbiye’nin programları geliştirilmiş, öğrenciler ise ders programları icabı, Batı’nın gücünün 19. yüzyılda gelişen müspet ilimlerden geldiğini fark etmişlerdir. Böylece Batı ile Batı’da geliştirilen bilimi bir tutan bir nesil yetişmiştir.¹¹

II. Meşrutiyet Dönemi Fikri ve Siyasi Akımları

20. yüzyılın başında sanayi devletlerinin aralarındaki rekabet hızlanmış ve sömürge yarışı İslam dünyası ve Osmanlı Devleti üzerinde yoğunlaşmıştır. Sıkıntıların artması, devletin varlığını tehdit eden gelişmelerin fazlalaşması, sorunlara kafa yoran kişilerin de çoğalmasını beraberinde getirmiştir.

⁴ Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, (sad.) M. E. Düздаğ, İstanbul: İz yay., 1994, s. 112.

⁵ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarih*, İstanbul: Ülken yay., 1998, s. 200.

⁶ Ahmet İshak Demir, *Cumhuriyet Dönemi Aydınları’nın İslâm’a Bakışı*, Marmara Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış doktora tezi), 2000, s. 35.

⁷ Said Halim Paşa, a.g.e., s. 111.

⁸ Mehmet Ali Kılıçbay, “Osmanlı Aydını”, *Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. 1, s. 56.

⁹ Demir, a.g.t., s. 33.

¹⁰ Ülken, a.g.e., s. 136.

¹¹ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, s. 15-16.

Kötü gidişata son verilmesi için çareler arayan Osmanlı aydınları, çözüm yolu olarak diğer yeniliklerin yanında -Batı'da olduğu gibi- ortak aklın kullanılmasını da bir zaruret olarak görmüşlerdir. Özellikle Yeni Osmanlılar, hem ilerlemiş Batılıların uyguladığı, hem de millî ve dinî köklere atıf yaparak izah edebildikleri “şûra”, “meşveret” gibi kurumların yeniden ihdas edilmesini talep ederek bu arzuyu ilk defa belirgin bir şekilde ortaya koymuşlardır. Bu talepler bir müddet sonra anayasal parlamenter sisteme geçilmesi şeklinde kendisini göstermiştir.

Gönülsüz de olsa, gördüğü tazyik sebebiyle meclisi toplayan II. Abdülhamid'in kısa bir süre sonra meclisi dağıtması, bundan sonraki süreçte yaşanan bütün olumsuzluklardan padişahın sorumlu tutulması gibi bir tavrın ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Özellikle İttihat ve Terakki Cemiyeti, bütün çalışmalarını, II.Abdülhamid'in devrilmesi üzerine bina ettiği siyaset ekseninde yürütmüştür. İttihatçıların “II. Abdülhamid gitsin” sözleriyle özetlenebilecek sloganı toplum tarafından olmasa da sivil ve askerî bürokrasiden destek bulduğu için bu oluşum, devletin kaderini tayin etme mevkiine ulaşmıştır. 1908 yılında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin baskısıyla Anayasa tekrar yürürlüğe girmiş ve -kısa da olsa- oluşan hürriyet ortamı Türk fikir hayatına büyük bir canlılık getirmiştir.

II. Meşrutiyet dönemi Tanzimat'tan beri ortaya çıkan temayüllerin kendilerini ifade etme imkanı bulduğu ve sosyal-siyasî gelişmelerin, problemlerin üst seviyede yaşandığı bir dönemdir.¹² Bu dönemde devletin kurtarılmasını hedefleyen, ancak bunu sağlayacak siyasî ve toplumsal hareket tarzı konusunda farklı yöntemler benimseyen fikir akımları kendilerini ifade edebilmişlerdir. Aslında aralarında her konuda belirlenmiş net ayrımlar bulunmayan bu akımlar¹³, daha ziyade, Batı karşısında alınması gereken tavır konusunda farklılık göstermektedirler. Tunaya, fikir akımlarının arasındaki ortak vurguları belirtmek için Türkçü-İslâmcılar, Garpcı-İslâmcılar¹⁴ gibi sentezci düşünürlerin varlığından söz etmektedir. Osmanlı Devleti'nin sorunlarına çözüm aramanın yanında, devletin varlığını tehdit eden sömürgeci dalganın durdurulabilmesi amacıyla, acil çözümler üretilmesi ihtiyacı, dönemin aydınlarının yoğun bir zihni üretime girmelerini sağlamıştır.

Genel olarak Osmanlıcılık, Batıcılık, İslamcılık ve Türkçülük olarak tasnif edilen bu akımların belli başlı özelliklerine değinmek II. Meşrutiyet döneminin fikrî ortamı hakkında bazı ipuçları sunacaktır.

¹² İsmail Kara, *İslamcıların Siyasi Görüşler*, İstanbul: İz yay., 1994, s. 8.

¹³ Ülken, *a.g.e.*, s. 201.

¹⁴ Tarık Zafer Tunaya, *İslamcılık Akımı*, İstanbul: Bilgi Üniv. yay. , 2003, s. 73-73, 67-68.

Osmanlıcılık: Bir Osmanlı milleti oluşturmaya hedefleyen bu düşüncenin kökleri II. Mahmud devrine kadar uzanır. Osmanlı vatandaşlarının siyasî haklar bakımından eşit konuma getirilerek, ortak vatanda yeni bir millet anlayışı geliştirmek suretiyle, devletin sınırlarının olduğu gibi korunması amaçlanmıştır.¹⁵ Osmanlıcılık fikrî, değişik fikir akımlarına mensup aydınların ortak yoludur. İslamcıların gayrimüslim unsurları, Türkçülerin ise gayr-i Türk unsurları bir arada tutma çabası¹⁶ içine girmiş olmaları, bu amacı gerçekleştirmeye yönelik gayretlerdendir. II. Abdülhamid döneminde İslamcılık vurgusu artmışsa da II. Meşrutiyet döneminde Balkan toplumlarının ayrılıkçı hareketlerinin yoğunlaşması üzerine, Osmanlıcılık yeniden gündeme gelmiş, ancak Balkanların Osmanlı Devleti'nden kopması üzerine bu akım büyük oranda tesirini yitirmiştir.

İslamcılık: Hareketin kökenini Yeni Osmanlılar'a kadar götürmek mümkün olsa da asıl şekillendiği dönem II. Abdülhamid dönemidir.¹⁷ İslamcılık geniş anlamda "İslam'ı bir bütün olarak yeniden hayata hakim kılmak ve akılcı bir metotla Müslümanları, İslam dünyasını Batı sömürsünden, zalim ve müstebit yöneticilerden, esaretten, taklitten kurtarmak, medenileştirmek, birleştirmek ve kalkındırmak amacıyla girişilen aktivist ve modernist yönleri baskın siyasî, fikrî ve ilmî çalışmaların, arayışların, tekliflerin ve çözümlerin bütününe ihtiva eden bir harekettir."¹⁸ Bir anlamda Osmanlıcılık hareketinin bir sonraki aşaması olarak da kabul edilebilecek olan İslamcılık, "Osmanlı Milleti" fikrinin pratikte uygulama alanı bulamamış olması, sınırların Müslüman toplumları kapsayacak şekilde geri çekilmesi, bir başka ifadeyle ittihâd-ı anâsırdan ittihâd-ı İslâm'a geçilmesiyle etkinlik bulmuştur.

İslamcılık 1870'lerden itibaren devletin hakim siyasî düşüncesi olmakla birlikte, bir fikir hareketi olarak, II. Meşrutiyet döneminin doğurduğu serbestî ortamında kendisini ifade edebilme imkanı bulabilmiştir.¹⁹ Hareketin sözcülüğünü *Sırat-ı Müstakîm*²⁰ başta olmak üzere *Beyanü'l Hak*, *Hikmet* gibi mecmualar üstlenmiştir.

İslamcı yazarlar bu mecmualardaki yazılarında II. Meşrutiyet döneminin meşrulaştırılması ve Meşrutiyet'in getirdiği fikirlerin halk tarafından anlaşılması için yoğun

---

¹⁵ Demir, a.g.t., s. 40.

¹⁶ M. Ertuğrul Düzdağ, *Yakın Tarihimizde İslam ve Irkçılık Meselesi*, İzmir: Çağlayan yay., 1997, s. 1.

¹⁷ Kara, a.g.e., s. 24.

¹⁸ Kara, "Tanzimat'tan Cumhuriyete İslâmcılık Tartışmaları", *TCTA*, C. 5, s. 1405.

¹⁹ Demir, a.g.t., s. 41.

²⁰ Şerif Mardin, *Türkiye'de Din ve Siyaset*, (6. bas.), İstanbul: İletişim Yayınları, 1999, s. 27.

çaba sarf etmişlerdir.²¹ İslamcılara göre meşruti idareyi kabul etmekte İslam hukuku nokta-i nazarından her hangi bir olumsuzluk bulunmamaktadır. Hatta meşruti idare İslam'ın ilk döneminde uygulanan yönleme daha uygun olduğundan savunulmalıdır.²²

Savundukları temel teze göre, İslam dünyasının içinde bulunduğu durumdan kurtulabilmesi için Müslümanlar yeniden İslam'ın esaslarına sarılmalıdırlar. İslamcılar geri kalışın sebebi olarak İslam'ı görmedikleri için ilerlemeyi de ondan uzaklaşmada arayan çözüm önerilerine karşı çıkmışlardır. Çözümün kendi dinamiklerimizde aranması taraftarı olan İslamcılar, Batılı usullerin taklidi ile sorunların çözölemeyeceğı kanaatindedirler. Bu akımın önde gelen isimlerinden Said Halim Paşa, her cemiyetin kendisine has özellikleri bulunduğunu savunarak Batı'dan taklit ettiklerimizin “Batı cemiyetinin gelişmelerine bağılı olarak, doğan, değışen ve ölen görüşler” olduğuna dikkat çeker.²³ İslamcılar Batı medeniyeti ile Batı'daki teknik ilerlemenin farklı değılendirilmesi gerektiğini düşünmektedirler. Bu sebeple Batı medeniyetinin ahlak, kültür gibi unsurlarından uzak durularak, diğler alanlardaki gelişmelerin süratle takip edilmesini önerirler. 1905'de Japonların Rusları yenmesi, İslamcı aydınların iddialarına destek olmuştur. Çünkü Japonlar kendi kültürlerinden vazgeçmeden Batı'nın askerî teknolojisini kullanabilmişlerdir.²⁴

İslamcılar, maddi terakkinin sağlanabilmesi için Müslümanlar arasında unutulmuş veya şimdiye kadar yanlış yorumlanan bazı kavramların yeniden gözden geçirilmesi teklifinde bulunmuşlar, öte yandan kitleleri çalışma konusunda teşvik edecek kavramları ön plana çıkarmaya çalışmışlardır. Dönemin İslamcı aydınlarının metinlerinde cihad, sa'y, gayret öne çıkarılırken, tevekkül, fakr, dünya, zühd gibi kavramlar muhtevaları değıştirilerek yeniden yorumlanmıştır.²⁵

İslamcıların karşı koymaya çalıştıkları hususlardan birisi de I. Dünya Savaşı öncesinde Müslüman toplumlar arasında yaygınlaşmaya başlayan kavmiyetçilik davasıdır. İslamcılar milliyetçilik ile kavmiyetçiliğı birbirinden ayrı değılendirerek, milleti, İslam ümmetinin bir parçası olarak görmüşler ve her milletin maddi-manevi gelişimini sağlamak için çaba sarf etmesi gerektiğı fikrini desteklemişlerdir. *Sırât-ı Müstakîm* dergisinin başlangıçta bir kültür hareketi olan Türkçölük akımını desteklemiş²⁶ olması, bu duruma örnek olarak gösterilebilir.

²¹ Kara, *a.g.e.*, s. 114.

²² Kara, *a.g.e.*, s. 107-109.

²³ Said Halim Paşa, *a.g.e.*, s. 202.

²⁴ Mardin, *İslamcılık*, TCTA, C. 5, s. 1402.

²⁵ Kara, *a.g.e.*, s. 21.

²⁶ M. Ertuğrul Düzdağ, “*Yakın Tarihimize İslâm...*”, s. 7.

Dergide, “Türk İslâm Alemi” genel başlığı altında dış Türklere ait haberler yayınlamıştır. Dergideki metinlerde “ümme-i Türkiye” gibi ifadelerin yanı sıra, Türk birliği teklif eden mektuplar, Ahmed Mithat Efendi’nin “Türklüğe Dâir” konferansı gibi yazılara da yer verilmiştir.²⁷ 1909’da kurulan “Türk Derneği” ise dergiyi kendisine yayın organı olarak seçmiştir. Türkçülük akımının önemli isimlerinden Yusuf Akçura 1909-1910, Ahmed Ağaoglu 1913-1915 yılları arasında *Sırât-ı Müstakim* dergisinin yazarları arasında yer almışlardır.²⁸ Türkçülük hareketi kısa bir süre sonra siyasî bir boyut kazanınca, İslamcılar bu hareketi devleti yıkıma sürükleyecek bir teşebbüs olarak görmeye başlamışlardır.

Batıcılık: İlk olarak Osmanlı Devleti’nin meselelerinin halli çerçevesinde girilen çözüm arayışlarının bir neticesi olarak görülmeye başlayan Batıcılık, II. Meşrutiyet sonrasında siyasî bir hareket haline gelmiştir.²⁹ Başlangıçta askerî bir zorunluluk olarak görülen Batı’dan bir şeyler alma mecburiyeti zamanla Batı hayranlığına dönüşmüştür.³⁰ Bu yaklaşımın oluşmasında, Avrupa’ya giden ilk aydınların orada gördükleri maddi gelişmişliği büyük bir hayranlıkla anlatmalarının etkisi olmuştur. Onların sunduğu bu bakış açısı, Batı’yı, Garpçıların gözünde muazzam bir medeniyet olmanın yanında, bütün insanlığın ortak birikimi olan tek medeniyet haline getirmiştir.³¹

Batıcılık hareketi II. Meşrutiyet dönemiyle hız kazanmıştır. Batılılaşmanın bir zorunluluk olarak görülmesi çok önceden başlamış olsa da, bu düşüncenin sistematik bir hale getirilerek toplumun öncelikli problemi olarak sunulması, II. Meşrutiyet döneminde gerçekleşmiştir.

Hareketin öncülükleri Abdullah Cevdet ve Celal Nuri’dir. Abdullah Cevdet, II. Meşrutiyet’in sağladığı ortamın etkisiyle *İctihad* dergisini İstanbul’da çıkarmaya başladı. Batıcılık fikrini savunan aydınların tezleri dergi aracılığıyla dile getirildi. İlk kez Batı’nın üstünlüğü bilimsel bir şekilde ifade edilmeye başlandı.

Batı’nın üstünlüğünü tartışmasız bir şekilde kabul eden bu aydınlar,³² Batı ile Doğu arasındaki farkın, aydınla cahil; zenginle fakir ilişkisi kadar açık olduğunu savunmaktadırlar.

²⁷ Düzdağ, *Mehmed Akif Ersoy*, İstanbul: Kaynak Kitaplığı, 2004, s. 72.

²⁸ Düzdağ, *Yakın Tarihimizde...*, s. 7. Yusuf Akçura yazılarını “A. Y.” (Akçuraoglu Yusuf) imzasıyla, Ağaoglu ise “Ahmed Agayef” imzasıyla yazmıştır.

²⁹ Şükrü Hanioglu, “Batıcılık”, *TCTA*, C. 5, s. 1382.

³⁰ M. Fatih Andı, “Frenk-i bed-renk’in Avrupa’sı ve Osmanlı”, *İzlenim*, no: 30, 1996, s. 70.

³¹ Hanioglu, *a.g.m.*, s. 1383. II. Abdülhamid dönemi Batılılaşma hareketleri açısından önemli bir dönemdir. Gerek II. Meşrutiyet dönemi Batıcıları, gerekse cumhuriyeti kuran kadro bu dönemde yetişmiştir.

³² Ülken, *a.g.e.*, 207.

Onlara göre geri kalışımızın sebebi; matbaanın geç alınması, çok unsurluluktan dolayı verilen tavizlere bağlı olarak Türklerin millî bir hedeften mahrum bulunması³³ ve en önemlisi de sahip olduğumuz dinî ve kültürel değerlerdir. Batıcıların dinî değerlerle sürekli çatışma halinde olması, yayın organlarının defalarca kapatılmasına sebep olmuştur.³⁴ Onların çabaları toplumun değerlerini reddeden yeni bir fert oluşturma çabası olarak görülmüştür.³⁵

Batıcılar, fikirlerini halka kabul ettirebilmek için İslâm'ın çalışmayı ve ilmî teşvik eden prensiplerinden faydalanmayı ihmal etmemişlerdir. İslam ile Batılı değerlerin çatışmadığı ancak onun hocalar tarafından yanlış anlaşıldığı ve anlatıldığı iddia edilmiştir.³⁶

Batıcılar arasında her konuda birlik olduğunu söylemek mümkün değildir. Batıyı öğretmen olarak gören Abdullah Cevdet, Avrupalılardan sakınmanın yolunun onlara sevgi besleyerek “iyi talebe” olmaktan geçtiğine inanır.³⁷ Celal Nuri ise Avrupalılardan sakınmanın yolunun onlara karşı husumet beslemek olduğu görüşündedir. “Batı bizim hiçbir zaman dostumuz olmamıştır. Bunun için Batı’ya rağmen Batılılaşmalıyız.”³⁸

İctihad’ın 55. ve 57. sayılarında Batıcıların programı olarak kabul edilecek bir yazı dizisi yayınlanmıştır. Kılıçzâde Hakkı Bey tarafından kaleme alınan “Pek Uyanık Bir Rüya” adlı bu yazıda; şehzadelerin eğitimi, tek evlilik, kadınların giyim kuşamları, kadın erkek ilişkileri, tekke ve zaviyelerin kapanması, medreselerin ilgası, Arap alfabesinin terk edilmesi gibi bir çok konuda değişiklik önerilmiştir. Bu metinde dile getirilen talepler Cumhuriyet’in ilanından sonra yapılan inkılaplarla büyük oranda gerçekleştirilmiştir. Bu sebeple Batıcıların programı, Atatürk’ün reformlarının bir taslağı olarak görülmüştür.³⁹

Türkçülük: Türkçülük, II. Meşrutiyet döneminde Balkan Savaşları’nın etkisiyle ortaya çıkmış fikir akımlarından birisidir.⁴⁰ Osmanlı Devleti’nin asıl unsuru olması sebebiyle Türkler, devletin birliğini bozacak her hangi bir girişimin içinde olmamaya büyük oranda özen göstererek birliği korumak için çaba sarf etmişlerdir. Bu yüzden de milliyetçilik akımı en son Türkler arasında gelişmiştir. Akımın gelişmesinde büyük oranda yurt dışından gelen

---

³³ Demir, a.g.t., s. 54.

³⁴ Hanioglu, a.g.m., s.1385.

³⁵ gös. yer

³⁶ Demir, a.g.t., s. 54.

³⁷ Abdullah Cevdet, “Şime-i Muhabbet”, içtihad, no: 89, 16 Kânunisâni 1329, s. 1979.

³⁸ Celal Nuri, “Şime-i Husumet”, İctihad, no: 88, 9 Kânunisâni, 1329, s. 1950.

³⁹ Hanioglu, a.g.m., s. 1385-1386.

⁴⁰ Hanioglu, “Türkçülük”, TCTA, C. 5, s. 1394.

Türk aydınlar etkili olmuştur.⁴¹ Özellikle Rusya’da yaşayan Türkler millî kimliklerine sahip çıkmak için çaba sarf etmişlerdir.

Türkçülük fikrinin gelişmesinde Balkan Savaşları önemli bir yer tutar. Osmanlı Devleti’nin Balkan topraklarında yaygınlık kazanan ayrılık amaçlı çetecilik hareketleri, burada görev yapan subayların Osmanlılık fikrine olan inançlarını zayıflatmıştır.⁴² Bilhassa Bulgar isyanı Türkler arasında derin tesirler uyandırmıştır. 1904 yılında Mısır’da neşredilen Türk gazetesinde, Yusuf Akçura tarafından yazılan “Üç Tarz-ı Siyaset” adlı makalede, ilk defa Türk ırkı üzerine siyaset yapma seçeneği teklif edilmiş⁴³ ancak bu teklif yoğun olarak eleştirilmiştir.

Türkçüler, 1908’den itibaren kültürel alanda örgütlenmeye başladılar. İlk olarak Ahmet Mithat, Mehmet Emin, Ahmet Hikmet, Yusuf Akçura gibi aydınlar tarafından **Türk Derneği** kuruldu. **Türk Derneği**, aynı adla yayınlanan kısa ömürlü bir de dergi neşretti.⁴⁴ Dernek kısa bir süre sonra yerini Türk Yurdu’na 1914’te de **Türk Ocağı**’na bıraktı. Türk Ocakları çatısı altında ve *Türk Yurdu* dergisi etrafında toplanan aydınlar, Türk kimliği üzerinde yoğunlaşmaya başladılar. Osmanlı milleti diye bir kavramın olamayacağını⁴⁵, savunan bu aydınlar, bütün dünyada milliyetçilik ön plana çıkarken Türklerin buna duyarsız kalamayacaklarını işlediler.

Türkçülük hareketinin fikren öncüsü kabul edilen Ziya Gökalp, Türkçülüğe üç aşamadan oluşan bir hedef çizer: 1- Türkiyecilik, 2- Oğuzculuk veya Türkmencilik, 3- Turancılık. Ancak “bugün gerçeklik sahasında sadece Türkiyecilik vardır.” Büyük hedef Turancılık ise ruhların büyük bir özleyişle aradığı Kızıl Elma olarak gerçeklik sahasında değil hayal sahasındadır.⁴⁶

Türkçüler bağımsızlığın ve ilerlemenin yolu olarak, millî vicdanın uyandırılmasını görürler. Onlara göre, bir zamanlar savunulan “İslam Birliği” fikrî Müslümanların bağımsızlığa kavuşmalarını, sömürgeci kurtulmalarını hedefliyordu. Ancak bu düşünce bir

⁴¹ Düzdağ, “*Yakın Tarihimizde...*”, s. 1.

⁴² Hanioglu, “Türkçülük”, s. 1396.

⁴³ Hanioglu, *a.g.m.*, s. 1397.

⁴⁴ Demir, *a.g.t.*, s. 46.

⁴⁵ Tarık Zafer Tunaya, *Batılılaşma Hareketleri I*, İstanbul: Cumhuriyet yay., 1999, s. 108.

⁴⁶ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, (sad.) Cengiz Han, İstanbul: Kemer yay., 1996, s. 32.

taftan teokrazi gibi gerici akımlara sebep olduğu, diğerk taraftan milliyet ideallerinin ve millî vicdanın uyanmasını engellediğı için ilerlemenin önünde engeldir.⁴⁷

Gökalp, tabi olunacak medeniyet konusunda da tercihini Batı medeniyeti yönünde kullanmaktadır. Ona göre, medeniyet -din gibi- içine girilerek alınmalıdır. Tanzimatçıların girişimlerinin kısır kalması, Batı medeniyetini dışından, yüzeysel bir şekilde taklit etmeleri sebebiyledir.⁴⁸ Gökalp, medeniyetleri coğrafi ve tarihi sınırları belli olan yapılar olarak kabul eder. Gelişmelerinin bir başlangıcı ve sonu vardır. Fakat medeniyet daireleri, millî kültür dairelerinden daha geniş ve daha uzun ömürlüdür. Bundan dolayı milletler gelişmelerine paralel olarak içinde bulundukları medeniyeti de değiştirmelidirler. Gökalp'in bu konudaki örneğı Japonlardır. Ona göre Japonlar, son yüzyılda Uzak Doğu medeniyetinden, Batı medeniyetine geçmişlerdir. Aynı şekilde Türkler de gelişimlerine uygun olarak kavim devleti dönemini yaşarken Uzak Doğu medeniyetine, sultani devlet devrine geçince Doğu medeniyetine geçmişlerdir. Bugün ise millî devlet devrine geçilmesi sebebiyle, Batı medeniyetine girilmesi gerekmektedir.⁴⁹ Din bu konuda her hangi bir engel teşkil etmemektedir. Din ile medeniyeti ayıran Gökalp, "hiçbir medeniyetin, hiçbir dine bağlanamayacağı" görüşündedir.⁵⁰

Türkçülüğün millet tarifinde din, tanımın içindeki unsurlardan birisi olarak yerini alır. Ancak Osmanlı Devleti'nin çözülmesinden sonra Gökalp'in İslam vurgusu da o nispetle silikleşerek belirsiz bir hal alır.⁵¹

Türkçülük akımının mensupları, Türklerin önce yüksek bir millet meydana getirme kabiliyetine, sonra da Batı camiası içinde seçkin bir mevkie yükselme istidadına sahip olduklarına inanmışlardır. Bu inanç yeni Türkiye'nin kurucuları tarafından da benimsenmiştir.⁵²

II. Meşrutiyet dönemi aydınları uzun soluklu bir düşünce maratonunun son halkasını oluşturmaktadırlar. Osmanlı Devleti'nin çöküşünden kısa bir süre önceye tekabül eden bu süreç, adeta bir yığın halinde bulunan fikrî birikimin, tasnif edilerek düzenli programlar haline dönüştürüldüğü bir süreç olmuştur. Birinci Dünya Harbi ile birlikte tarih sahnesinden çekilen

---

⁴⁷ A.g.e., s. 88.

⁴⁸ A.g.e., s. 57.

⁴⁹ A.g.e., s. 58.

⁵⁰ A.g.e., s. 59.

⁵¹ Demir, a.g.t., s. 51.

⁵² Tunaya, a.g.e. s. 111.

Osmanlı Devleti'nin yerine kurulan Türkiye Cumhuriyeti, yolunu çizerken bu dönemde üretilen fikrî birikimden önemli ölçüde faydalanmıştır.

Ancak bu dönemde ortaya konan düşünce birikiminden yeterince istifade edilmiş olduğunu söylemek pek mümkün değildir. Özellikle daha sonraki dönemde mensubu bulunduğu düşünce akımının siyasî alanda tesirini kaybetmesi sebebiyle, muhalif konuma düşmüş veya geri plana itilmiş bir çok düşünürün birikimi gerektiği gibi incelenememiştir. Halbuki tarihimizin kritik noktalarından birisini oluşturan II. Meşrutiyet dönemi aydınlarının fikrî birikimleri, millî tecrübe açısından son derece büyük bir önem arz etmektedir.

Tez konumuzu oluşturan Halil Hâlid Bey de, Türk düşünce tarihinin unutulmuş isimlerinden birisidir. Batı dünyasını iyi tanıyan az sayıdaki Osmanlı aydınından birisi olan Halil Hâlid Beyin, Batı alemi karşısında özgün bir duruşunun olduğunu söylemek mümkündür. Meseleyi medeniyetler bazında ele alan Hâlid Bey, ağırlıklı olarak Batı Medeniyeti'nin İslam Medeniyeti'ne ve Doğu toplumlarına nasıl baktığı üzerinde durmuştur. Halil Hâlid, Batı ile kurulacak ilişkilerde Batı'nın tarihi, siyasî ve dinî dinamiklerinden kaynaklanan hususiyetlerini bilmeden, toplumsal ve tarihi tecrübemizi göz önünde bulundurmadan atılan adımların sağlıklı olamayacağını düşünür. Ona göre “Şark Şarktır, Garb dahî Garb; bu ikiz olmaz asla, bire kalb”.⁵³ Hâlid Bey, Batı hayranlığı ile girişilen hiçbir çabanın Batılıların taktirini kazanmaya yetmeyeceği gibi, Batı emperyalizmini de durduramayacağını savunur. Bu inancı sebebiyle eserlerinin büyük bir kısmını Batı emperyalizminin hedeflerini deşifre ederek, Doğu toplumlarını bu hedefler konusunda uyarmak için kaleme almıştır.

---

⁵³ Halil Hâlid, *Türk Hakimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, 1341, s. 1. Halil Hâlid, İngiliz hikayeci ve şair Rudyard Kipling'e ait olan bu mısraları aktararak konuyla ilgili yaklaşımını ortaya koyar.

Birinci Bölüm

HAYATI VE ŞAHSİYETİ

I. HAYATI

1. Ailesi

Halil Hâlid Beyin mensubu bulunduğu Çerkeşîler ailesinin kökeni Orta Asya'ya dayanmaktadır. Çerkeşîler daha sonra Orta Asya'dan İran'ın Horasan şehrine göç etmişler; ancak burada gördükleri Şii baskısı sebebiyle, 18. yüzyılın ortalarında Anadolu'ya gelerek Çankırı'nın Çerkeş kazasına yerleşmişlerdir.⁵⁴

Çerkeşî ailesinden olup Horasan'dan Anadolu'ya göç eden ilk kişinin Çerkeşî Mustafa Efendi'nin dedesi Vehbi Sultan olduğuna dair bir rivayet vardır. Vehbi Sultan ve oğlu Hacı Ali Efendi tasavvuf ehli kişilerdir.⁵⁵

Ailenin isminin yayılmasını sağlayan şahsiyet ise “Pîr-i sâni” ünvanlı Şeyh Çerkeşî Mustafa Efendi'dir (1743-1814): Halil Hâlid Beyin büyük dedesi ve Halvetî-Şabanî tarikatının Çerkeşî⁵⁶ kolunun kurucusu olan Çerkeşî Mustafa Efendi, Çerkeş'te dünyaya geldi. Safranbolulu Halvetî-Şabanî şeyhlerinden Şeyh Mehmed Efendi vasıtası ile tasavvuf yoluna girdi.⁵⁷ Çerkeşî Mustafa Efendi'nin ünü kısa sürede Anadolu'yla birlikte Suriye ve Mısır'da da yayıldı.⁵⁸ Mustafa Efendi, devrin padişahı II. Mahmud'un isteği üzerine kaleme aldığı ve eserin başında, II. Mahmud'un ulema ile tarikat mensuplarının arasındaki ihtilaflara dair sorduğu soruları cevaplandığı “*Risâle fî Tahkîki't-tasavvuf*” adlı eseri⁵⁹ ile ulema arasında da saygın bir konuma sahip oldu.⁶⁰ Padişahın, suallerine muhatap olarak onu seçmesi Mustafa Efendi'nin şöhretini ve ilmî derecesinin yüksekliğini göstermesi bakımından önemli bir ölçü kabul edilebilir.

⁵⁴ Halil Hâlid, *The Diary of a Turk*, Londra, 1903, s. 1-3.

⁵⁵ M. İhsan Oğuz, *Hz. Şabanî Veli ve Mustafa Çerkeşî*, İstanbul: Oğuz yay., (3.bas.) 2002, s. 73.

⁵⁶ Çerkeşîliği Halvetîliğe ulaştıran zincirin halkaları şu şekilde sıralanır: Halvetiyye- Şabanîyye- Karabaşîyye- Nasûhiyye- Çerkeşîyye. Bkz. Yaşar Nuri Öztürk, *Kutsal Gönüllü Veli Kuşadalı İbrahim Halvetî*, İstanbul: 1982, s. 24-28.

⁵⁷ Nihat Azamat, “Çerkeşî Mustafa Efendi”, *DİA*, C. 8, s. 272.

⁵⁸ Halil Hâlid, *a.g.e.*, s. 4.

⁵⁹ Çerkeşî Mustafa Efendi'nin bu risaleden başka Arapça bir risalesi daha vardır: *Sevabnâme*, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, kyt no: 600, vrk arası 71-74.

⁶⁰ Azamat, *a.g.m.*, s. 273. Şeyhülislâm Arif Hikmet Bey ve Şeyhülislâm Mehmed Sadeddin Efendi ile devrin tanınmış âlimlerinden Mehmed Zihni ve kelâmcı Abdülâtîf Harpûtî efendiler de kendisine intisab etmişlerdir.

Çerkeşî Mustafa Efendi'nin vefatından sonra çocuklarından Mehmed ve Mesud Efendiler onun tasavvuf yolunu sürdürdüler.⁶¹ Diğer oğlu Osman Vehbi Efendi'nin soyundan ise “Çerkeşseyhizâdeler” adı altında bir alimler silsilesi devam etti. Halil Hâlid Bey de, bu Osman Vehbi Efendi'nin torunlarından.

Döneminin büyük alimleri⁶² arasında adı geçen Osman Vehbi Efendi (ö.1860), tasavvuf konusunda babasıyla fikir ayrılığına düşerek Çerkeş'ten ayrılmış ve Ankara'ya yerleşmişti. Burada uzun yıllar medrese öğrenimi görerek dinî ilimler, felsefe ve hukuk eğitimi aldı. Camilerde yaptığı tefsir dersleri ve Anadolu'nun muhtelif yerlerinden, ihtilafî konulara dair kendisine gelen suallere verdiği fetvalar ile dikkatleri üzerine çekti.⁶³ Kendisine II. Mahmud tarafından İstanbul ruusu^(*) verildi.

Osman Vehbi Efendi'nin İstanbul'a gelişi ve padişahın teveccühünü kazanması H. Hâlid Bey tarafından şöyle anlatılır: Vehbi Efendi, padişah tarafından ulemaya verilen bir ziyafete davet edilir. Ziyafet sırasında padişah, davette bulunanlara, içinde şarap olduğu söylenen kadehlerden içmelerini emreder. Bu isteğe toplulukta bulunanlardan sadece Osman Vehbi Efendi açıktan karşı çıkar. Bu tavrıyla da, “halkı din ve doğrulukta yönlendirecek olan alimlerin metanet ve karakterlerini ölçmek” isteyen padişahın taktirini kazanır. Kendisine, daha sonra çocuklarına da bırakabileceği bir arazi tahsis edilir.⁶⁴

Osman Vehbi Efendi, Padişah'ın kendisinden İstanbul'da kalmasını istemesine rağmen, bu teklifi kabul etmeyerek Ankara'ya dönmüştür. Kendisinin matbu ve yazma⁶⁵ eserleri vardır.

Vehbi Efendi'nin çocuklarından olan Mehmed Tevfik Efendi de uzun süre devlet hizmetinde bulunmuş ulemadan bir kişidir.⁶⁶ çeşitli Osmanlı şehirlerinde mevleviyetlik, kadılık, müderrislik, Meclis-i Meşâyih reisliği, Meclis-i Müellefât Encümeni başkanlığı gibi

⁶¹ Hür Mahmut Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (19. yüzyıl)*, İstanbul: İnsan yay., 2004 (2. baskı), s. 137-138. Mustafa Efendi'den sonra silsile şu şekilde devam etmiştir: “Pîr-i Sâni Mustafa Çerkeşî Efendi'den sonra yerine sırasıyla, kendi neslinden, büyük oğlu “Büyük Deli Şeyh” lakaplı Şeyh Mehmed Efendi, küçük oğlu Hacı Mes'ud Efendi, Mes'ud Efendi'nin oğlu “Küçük Deli Şeyh” lakaplı Hacı Mehmed Efendi, Hacı Mehmed Efendi'nin oğlu Şeyh Hacı Hüseyin Efendi, Mustafa oğlu Şeyh Mehmed Efendi, İsmail oğlu Şeyh Hüseyin Peykarcıoğlu geçmiştir.”

⁶² Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, C. 1, İstanbul: Meral yay., [t.y.], s. 295.

⁶³ Halil Hâlid, *a.g.e.*, s. 7.

^(*) Ruus: İlmîye rütbesi

⁶⁴ Halil Hâlid, *a.g.e.*, s. 11.

⁶⁵ *Şerhu hadisi – İnne'l Allahe Yuhibbu'l Abde'l Takiyye'l Ganiyye-*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi bölümü, kyt no:41724, 85 s., Arapça ;*Resail-i Hamse fi's Sarf ve'n Nahv ve'l Mantık*, Süleymaniye Genel Kütüphane, Kasidecizade Bölümü, kyt no: 67347, Arapça.

⁶⁶ Bursalı Mehmet Tahir, *a.g.e.*, s. 296.

görevler yapmış; Anadolu ve Rumeli Kazaskeri payelerini de almış olan Mehmed Tevfik Efendi⁶⁷, Birinci Meşrutiyet Meclisi'nde mebus olarak da bulunmuştur.⁶⁸ Kendisinin çok sayıda eseri vardır.⁶⁹

Mehmed Tevfik Efendi'nin oğullarından Bahaeddin Efendi, Kastamonu vilayeti merkez kadısı(1902) olmuş⁷⁰; diğer oğlu Ahmed Muhtar Efendi Medresetü'l-Kudât müdürlüğünde(1909)⁷¹ bulunmuşlardır.

Osman Vehbi Efendi'nin diğer oğlu Mehmet Refi Efendi ise Halil Hâlid Beyin babasıdır.

2. Doğumu ve Çocukluğu

Halil Hâlid Bey, 1869 yılında Ankara'da doğdu. Ankara eskiden tarihi öneme sahip antik bir kent olmasına rağmen o yıllarda sıradan bir Anadolu kasabası görünümünde idi. Halil Hâlid Beyin babası Çerkeşşeyhizade Osman Vehbi Efendi'nin oğlu Ahmed Refi Efendi, annesi ise Refika Sıdika Hanımdır. Ailenin Halil Hâlid'den başka Osman Vehbi ve Muhittin adında iki oğlu daha vardır.

Çok hayırsever bir zat olan Ahmed Refi Efendi fazla bir tahsil görmemişti. Halil Hâlid Bey babasının bu yönüyle ilgili olarak hatıratında şöyle demektedir:

*“Babam haddinden fazla hayırsever olmasından dolayı çok sıkıntı çekti ve başkalarına yardım etmek için kendine kalan mirasın büyük bir kısmını sarf ettiği gibi, anneme ait malların bir bölümünü de bu yolda harcamıştı. Onun bu aşırı yardımseverliği öyle noktalara vardı ki, her gün akşam yemeğinde bir çok misafir olmaksızın yemek yemiyordu.”*⁷²

⁶⁷ 1877 Meclis-i Mebusan'ında Ankara mebusu olarak bulunmuştur.

⁶⁸ Azamat, *a.g.m.*, s. 273-4.

⁶⁹ Mehmed Tevfik Efendi'nin yazma eserleri: Mecmua-i Fevâid.(müellif hattı) İstanbul Üniv. merkez kütüphanesi Türkçe Yazmalar bölümü. Kayıt no:6942; Risâle fi Hudûsi'l Âlem, Atıf Efendi Kütüphanesi, Atıf Efendi Eki, kayıt no:4657, vrk arası 43-44.; Risâle fi'l İman, Atıf Efendi Kütüphanesi, Atıf Efendi Eki, kyt no:4654, vrk arası 28-40, Arapça.; Risale fi'l Kelam, İstanbul Üniv. Merkez kütüp. Arapça yazmalar , kyt no:1342.; Risâle fi Mâhiyetü'l Ecsam, Atıf Efendi Kütüphanesi, Atıf Efendi Eki, kyt no:4656, vrk arası 45-49. Arapça.; Risâle fi's Saadet ve'f Rekave, Atıf Efendi Kütüphanesi, Atıf Efendi Eki, kyt no:4658, vrk arası 41-43. Arapça.; Risâletü'l Vücûb, Atıf Efendi Kütüphanesi, Atıf Efendi Eki, kyt no:4653, vrk arası 1-13. Arapça.; Tecüme-i Mişkatü'l Envar fi Letâyifi'l Ahbâr , Gazali, Süleymaniye Kütüphanesi, İbrahim Efendi bölümü, kyt no: 57449. Osmanlıca, Rika.

⁷⁰ *İlmîye Salnâmesi*, Darül Hilâfet'ül Aliyye Matbaa-i Amire, 1334, s. 714.

⁷¹ *İlmîye Salnâmesi*, s. 710.

⁷² Halil Hâlid, *a.g.e.*, s. 12.

H. Hâlid Beyin Annesi Refika Sıdika Hanım, Bosna Hersek sınır boylarında asker olan dedelerinin, daima Avrupalı esirlerle evlenmiş olmaları sebebiyle, anne tarafından Avrupalıdır. Annesinin ailesindeki herkeste, soylarında yabancı kanı taşıdıklarına dair bir inanç vardır. Bu konuda Halil Hâlid Bey “Fakat yine de kendi kendimi Avrupa ile bağlantılandırmıyorum. Çünkü Türkler’de bir kişinin soy ağacı çıkarılırken sadece baba tarafı hesaba katılır.” diyerek kökenine yönelik herhangi bir Avrupalılık vurgusundan kaçınmıştır.

Refika Hanım keskin bir zekaya sahip, nazik ve dindar bir kadındı. O dönemde, kadınların yazı yazmayı öğrenmeleri adet olmadığı için Sıdika Hanım da yazı yazamıyor, ancak okuyabiliyordu. Buna rağmen kendisi kasabanın en bilgili kadınıydı ve bu özelliği ile kasabadaki diğer kadınlar için bir öncü gibiydi. Bu sebeple bir çok kadın onu dinlemek için ziyaretine gelmekteydi. Halil Hâlid Bey, kadının Doğu toplumlarındaki konumu sebebiyle annesinin, sahip olduğu zekayı, kendisini geliştirmek için yeterince kullanma fırsatı bulamamış olmasını hayıflanarak anlatır.

Ahmed Refi Efendi vefat ettiğinde oğlu Halil Hâlid Bey dokuz yaşındaydı. Bir gün baba oğul birlikte komşu ziyaretine giderken kavga eden bir grup sarhoşla karşılaştılar. Bu karşılaşma aynı zamanda Ahmed Refi Efendi’nin ölümüne sebep olacak sürecin de başlangıcı oldu. Halil Hâlid Bey olayı şöyle aktarır:

“İçkili memur babama saldırarak onun ölümüne neden olduğunda ben 9 yaşındaydım. Olay şu şekilde oldu : -bir akşam birkaç kadın misafir anneme oturmaya geldiler. Doğu’da adet olduğu üzere, bayan misafirler gelmeden önce babam evden ayrılmak zorundaydı. Benden, komşularda bir akşam geçirmek için kendisiyle birlikte gelmemi istedi. Oraya giderken yolda sarhoşlara rastladık. Babam sarhoştan ve sarhoşluktan nefret ederdi. Böyle insanlarla kesinlikle aynı ortamda bulunmazdı. Babamla sarhoş adam arasında bir kavga başladı. Adam babama saldırdı ve onu uzun beyaz bıyığından yakaladı! Babam saldırganı geriye doğru itti; fakat bu sırada kazara başparmağı sarhoşun ağzına girdi ve başparmağı kötü bir şekilde yaralandı.”⁷³

Kavgada başparmağı sarhoş tarafından ısırılan Ahmed Refi Efendi, doktor yokluğu sebebiyle sağlıklı bir tedavi göremedi. Doktorlar tarafından yapılması gereken tıbbi müdahale, halk arasında kendince bir takım yöntemler uygulayan ve asıl mesleği berberlik, kan alıcılık gibi işler olan şahıslar tarafından yapıldı. Tıbbın icaplarına ve sağlık şartlarına aldırmayan bu

---

⁷³ A.g.e, s. 13-14.

şahısların yanlış tedavisi, yarayı daha da kötüleştirerek, sonunda Ahmed Refi Efendi'nin kangrenden ölmesine sebep oldu.

Sıdika Refika Hanımın, eşinin ölümüne sebep olan şahıs hakkında başlatmış olduğu hukuk mücadelesi, aileye yüklü miktarda para harcatmasına rağmen suçlunun sadece birkaç aylık hapis cezası alması ile sonuçlandı. H. Hâlid Beyin verdiği bilgiye göre, Ahmed Refi Efendi öldüğünde ailesine 500 paund⁷⁴ miras kalmıştı. Bu para ile ailenin geçimini devam ettirecek bir gelir kaynağı oluşturmak için girişimde bulunuldu. Halil Hâlid Beyin annesi komşularının tavsiyesi üzerine Osmanlı- Rus Savaşı sonrası fiyatları düşmüş olan tiftik keçilerinden üç yüz tane satın aldı. Ancak o yıl çıkan bir salgın sebebiyle hayvanların tamamına yakını öldü.

2.1. Okula Başlaması

Babasının erken yaşta ölmesi Halil Hâlid'in üzerinden "erkek baskısını" kaldırdı. Bu yüzden "şımarık", "düşünmeyen" ve "pervasız... bir çocuk" haline geldi. Yazları hemen hemen bütün aileler gibi Halil Hâlid'in ailesi de kasabanın birkaç kilometre uzağında olan bağ evlerine taşınır ve yılın yaklaşık beş altı aylık bölümünde burada kalırdı. Okula gitmek istemeyen Halil Hâlid, bağ evindeki günlerini ailesine ait kaz sürüsüyle ilgilenerek geçiriyordu. Kendisi, "Bu yüzden bana Türkçe'de "ahmak" kelimesiyle eş anlamlı olan "kaz kafalı" lakabını taktılar"⁷⁵ demektedir. Fakat onun hayvan sevgisi sadece kazlara münhasır değildi. Kasabadaki evlerinde de güvercin besliyordu. Bu sevimli kuşların, kanat çırparak yükselmeleri ve daireler çizerek aşağı süzülmesi Halil Hâlid'i mutlu ediyordu.

Ancak babasının yokluğunun verdiği bu serbestlik fazla uzun sürmedi. Bir zaman sonra okula başlaması gerekti. Hayli ilginç olan okula başlama hikayesini kendisi şöyle anlatır:

"Ben vaktimi bu dilsiz arkadaşlarımla boşa harcarken, büyük abim ve kuzenlerim benim aklımdan hiç geçmeyen okuma ve yazmada hayli ilerlemişlerdi. Beni okula gitmeye zorlayamayan annem, sonunda büyük babamın eski bir kölesine başvurdu. O, çocukken büyük babam tarafından köle tüccarlarından satın alınmış ve köle azat etmek bir Müslüman için en dindarca hareket olduğundan dolayı, dedem onu satın aldıktan hemen sonra azat etmiş ve ona

⁷⁴ 1844 – 1922 yılları arasında 1 Osmanlı altın lirası 1,10 Sterline karşılık gelmektedir. Bkz. Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, (2. baskı), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.

⁷⁵ Halil Hâlid, *a.g.e*, s. 24.

mal vererek evlendirmiş. Bu yaşlı adam benim anneme karşı olan saygısız tavırlarımı kesinlikle tasvip etmedi. Annemin isteği üzerine bir sabah bize gelerek ciddi bir şekilde benden kendisiyle birlikte okula gitmemi istedi. Ben ona karşı kitaplarımı ve kağıtlarımı farelerin yediği mazeretini öne sürdüm. O, bana yenilerini alacağını söyledi. Ben de onları anlayamadığım için bunun bir faydasının olmayacağını söyledim. O zaman bu büyük siyah adam beyaz dişlerini kızgınca göstererek bana doğru yürüdü ve beni kocaman kaba elleriyle kulaklarımdan yakalayarak okula kadar sürükledi ve beni, kıkırdayarak gülen ağabeyimle kuzenlerimin ortasına attı. Ders esnasında aklım kaz ve güvercinlerimdeydi. Uzun süre derslere isteksiz bir şekilde gittim. Öğretmenimin ilgimi derslere çekmek için beni ikna etmesi birkaç ay aldı. Bu arada çok fazla dayak da yedim tabii.”⁷⁶

Halil Hâlid, buradaki bir yıllık eğitimin ardından bu okuldan ayrılarak ortaokula başladı. Bu okul eski okulundan daha büyük ve kalabalık bir yerdi. İki yıl sürecek olan yeni okul hayatı boyunca en çok hatırladığı şey öğretmenlerinin katı tutumları ile öğrencilere disiplin adına verilen falaka ve benzeri cezalardı. Halil Hâlid, küçükken haylaz bir çocuk olduğundan birkaç defa kendisinin de falakaya yatırıldığından bahseder.⁷⁷

Ders yaptıkları sınıflar ve öğretmenlerin ders işleme yöntemleri hakkında da bilgi veren Halil Hâlid, fiziki şartların ve uygulanan yöntemin iyi bir eğitim öğretim için hiç de uygun olmadığı görüşündedir.⁷⁸

Halil Hâlid, okullar tatile girince -her yaz olduğu gibi- tatilini geçirmek üzere ailesiyle birlikte köye gitti. Köyde bir arkadaşına yardım etmek amacıyla kız kaçırma olayına karıştı.⁷⁹

---

⁷⁶ A.g.e., s. 25-26.

⁷⁷ A.g.e., s. 27-28.

⁷⁸ “Bu ortaokullar sadece bir büyük salon ve iki galeriden oluşmaktaydı. Küçük olan galeri müdür tarafından kullanılmaktaydı. Öğrencilerin derslerini verme zamanı geldiğinde müdür onları gruplar halinde çağırarak derslerini dinlerdi. Daha büyük galeri kız öğrenciler tarafından kullanılmaktaydı, erkek öğrenciler ise salonun ortasında kalmaktaydı. Bu küçük bilginler alçak sıralara sahip olmalarına rağmen onlar yerde oturmak zorunda idiler. Her erkek ya da kız öğrenci kendi ailelerinin temin ettiği döşek veya postun üzerinde otururdu. Burada salonun başından sonuna kadar uzanabilen ve müdürün yanında asılı bir şekilde duran uzun bir çubuk vardı. Ne zaman müdür öğrencilerinin yaramazlık yaptıklarını ya da derslerini yapmadıklarını görse, onu yerinden çağırmak zahmetine katlanmadan uzun sopasıyla suçlu öğrencinin kafasına, omzuna veya sırtına bir darbe indirir. Bunları yapmadığı zamanlarda sopasıyla onların kaburgalarına dırter. Benim zamanımda bu cezalar bütün ortaokullarda son derece yaygındı ve sadece bizim kasabada uygulanmakla kalmaz aynı zamanda bütün ülkede uygulanırdı. Çocukken bu uzun sopalarla dövülüp dövülmediğimi hatırlayamıyorum, fakat zengin ailelerin çocuklarının, ailelerinin öfkesini çekmemek için, cezalarının bağışlandığını hatırlayabiliyorum.”

A.g.e., s. 30-31.

⁷⁹ A.g.e., s. 35-37.

Bu olay üzerine Birinci Meclis-i Mebusan'ın kapatılması sebebiyle Ankara'ya geri dönmüş olan amcası Mehmed Tevfik Efendi, Halil Hâlid'i kendi yanına aldı.⁸⁰

Amcasının evine yerleştikten sonra hayatının seyri de değişti. Amcasının üç Hanımı, onların çocukları ve hizmetçilerinden oluşan kalabalık bir ailesi vardı. Amcası ona kendi çocuklarıyla eşit davranıyordu. Fakat yeğenini adam etmeyi kararlaştırmış olan Mehmet Tevfik Efendi, sert bir insan olduğundan onun üzerinde sıkı bir disiplin uyguluyordu: “Biz daima ya derslerimize çalışıyorduk ya da büyük bir salonda günde beş defa namaz kılıyorduk.”⁸¹

3. İstanbul'a Gelişi Ve Tahsili

Amcası Mehmed Tevfik Efendi, yeniden İstanbul'a gitmeye karar verince, yeğeni Halil Hâlid'i de eğitimine devam etmesi için yanında götürdü. Yedi gün süren zor bir yolculuğun sonunda İstanbul'a ulaştılar. Fatih Camii yakınlarında bir eve yerleştiler. Burası aynı zamanda geleneksel Türk ailelerinin yoğun olarak yaşadığı bir yerdi. Mehmed Tevfik Efendi, Fatih'e yerleştikleri ilk günlerde çocukların İstanbul'u tanımları için rehber eşliğinde şehri gezmelerini sağladı.

Gezilen yerlerden birisi de o dönem için Avrupa tarzı hayatın merkezi olan Pera idi. Burası şehrin Rumlar, Polonyalılar, Levantenler, İtalyanlar ve Maltalılar'dan oluşan gayrimüslim ve yabancı nüfusunun yaşadığı kısmıdır. İlk gördüğünde Pera'nın zenginlik ve refahı Halil Hâlid'i çok etkiledi. Fakat biraz sonra bu refahlı yaşantı, ona, çirkin yüzünü göstermekte gecikmedi.

Hatıratında bahsettiğine göre, “adı kötüye çıkmış evler”, “görgüsüz denizciler”, “Rum hırsızlar”, “kavgacı Maltalılar”, “Avrupa sosyetesinin ayaktakımı”, “sayısız içki dükkanları”, kafasındaki ilk intibaların, yerini daha farklı düşüncelere bırakmasına sebep oldu. Ona göre bu durum, ülkemizde, Avrupa medeniyetinin olumsuz yönlerinin kolay yayıldığıının, olumlu yönlerinin ise pek fazla yansımadağının göstergesidir.⁸²

---

⁸⁰ A.g.e., s. 38.

⁸¹ A.g.e., s. 40.

⁸² A.g.e., s. 84-85.

3.1. Medrese Eğitimi

Halil Hâlid, “Buralarda bana faydalı olabilecek, modern ihtiyaçların gereklerine göre hazırlanmış bir öğrenim vardı” dediği yeni tarz eğitim veren yüksek okullardan birisine gitmek istiyordu. Fakat sonunda amcasının arzusuna uyarak, Küçük Ayasofya Camii’ne bağlı medreseye kaydoldu.

Medreseler, önceleri imkanları yerinde, yüksek gelirlere sahip, öğrencilerin ihtiyaçlarını karşılayabilen kurumlar iken, sonraları ilgisizlik yüzünden temel ihtiyaçları bile karşılayamaz duruma düşmüştü. Halil Hâlid Beyin beş yıl eğitim gördüğü ve “Çoğu odada[kı] kötü kokan nem iğrenç bir şeydir” dediği bu medresede de durum farklı değildi.⁸³ İslamcılık siyasetini etkin bir şekilde uygulamaya çalıştığı iddia edilen II.Abdülhamid⁸⁴ dahi bu kurumlara sahip çıkmayarak adeta çürümeye bırakmıştı.

Medreseler sadece din öğretimi için kurulmuş okullar değildi.⁸⁵ İlk kurulduklarında bilinen bütün ilimleri kapsayan dersler okutulmakta idi. Fakat 19. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde, bu medreselerden geriye sadece “Tıp medresesi”, “Tarih medresesi” gibi birkaç tanesinin ismi kalmıştı .⁸⁶

Medreselerin yüksek öğrenimde yetersiz kalmaya başlaması üzerine, Batı tarzı yeni müesseseler kuruldu. Rüşdiye (Orta)ve idâdî (Lise)lerden sonra Batı’daki üniversitelerin karşılığı olarak kurulan ve “Darülfünûn” adı verilen yeni müessese uzun bir hazırlık sürecinin ardından 1870 de konferanslar şeklinde eğitime başladı. Darülfünunun açılmasıyla, biri geleneksel diğeri Batı tarzı iki yüksek okul toplum hayatında yerini aldı. Fakat yapı tam olarak oturtulamadığından yeni kurum ancak 1900 yılında sürekli eğitim verir hale getirilebildi. “Darülfünûn-i Şâhâne” adı verilen yüksek okul II. Abdükhâmid’in tahta çıkışının 25. yıldönümü olan 1 Eylül 1900 tarihinde açıldı.⁸⁷

⁸³ A.g.e., s. 90.

⁸⁴ II.Abdülhamid’in İslamcılık politikası hakkında geniş bilgi için bkz. Cezmi Eraslan, *II.Abdülhamid ve İslâm Birliği*, İstanbul: Ötüken yay., 1992.

⁸⁵ Kökenleri 9. yüzyıla kadar giden medreseler 18. yüzyılın sonlarına kadar tek yüksek öğretim kurumu olarak kaldı. 15. yüzyıla kadar aklî ve naklî ilimlerin birlikte okutulduğu kurumda bu tarihten itibaren nakli ilimlere doğru bir kayma başladı. 17. yüzyılda dinî ilimlerin de gerilemesiyle medreseler adeta hukuk mekteplerine dönüştü. 18. asırda iyice çöküşe geçen medreselerin II. Meşrutiyet devrine gelene kadar ıslah edilmesine teşebbüs edilmedi. Ali Arslan , *Darülfünun’dan Üniversiteye*, İstanbul: Kitabevi yay., 1995, s.19-21.

⁸⁶ Halil Hâlid, *a.g.e.*, s. 92.

⁸⁷ Arslan, *a.g.e.*, s. 50. Medreselerde uygulamaya çalışılan reformlar neticesi olarak 29 Eylül 1914 tarihinde Dârü’l-hilâfeti’l- Aliyye Medresesi kuruldu. Bkz. Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, C. 1, İstanbul: İz Yayıncılık, 1997, s. 38.

Medreselerin bu durumuyla birlikte bir zamanlar devlet mekanizmasında yüksek bir konuma sahip olan ulemanın⁸⁸ gücü de azaldı. Ancak ulema, devlettekinin aksine geniş halk kitleleri üzerindeki nüfuzunu muhafaza edebildi.

Halil Hâlid Bey, yüzyıllar boyu tek yüksek öğretim kurumu olan medresenin öneminin azalmasıyla öğrenci profilinin de değiştiğine dikkat çeker. Artık buralarda uygun olmayan şartlar altında eğitim gören çocukların çoğu fakir ailelere mensuptur. Medrese öğrencilerinin içinde bulundukları şartlar ile ilgili olarak H. Hâlid Bey şunları aktarır:

*“Mütevazı yemeklerini kendileri hazırlıyorlar, odalarını kendileri temizliyorlar, yataklarını kendileri düzeltiyorlar ve elbiselerini kendileri yıkıyorlardı. Yeni bir öğrenci bütün bunları kendi kendine yapmak zorundaydı. Bundan başka, kendisinden ders alıp odasında kaldığı özel öğretmeninin de hizmetini görmek zorundaydı. Öğrencilerin çoğu çok fakirdi. Ramazanda vaaz etmek ve okuma yazma bilmeyenlere okuma yazma öğretmek için köylere ve şehirlere giderlerdi. Bu işten kendilerine yetecek kadar ücret elde ettikten sonra eğitimlerine devam etmek için medreselerine geri dönerlerdi.”*⁸⁹

Bütün olumsuzluklara rağmen İstanbul’da sayıları yüzü bulan medreseler, öğrenci bulmakta zorluk çekmezler. Halil Hâlid Bey bu durumu medreselere farklı sebeplerle gelen öğrencilerin varlığına bağlar: “Medrese öğrencilerinin birçoğu vakitlerinin büyük bir kısmını medreselerde tembelce geçiriyorlar, askerlik hizmetinden muaf tutulmak için geçilmesi gereken sınavı geçinceye kadar medresede kalıyorlar ve daha sonra şehirlerine veya köylere dönüyorlar.”⁹⁰ Bu öğrenciler arasında başarılı olanların bir kısmı medrese sonrası Darülfünun’a, bir kısmı da kadılık eğitimi veren kurumlara kaydoluyorlardı.

Halil Hâlid, medreseye kayıt yaptırdıktan bir gün sonra hastalandı. Bu hastalık yüzünden üç ay müddetle eğitimini ertelemek zorunda kaldı. Beş yıl kaldığı medresede eğitiminin ilk üç yılını kendisine tahsis edilen bir hocanın nezaretinde sürdürdü. Sonraki iki yılda her hangi bir hocanın zorunlu nezareti olmaksızın sürdürdüğü çalışmalarını daha çok İslam hukuku üzerine yoğunlaştırdı.⁹¹ Beş yıl eğitim gördüğü medreseyi mezun olmadan bırakarak hukuk fakültesi sınavlarına girdi.

---

⁸⁸ Osmanlı İmparatorluğu’nun kuruluşunda ve klasik döneminde devletin temel unsurlarından biri olan Ulemanın özellikle II. Mahmud döneminden itibaren gerçekleştirilen reformlarla yönetimdeki etkisi sürekli olarak zayıflamıştır. Bkz. Ejder Okumuş, *a.g.e.*, s. 153-154, 205-210.

⁸⁹ Halil Hâlid, *a.g.e.*, s. 93.

⁹⁰ *A.g.e.*, s. 91.

⁹¹ *A.g.e.*, s. 101-102.

3.2. Hukuk Eğitimi

Halil Hâlid Beyin hukuk fakültesine devam etmek istemesine sebep olan hadise, medresedeki beşinci yılının yaz tatilinde vuku buldu. Hâlid Bey, o yaz farklı yerler görmek amacıyla Beyrut'a seyahat etmişti. Seyahati esnasında, yeni okullardan mezun genç memurlara tanınan imkanlar ilgisini çekti. Bu memurların durumuyla ilgili olarak “Bunlar hükümet tarafından eyaletlerde çeşitli görevlere atanmışlardı ve bana göre bir genç adamın umabileceğinden çok daha fazla maaş alıyorlardı.” demektedir.

Kendisiyle aynı yaş grubunda olan bu memurların, parlak bir geleceğe namzet olmaları ve onlara tanınan imkanlar Halil Hâlid Beyi çok etkilemişti. O günlerde hükümetin yeni açılmakta olan mahkemeler ve baro için avukat alacağı ilanını okudu. “Şansımı denemeye karar verdim. Bizim evin yakınlarında oturan ve askerî akademide okuyan bir genç, bana, çok geri kaldığım tarih ve coğrafya konularında özel dersler verdi. Sınavı geçtim ve hukuk mektebine girdim.”⁹²

Hâlid Bey hatıratında, Batı tarzı eğitim veren bu yeni üniversitelerde din ve ırk ayrımı gözetilmediğini, bundan dolayı da devletin kozmopolit yapısına uygun bir öğrenci dağılımı olduğunu kaydeder. Onun okuduğu kırk beş kişilik hukuk sınıfında 13 Ermeni öğrenci bulunması bu durumun bir göstergesidir.

Hâlid Beyin eğitim gördüğü dönemde Osmanlı Devleti'nde çoklu hukuk sistemi yürürlükteydi. Bu sebeple hukukçuların birtakım temel derslerinin yanında, özel hukukta da çok sayıda farklı dersleri vardı: “Ceza hukuku, ticaret hukuku, arazi hukuku, yönetim düzeninin tanıtımı, uluslararası hukuktan seçmeler, kapitülasyon anlaşmaları ve bunun gibi dersler.”⁹³

Hatıratında Osmanlı mahkemeleri hakkında da bilgi veren Halil Hâlid Bey, mahkemeleri temel olarak; eski mahkemeler ve reformlar sonucu kurulan yeni mahkemeler olarak ikiye ayırır. Eski mahkemelerin başı Şeyhülislamdır ve onların yarı dinî bir görünümü vardır. Bu mahkemelerin görev alanları, o günlerde birkaç konuya indirilmmişti. Bu konular “mirasın paylaşılması, boşanma davalarında karar verme, evlilikleri onaylama ve buna

---

⁹² A.g.e, s. 103.

⁹³ A.g.e, s. 104.

benzeyen İslam toplumunun sorunları”ndan ibarettir. Yerli Hristiyanların buna benzeyen sorunları ise her cemaatin kendi patrikhanesinin sorumluluğunda bulunuyordu.⁹⁴

H. Hâlid Bey, hukuk alanında yapılan yeni düzenlemelerde önemli ölçüde Avrupalı devletlerin tesirinde kaldığına dikkat çekmektedir. Özellikle ceza hukuku ve ticaret hukuku hemen hemen tamamen Fransız yargı sisteminden uyarlanmıştır. Hukuki düzenlemelerin yapılış şekli ve işlerliği ile ilgili kanaati ise şöyledir:

*“Paris antlaşmasından beri ilan edilen düzenlemelerin büyük bir çoğunluğu kıtasal güçlerin düzenlemelerinden adapte edilmıştır, özellikle Fransa’dan. Bu uyarlamalar çoğu durumlarda Doğu Akdeniz’in yerel ihtiyaçları göz önüne alınmadan yapılmıştır. Bu çeşit hukukî ve yönetsel düzenlemelerde büyük güçlerin çeşitli zamanlarda saraya uyguladıkları baskının etkisi büyük olmuştur.”*⁹⁵

Halil Hâlid Bey, hukuk fakültesini bitirmeye yakın askerlik problemiyle karşılaştı. Bitirme sınavlarıyla aynı tarihe denk gelen askerlik sorunu onu birkaç ay uğraştırdı. Bu süre içinde sınavlarına yeterince çalışmadığından fakülteden düşük dereceyle mezun oldu.

O zamanlar sınavlarını başarıyla bitiren medrese mezunları askerlikten muaf tutuluyordu. Aynı hak medrese dışındaki yüksek okul mezunlarına da tanınmaya başlamıştı. Ancak bu hakkın henüz yaygınlık kazanmamış olması ve bu muafiyete karşı olan çevrelerin zorluk çıkarması sebebiyle üniversite öğrencileri sıkıntı çekiyordu.⁹⁶

H. Hâlid, Hukuk mektebini bitirmesinin ardından medreseyle olan ilişkisini de tamamen kesmek zorunda kaldı. Hatıratında bahsettiğine göre, bu sürece kıyafetinde yaptığı değişiklik sebep oldu. Staj için mahkemelerde dava takip etmeye başladığında çoğu arkadaşının aksine hala medrese usulü sarık ve cübbe giyiyordu. Kendi kıyafetinin diğer öğrenciler tarafından yadırgandığı hissine kapıldığından kendisine “Batı usulü bir takım elbise” satın alarak kıyafetini değiştirdi. O anki hissiyatını “memleketimdeki çoğu insan gibi, ben de çağdaş görünme hırsına yakalandım.” sözleriyle ifade etmektedir. Kıyafet değiştirmesi medrese çevresi tarafından hoş karşılanmadığından oradan ayrıldı ve bir hana yerleşti.⁹⁷

---

⁹⁴ A.g.e, s. 107.

⁹⁵ A.g.e, s. 106.

⁹⁶ A.g.e, s. 111.

⁹⁷ A.g.e, s. 135.

Çoğu insanın fakülteden mezun olduktan sonra devlet memuriyeti elde etmenin yollarını aradığı bir dönemde Halil Hâlid Bey, devlet memurluğunun getireceği kısıtlamalara katlanmak yerine, kendisini daha özgür hissedeceği avukatlık mesleğini yapmaya karar verdi.

3.3. Gazetecilik Mesleğine İlk Adım

Baroda staj yapmakta olduğu dönemde Ebuzziya Tevfik Bey’le tanıştı. Onunla tanışmasından sonra “meslek-i tahrir” karşı kendisinde büyük bir ilgi uyandı.⁹⁸ Ebuzziya Beyin yazıhanesinde okuduklarından yeni fikirler edindiği gibi kendisi de onun dergisine yazılar yazdı. Burada Times dergisinde muhabirlik yapan ve o zamanlar İstanbul’da yaşayan bir Avrupalı gazeteci ve onun arkadaş grubuyla tanıştı. Üst düzey hükümet yetkilileriyle çeşitli konularda röportajlar yapan Times muhabiri, bazı röportajlarını Halil Hâlid Beye yaptırıyordu. Bu sayede bürokrasiyi ve sarayı daha yakından tanıma imkanı buldu: “Bu işler sadece saray tarafından atanmış bazı yüksek rütbeli memurlarla tanışmama imkan vermedi; aynı zamanda sarayın kendisini de tanımama imkan verdi. Bu şekilde İstanbul’daki yönetici kliğin görevlerini nasıl icra ettiğine dair birçok gözlemde bulunma fırsatı yakaladım.”⁹⁹

3.4. Hafiye Takibine Uğraması

Halil Hâlid Bey, Ebuzziya Tevfik Beyin yazıhanesinde tanıştığı Avrupalılarla çalışmaya başladıktan sonra hayatını belli bir düzene koymak istiyordu. Bu amaçla daha uygun olacağı düşüncesiyle Pera’ya yerleşti. Onun Pera’ya yerleşmesi hafiyelerin dikkatini çekti ve Halil Hâlid’i takip etmeye başladılar. Bunun üzerine İngiltere’ye gitmeye karar veren Halil Hâlid, Times muhabiri olan dostundan yardım istedi. Hâlid Bey bu görüşmeyle ilgili olarak şunları aktarır:

*“Arkadaşım da Türkiye’den ayrılma kararımın doğruluğu konusunda benimle aynı fikirdeydi. Fakat önceden geçimimi garantiye almadan işimi bırakmanın ve bana tamamen yabancı olan bir ülkeye gitmemin oldukça riskli bir iş olduğu konusunda beni uyardı. Bununla birlikte, zihnime hakim olan güçlü bir önsezi, er ya da geç, şu anda hüküm süren istibdadın kurbanlar listesine dahil edileceğimi söylüyordu.”*¹⁰⁰

Ortalık sakinleşene kadar İstanbul’dan ayrılmasının iyi olacağını düşünen Hâlid Bey, bir süreliğine memleketine döndü. Memleketinde gördüğü bazı gelişmeler huzurunu biraz

⁹⁸ *Servet-i Fünûn*, C. 45, no. 1152, 20 Haziran 1329 / 3 Temmuz 1913, s. 177-178.

⁹⁹ Halil Hâlid, *a.g.e*, s. 148.

¹⁰⁰ *A.g.e*, s. 212.

daha kaçırdı. Onu huzursuz eden şey Anadolu’da yaygın olan düğün ziyafetleri ve cirit oyunu gibi halkın toplu katılımıyla gerçekleşen eğlence ve merasimlerin bile çeşitli bahanelerle yasaklanmış olmasıdır. Halil Hâlid Bey’e göre bu yasak, yönetimin ne surette olursa olsun halkın topluca bir arada bulunmasını tehlike olarak algılaması sebebiyle uygulamaya konulmuştu. Bunun üzerine Ankara’da daha fazla kalmayarak İstanbul’a geri döndü.

İstanbul’a dönünce bir taraftan İngiltere’ye gidiş için uygun bir fırsatın çıkmasını beklerken, diğer taraftan da saray hafiyelerinin dikkatini çekmemek için “münzevî” bir hayat yaşamaya başladı. Aldığı tedbirler sayesinde aradan geçen bir yıl zarfında olağanüstü herhangi bir durumla karşılaşmadığı için işlerin yoluna girdiğini zannetti. Ancak yeniden takip edilmeye başlandığını fark edince yurt dışına çıkmak için kat’i olarak harekete geçti.¹⁰¹

Halil Hâlid Bey, takip edilme veya herhangi bir suç isnadına uğrama endişesi taşıdığı için yurt dışına gitmek isteyen insan sayısının çokluğuna da dikkat çekmektedir. Üstelik bu insanların çoğu devrimci fikirlere de sahip değildir:

*“Bu ülkeden uzaklaşmakla mutlu olacak tek adam ben değildim. Sadece sürgünde veya hapisanede olan binlerce Genç [jön] Türk değil, aynı zamanda hükümet hizmetinde çalışan binlerce kişi de bir fırsatını bulup yurt dışına çıkacak olsalar son derece memnun olacaktı. Bu memurlar bir an bile hafiyelerden ve onların asılsız fakat öldürücü suçlamalarından kendilerini güvende hissetmiyorlardı. Bu insanlar hain değildi, hatta devrimci bile değillerdi, sadece kanunlara riayet eden, eğitilmiş ve vatansever insanlardı. Ülkenin kanunlarında radikal değişiklikler dahi istemiyorlardı. Bunlar sadece doğru dürüst yönetilmek ve hakkıyla çalışmak istiyorlardı. Bunların çoğu kaprisli ve kaba bir adamın istibdat yönetiminden ve ülkeyi cehenneme çevirmesinden rahatsız olmuşlardı.”*¹⁰²

4. İngiltere’deki Yılları

4.1. İngiltere’ye Gidişi

Halil Hâlid Beyin İngiltere’ye karşı ilgisi medrese yıllarında ortaya çıktı. Zihninde bu ülkeye karşı merak oluşmasını sağlayan ilk olay, Küçük Ayasofya’yı ziyarete gelen ancak dil bilmediği için konuşamadığı bir İngiliz çiftle tanışmasıdır. İkinci olarak da yine medresede okuduğu yıllarda yaz tatili için gittiği Ankara’da İngiliz konsolosuyla kurduğu arkadaşlıktır. Bir av sırasında aynı yerde avlanan İngiliz Konsolosuyla tanışan Halil Hâlid Bey, sonraki

¹⁰¹ A.g.e, s. 222-226.

¹⁰² A.g.e, s. 237.

günlerde konsolosla birkaç kez daha görüştü. Halil Hâlid Bey, bu görüşmeler sırasında ülkesiyle ilgili merak ettiği bir çok şeyi de konsolosa sordu.¹⁰³ Ancak yaz tatilinin bitmesi üzerine tekrar İstanbul'a dönünce konsolosla da ilişkisi bitmiş oldu.

Halil Hâlid Beyin, hukuk fakültesini bitirip gazeteciliğe başlaması bu arada yabancı dostlar edinmesi takibata uğramasına sebep oldu.¹⁰⁴ Bunun üzerine *Times* muhabiri olan dostu ile tekrar görüşerek İngiltere'ye gitmek için kendisine yardımcı olmasını istedi. 22 Nisan 1894 tarihinde İngiliz dostunun yardımıyla Rusya'dan İngiltere'ye giden bir yük gemisine binerek İstanbul'dan ayrıldı.¹⁰⁵ Buğday yüklü gemiyle yapılan 18 günlük bir yolculuğun ardından 8 Mayıs akşamı Hull şehrine ulaştı.

İngiltere'de tanıdığı kendisine yardım edecek kimse yoktu. Fakat yola çıkmadan Ebuzziya Bey, kendisine Abdülhak Hamid Beye götürmesi için bir tavsiye mektubu yazdı. Onun yazdığı tavsiye mektubu, A. Hamid Bey'le dostluk kurmasını sağladı. A.Hamid bu tanışmayı şöyle nakleder:

*“İlk defa olarak Ebuzziya matbaasında gördüğüm Halil Hâlid Bey o zaman talebe-i ulûmdan mâlik-i cübbe vü destâr, pâk-damen ve dürüst-refîâr bir genç idi. Bilâhire, kendi hesabınca 1894 tarihinde tahsil için Londra'ya gelmiş ve bana Ebuzziya'dan bir tavsiye mektubu getirmişti. Ben de onu Türk edebiyatıyla meşgul olan dostum Mr. Gibb'e takdim ettim.”*¹⁰⁶

Dil bilmediği için bir çok güçlüklerle karşılaşan Halil Hâlid, Londra'ya vardığı günün hemen ertesinde Sultan II. Abdülhamid'e uğradıkları haksızlıkları dile getiren bir mektup yazdı:

*“Mektupta benim ve akrabalarımın yıllarca onun mahkemelerindeki davalarda nasıl perişan olduğunu, el koyduğu malımızı geri vermesini istedim. Ayrıca ona, kaybettiğimiz bütün hakları garanti altına alan bir irade yayınlamasını, en azından mahkeme süresince araziden elde edilen geliri iade etmesini tavsiye ettim. Bazı memurlarının yanlış uygulamalarını da belirttim. Başvurumu fermanlara ve yasal dökümanlara dayandırdım ve bunları benim özel durumuma uyguladım.”*¹⁰⁷

¹⁰³ A.g.e, s. 101.

¹⁰⁴ “Halil Hâlid Beyin İstifası”, *Sırât-ı Müstakîm*, C. 6, no: 149, 30 Haziran 1327/1911, s. 303-304.

¹⁰⁵ Halil Hâlid, a.g.e, s. 239.

¹⁰⁶ *Abdülhak Hamid'in Hatıraları*, (haz.) İnci Enginün, İstanbul: Dergah yay., 1994, s. 256-257.

¹⁰⁷ Halil Hâlid, a.g.e., s. 252.

Halil Hâlid Beyin Sultan'a mektup göndermesi üzerine harekete geçen Osmanlı yönetimi, İngiltere sefaretine onun geri dönmeye ikna edilmesi yönünde bir talimat verdi.¹⁰⁸ Halil Hâlid, mektubun yazılmasından on beş gün sonra Osmanlı büyükelçiliğine davet edildi. Büyükelçi Rüstem Paşa, İstanbul'a dönmesi karşılığında kendisine iyi bir hükümet görevi verileceği vaadinde bulundu. Ancak bu ilk teklif Halil Hâlid tarafından geri çevrildi.¹⁰⁹ Bir müddet sonra gerçekleştirilen ikinci görüşmede Büyükelçi, Sultan'ın aleyhine herhangi bir suç işlemediğini ispatlaması karşılığında Halil Hâlid Beye taleplerinin yerine getirileceği ve eğitimine devam edebilmesi için İngiltere'ye geri dönmesine müsaade edileceği konusunda güvence verdi. Abdülhak Hamid Beyin teşviki¹¹⁰ ve İngiltere'de çektiği sıkıntıların da etkisiyle İstanbul'a geri dönmeyi kabul etti.¹¹¹ Osmanlı Hükümeti'nin ikna çabalarının olumlu sonuç vermesi üzerine Halil Hâlid Beyin İngiltere'deki bu ilk dönemi yaklaşık beş aylık bir sürenin ardından sona erdi.

Avrupa'ya giden herkes gibi o da Osmanlı yönetimi tarafından yakından takip edilmekteydi.¹¹² Halil Hâlid'in Selim Faris gibi isimlerle görüşmesi dikkatlerden kaçmadı. Londra'da faaliyet gösteren muhalifler arasında yer alan Selim Faris ile tanışıklığı İngiltere'ye ilk gidişinde gerçekleşti. Halil Hâlid Beyin taleplerine olumlu cevap verilerek İstanbul'a çağrılmasında Faris'in gazetesi ile olan ilişkisi de önemli bir sebeptir.

İstanbul'a döndüğünde A.Hamid Bey'le beraber gittiği Mabeyn-i Hümayun Başkitâbeti'nde kendisine “atiye-i seniyye olarak yirmi lira îtâ” ve yine o miktar maaş ile “adliyece müdde-i umûmî muavinliği” görevi verildi. Bu memuriyetin asıl amacı ise onun tekrar Avrupa'ya giderek muhalifler arasında yer almasını engellemektir. Aleyhlerindeki bir

¹⁰⁸ *Abdülhak Hamid'in Hatıraları*, (haz.) Enginün, s. 266. “Sefir muavini olduğum tarihten bir hafta kadar sonra Rüstem Paşa'ya Mabeyn Başkitabeti'nden bir telgraf gelmiş ve Halil Hâlid Beyin İstanbul'a i'zâm-ı esbabına tevessül edilmesi emr olunduğundan Rüstem Paşa, müsteşar Moral Bey ile İhsan Bey'i nezd-i acizâneme göndererek Halil Hâlid'i iknaa beni memur etmek istemişti. (...) Ertesi gün bermutad sefarete gittim (...) Sefirin beni görmek istediğini söylediler. Paşa, kendisine de Süreyya Paşa'dan benim İstanbul'a azimetim hakkında bir telgraf geldiğini ve fazla olarak Halil Hâlid'in beraber götürmekliğim emredildiğini beyan ederek telgrafnameyi bana uzattı.”

¹⁰⁹ Halil Hâlid, a.g.e., s. 252.

¹¹⁰ *Abdülhak Hamid'in Hatıraları*, (haz.) Enginün, s. 267. “Benimle beraber gelecekti. Ama tereddüt ediyordu. Bir gece, saat on birde gezerken kendisine, bulvardaki saat kulelerinden birisini göstererek: ‘On bire gelmiş olan şu saat şahit olsun ki, ben size bir fenalık edildiğini istemem. Sizi İstanbul'a götürdüğüm için Zât-ı Şâhâne benden hoşnut olacak, fakat istemem. Eğer bir kabahatiniz varsa benimle beraber gelmeyiniz’ demiştim. Kabahat dediğim neşriyat-ı aleyhdârânenen başka bir şey değildi. Anladı. ‘O yolda hiçbir kabahatim yoktur, olsa da isbat edilemez, gideceğim’ cevabını verdi...”

¹¹¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perâkende Elçilik ve Şehbenderlik Tahrirâtı (Y.PRK.EŞA), no: 20/ 28, 11 Rabûlevvel (Ra.) 1312/ 31 Ağustos 1310 / 12 Eylül 1894.

¹¹² BOA, Y.PRK.EŞA, no:37/ 47, 26 Şevval (L) 1318 / 16 Şubat 1901.

jurnalden¹¹³ dolayı Halil Hâlid Bey’le birlikte geri çağrılan Abdülhak Hamid Bey de yeni bir memuriyete tayin olunacağı gerekçesiyle İstanbul’da bir müddet alıkonuldu.

Ancak umduğunu bulamayan Halil Hâlid Bey, 8 kasım 1894 günü yine aynı İngiliz dostunun yardımıyla İstanbul’dan ayrıldı. Batum’dan gelen bir petrol gemisiyle yapılan ve son derece sıkıntılı geçen bir yolculuğun ardından Liverpool’a ulaştı.¹¹⁴

4.2. İngiltere’deki Gazetecilik Faaliyetleri

Halil Hâlid Bey, İngiltere’de her hangi bir iş yapabilmesi için İngilizce’yi öğrenmesi gerektiğini biliyordu. Bu yüzden ilk olarak bu dili öğrenmekle meşgul oldu ve bir müddet sonra İngilizce’yi mükemmel bir seviyede öğrendi.

Öğreniminin yanı sıra geçimini temin etmek maksadıyla da gazeteciliğe başladı. Muharrirlik yaptığı ilk gazete Selim Faris tarafından yayınlanan *Hürriyet*¹¹⁵ gazetesidir. İngiltere’ye ilk gelişinde de bu gazetede bir müddet çalışmıştı. Mesleğe yeni başladığı döneme rastladığından *Hürriyet*’te yaptığı iş gazetede yayınlanmak üzere Türkçe’ye çevrilen metinlerin tashihinden ibarettir. Bu gazeteyle olan ilişkisini 5 temmuz 1896 tarihli bir mektubunda şöyle ifade eder: “*Hürriyet* gazetesıyla münasebetim, yalnız başlıca makâlât ve bendleri mümkün olduğu kadar Türkçe’ye benzetmek, yani tashih-i şive etmek ve gazetelerden kesilen parçaları tercüme eylemekti”.¹¹⁶

Selim Faris tarafından kurulan **Parti Constitutionnel en Turquie** adlı cemiyetin ve çeşitli kanallarla Osmanlı topraklarına sokulan *Hürriyet*’in üst kademelerdeki insanlar tarafından ilgiyle karşılanması üzerine II. Abdülhamid gazetenin yayınının durdurulması için Avrupalı devletler nazarında diplomatik girişimlerde bulundu. II.Abdülhamid’in muhaliflere yönelik uyguladığı diğer bir yöntemde çeşitli vaatlerde bulunarak onların muhalefetten vazgeçmelerini veya memlekete dönmelerini temin etmektir. Bu girişimler sonuç verdi ve

¹¹³ *Abdülhak Hamid’in Hatıraları*, (haz.) Enginün, s. 269. Halil Hâlid Bey’le birlikte İstanbul’a dönen A. Hamid Bey Mabeyn-i Hümayun Başkitabeti’ne gittiğinde kendisine şu jurnal gösterilir : “Londra’da Halil Hâlid Bey ile ve Selim Faris ile Beyrutlu Necip Efendi ve daha birkaç zattan mürekkep bir cemiyet varmış, bunlar *Hürriyet* nâmında bir gazete çıkarıyorlarmış, ben de onları teşvik ve himaye ediyordum!”

¹¹⁴ Halil Hâlid, a.g.e., s. 269. İstanbul’da sadece 18 gün kalmıştır. Bkz. *Abdülhak Hamid’in Hatıraları*, (haz.) Enginün, s. 269.

¹¹⁵ İlk sayısı 25 Recep 1311(1894) de Londra’da yayınlandı. 4 yıl süren yayınına boyunca başta İngiltere basını olmak üzere dünya basını büyük bir dikkatle gözden geçirilerek Osmanlı ülkesi ile ilgili haberler okuyucuya aktarılmaya çalışıldı. C. Orhan Tütengil, , *İngiltere’de Türk Gazeteciliği*, İstanbul: 1969, s. 77.

¹¹⁶ A. Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılap Hareketleri ve Milî Mücadele*, İstanbul: 1959, s. 220.

Faris'in muhalefeti etkisini kaybetmekle kalmadı 1897 'nin sonlarına doğru bizzat kendisi de Beyrut su imtiyazını alarak muhalefetten çekildi.¹¹⁷

Halil Hâlid Bey de *Hürriyet*'in "tatil" edilmesinden sonra¹¹⁸ gazeteyle ilişkisini kesti.¹¹⁹ *Hürriyet*'te ve Sultan'ın aleyhinde yayın yapan diğer gazetelerde muharrirlik yapmayacağına dair bir de yemin metni¹²⁰ imzalayarak kendisine teklif edilen Londra şehbender yardımcılığı görevine atandı. Halil Hâlid Beyin bu teklifi kabul etmesinde gazetenin tatil edilmesi ve gazeteyle bağlayıcı bir ilişkisinin bulunmaması en güçlü etkidir.

Yine aynı dönemde onun bu kararını destekleyebilecek önemli bir gelişme daha meydana geldi. Bu gelişme Jön Türkler'in Osmanlı yönetimiyle yaptıkları anlaşmadır.¹²¹ Jön Türkler'in Cenevre'deki lideri Murad Beyin, Sultan'ın reformları gerçekleştireceğine inanarak İstanbul'a dönüşüyle Halil Hâlid Beyin Londra Başkonsolos Yardımcılığı görevini kabul etmesi aynı dönemde gerçekleşir.

Halil Hâlid'in yazarlık yaptığı tek gazete *Hürriyet* gazetesidir. Avrupa'da bu tarihlerde Türklere ait irili ufaklı bir çok¹²² gazete neşredilmekteydi. Bu gazeteleri yayınlayanlar¹²³ ise Osmanlı yönetiminden gördükleri baskı sebebiyle Avrupa'ya kaçan **Jön**

¹¹⁷ M. Şükrü Hanioğlu, *Osmanlı İ.T.C. ve Jön Türklük*, İstanbul: İletişim yay., 1985, s. 101.

¹¹⁸ BOA, Y.PRK.EŞA, no: 37/ 47, 26 Şevval (L.) 1318 / 16 Şubat 1901.

¹¹⁹ Hanioğlu, *a.g.e.*, s.100. Hanioğlu, İngiltere sefiri Antopolu Paşa'nın İngiltere Sefaret Arşivindeki mektuplarına atıfla Halil Hâlid Beyin *Hürriyet* gazetesinden ayrılmak için Osmanlı yöneticilerinden önce gizli olarak para aldığı, ardından ciddi pazarlığa oturduğu bilgisini aktarır. Ancak her konuda saraya bilgi gönderen Paşa'nın yapılan bu gizli anlaşmanın bir suretini Yıldız'a göndermemiş olması mektupların sıhhatiyle ilgili şüphe uyandırmaktadır. Ayrıca Sefir Antopolu Paşa'nın H. Hâlid Bey'e karşı olumsuz bir tutumunun da olduğu bazı belgelerden anlaşılmaktadır. Bu konuda bkz. BOA, Y.PRK.EŞA, no: 35/66, 29 Muharrem (M.), 1318 / 29 Mayıs 1900; BOA, İrade Hususi (İ.HUS.), no:62 / 79, 17.L.1315 / 11 Mart 1898; BOA, İ. HUS. no: 82/9, 5. Safer (S.), 1318 / 4 Haziran 1900.

¹²⁰ BOA, Y.PRK.EŞA, no: 27/ 68, 14 S. 1315 / 15 Temmuz 1897. Yemin metni: "...ber-mûcib-i emr ü fermân-ı hümâyûn mûmâileyh ba'demâ *Hürriyet* gazetesine muharrirlik etmeyeceği gibi bedhâhâne bir sûrette neşriyâtta bulunan sâir gazeteler muharrirliklerinde dahî bulunmayarak zât-ı akdes-i hümâyûn-i hilâfetpenâhiye ve devlet-i aliyyelerine sâdıkâne ifâ-yı vazîfe edeceğini me'a'l-kasem va'ad eylemiş olmasına beyân-ı hali mütezammin iş bu mühr-i şerif verildi."

¹²¹ Hanioğlu, *a.g.e.*, s. 239-241. Sultan II.Abdülhamid, 1897'nin ortalarında serhafiye Ahmed Celaleddin Paşa vasıtasıyla Jön Türklerin muhalefetten vazgeçmelerini temin etmek için harekete geçti. Yapılan görüşmeler sunucu cemiyet lideri [Mizancı] Murat Bey ile Ahmed Celaleddin Paşa arasında Cenevre'deki Osmanlı yönetimi aleyhindeki muhalif yayının durdurulması, firar eden muhaliflerin affedilmesi ve padişahın bir takım reformları hayata geçirmesini ihtiva eden bir anlaşma imzalandı. Anlaşmanın ardından Murat Bey Türkiye'ye dönmeyi kabul etti.

¹²² Bu gazetelerin bir listesi için bkz. Hıfzı Topuz, *Türk Basın Tarihi*, (2.bas.) İstanbul: Remzi Kitabevi, 2003, s. 42-43.

¹²³ Avrupa'da muhalif gazete çıkaranlar arasında şantaj yapmak için bu yolu kullanarak bir miktar para kopardıktan sonra vazgeçenler de vardı. Bkz. Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, İstanbul: Tan matbaası, 1945, s. 120.

Türkler idi. Halil Hâlid Bey de bu gazetelerin muharrirleri arasında yer aldı. O, bu gazetelerle olan ilişkisi konusunda şunları söyler:

*“Sultan Hamid devrinde hâric-i vatanda büyük küçük bazı cerâid-i Türkiye intişâr eylerdi ki bunların en ziyade devam eden ve ciddi itlâk olunabilenleri Avrupa’da matbu Osmanlı¹²⁴ ve Meşveret¹²⁵ gazeteleriyle Mısır’da münteşir Türk¹²⁶ ceridesi idi. Bunların hepsine de nâm-ı âcizî altında veya nâm-ı müstearla- ki o zaman istibdadda istimali feraiz-i ihtiyattan idi- yazılar yazmışım”.*¹²⁷

İngiliz gazetelerinde de yazılar yazan Halil Hâlid Bey, uzun yıllar Osmanlı Devleti ve İslam dünyasının haklarını savundu ve buralarla ilgili gerçeklerin Batı kamuoyuna aktarılmasına hizmet etti. Gazete yazılarından başka bir çok kitabıyla da bu hizmetini sürdürdü. 1901 yılında *Hürriyet* adında bir gazete çıkarmaya çalıştı ancak bu girişim başarılı olamadığından gazete birkaç sayı çıktıktan sonra kapandı.

Yazdığı yazılar cüz’i bir gelirin dışında kendisine pek maddi bir kazanç da sağlamamıştır. Bununla ilgili olarak “o zamanlar bu iş bir sûretle hâdim-i nâs bulunabilmek amacıyla yapılıyordu” demektedir.¹²⁸

4.3. Londra Şehbender Vekilliği

Halil Hâlid Bey 3 Temmuz 1312 [15 Temmuz 1896]’de, Sefir Antopolu Paşa ve müsteşar Rıfat Beyin hazır bulundukları bir ortamda sadakat yemini ederek Londra Baş Şehbenderliği Şehbender Vekâleti görevine tayin edildi.¹²⁹ Sefaret yazışmalarından anlaşıldığına göre 1901 Şubat’ına kadar bu görevini devam ettirdi. Görev yaptığı dönemde İngilizlerin Osmanlı Devletine yönelik politikalarını yakından takip eden Halil Hâlid Beyin özellikle Basra raporu onun konusuna hakimiyetini göstermesi bakımından önemlidir.

¹²⁴ İshak Sukûti ve Abdullah Cevdet tarafından 1 Aralık 1897’de Cenevre’de yayınlanmaya başladı. 62. sayıdan itibaren İngiltere’ye taşındı. 120. sayıdan itibaren yayınına Kahire’de devam eden meşveret, 8 Aralık 1904 tarihli 142. sayı ile İsviçre’de sona erdi. Bkz. Tütengil, a.g.e., s. 87-88.

¹²⁵ 1895 tarihinde Ahmet Rıza Bey tarafından Paris’te on beş günde bir dört sayfa olarak çıkarılmıştır. Danışma anlamına gelen Meşveret Türkçe ve Fransızca olarak iki dilde yayınlandı.

¹²⁶ “Devr-i Hamîdî’de Mısır’da yaşayan ve itidal fikirleriyle gerek vatandaşları ve gerek Mısırlılar arasında birer mevki-i muteber kazanan bazı evlad-ı etrâk tarafından çıkarılırdı.” Halil Hâlid, “Abdülhak Hamid Beyin Gayr-ı Münteşir Mektupları”, *Mihrab*, no: 8, 1 Nisan 1340/ 1924, s. 231-237.

¹²⁷ Halil Hâlid, a.g.m., *Mihrab*, no: 11, 1340, s. 331-333.

¹²⁸ *Gös. yer*, s. 331-333.

¹²⁹ BOA, Y.PRK.EŞA, no: 27/ 68, 14 S 1315 / 15 Temmuz 1897.

4.3.1. İngiltere Sefir Antopolo Paşa'nın Halil Hâlid Bey Aleyhindeki Tutumu

İstifa etmesinde Osmanlı Devleti'nin İngiltere sefiri Antopolu Paşa'nın kendisine yönelik hasımane tutumunun en kuvvetli sebep olduğu aralarındaki yazışmalardan anlaşılmaktadır. Antopolu Paşa, eline geçen her imkanı onun aleyhinde kullanılacak bir fırsat olarak görmüştür. Mesela Halil Hâlid'in maaşının azlığı sebebiyle yaptığı müracaat sefir tarafından farklı boyutlara çekilmıştır. Paşa, bu konu görüşülürken Halil Hâlid Bey'e maaşını bahane ederek Londra'ya kaçmış olan Damat Mahmut Paşa'ya katılmamasını ve aleyhte neşriyat yapan matbuatta yazı yazmamasını tavsiye etmiştir. Bunun üzerine Halil Hâlid Bey, Antopolu Paşa'ya gönderdiği bir mektupta talebini gerekçeleriyle birlikte yenilemiş, hem de kendisine yöneltilen üstü kapalı ithamları cevaplamıştır:

“Geçen gün taleb-i vâkı’ üzerine müsâhabet-i sefirâneleriyle müşerref olduğum sırada Mahmûd Paşa ve sâirenin Londra’ya vürûd-i muhtemelâtından ve zât-ı hazret-i pâdişâhînin mesâlik-i idariye-i hümayûnları aleyhinde burada neşriyât-ı nâ-marziyye vukû’-i melhûzâtından bahisle nesâyih işrâb eder bazı mütala’atta bulunmuşlardır.

Bendeleri buraya daha bidâyet-i vürûd-i âcizânemde o yolda “vatanperverlik” etmek isteyenlerin tedâbîr-i müttehazelerindeki sekâmeti ve hatta bazılarının “vatanperverlik” iddi’alarındaki garaz-i muzmer ve emel-i müstetiri idrâk eylediğimden dolayı onların ef’âlinden tevekkîye ve uhde-i nâçizâneme tevdi’ buyrulabilecek hizemâtı sarf-ı mesâ’î eyleyerek o gibi mesâlik-i sekîme ve âmâl-i münfîkcûyâne iştirâktan ve hatta o babda iştigâl-i zihinden bile ictinâba katiyyen azmeylemiş idim.”

Halil Hâlid Beyin mektupta üstünde durduğu bir başka mesele de kendisinin sıkıntıya düşürülerek İstanbul’a dönmeye zorlanamayacağı hususudur:

“Halbuki terk-i hizmetle İngiltere’de müstakilen te’mîn-i ma’îşet edebilecek vesâite mâlik bir Osmanlı var ise o da bendeleriyim binaenaleyh azlim vesâit-i hâzıra-i ma’îşetimin bir kısmından bendelerini mahrûm etse bile ihtiyâc-ı küllîyi icâb ile İstânbûl’a rucû’uma aslâ ve kat’a mecbûriyetimi mûcib olmayacaktır.”¹³⁰

Halil Hâlid Beyin derdinî anlatmak için gönderdiği mektubu alan Antopolu Paşa, mektupla birlikte keyfiyeti izah eden bir yazıyı Mabeyn-i Hümayûn Baş Kitâbeti’ne

¹³⁰ BOA, Y.PRK. EŞA, no: 35/66, 29 M 1318 / 29 Mayıs 1900. (Halil Hâlid Bey’den Sefir Antopolu Paşa’ya gönderilen 14 Mayıs 1316 tarihli mektup.)

göndermiştir. Paşa, keyfiyeti bildirmekten ziyade jurnal tarzında kaleme aldığı yazısında Damat Mahmut Paşa'nın Londra'ya gelişiyle Halil Hâlid'in maaşının arttırılması talebi arasında da bağlantı kurmaktadır:

*“Geçenlerde Dâmâd Mahmûd Paşa'nın Londra'ya vürûd edeceği şâyi'ası üzerine ma'âşının killetinden bahisle ekdâri tarafına gidilmeyecek olursa müşârünileyhe iltihâk edeceğini taraf-ı âcizîye ihbâr eyleyen Londra Şehbender Vekîli Halil Hâlid Efendi o'l-vakit sefâret-i seniyyeye bi'l-celb öyle bir hareketten tevekkîsi yolunda kendisine bazı ihtârâtta ve nesâhîde bulunulmuş idi.”*¹³¹

Halil Hâlid Bey, niyetini gönderdiği mektupta açıkça ifade etmesine rağmen sefirin aynı metni zıt bir anlam ile yorumlayarak İstanbul'a göndermesi hayli ilginçtir. Dönemin siyasî işleyişi hakkında değerlendirme yapılabilmesi için hem Halil Hâlid Beyin mektubunu hem de Antopolu Paşa'nın yazdığı metni birlikte incelemek faydalı olacaktır.¹³²

Antopolo Paşa'nın Halil Hâlid Beyi sıkıntıya düşürmek için uğraştığı arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. Paşa'nın ona karşı giriştiği olumsuz tutumlardan birisi de maaşının ödenmemesidir. Halil Hâlid Beyin maaşlarının ödenmemesi üzerine Mabeyn'den sefarete emir verilmiş ancak Antopolo Paşa bu emri uygulamada ağır davranınca bu defa daha kesin bir şekilde yenilenmiştir:

*“Londra Şehbender Vekili Halil Hâlid Efendi'nin ma'âşat-ı mütedâhilesinin tesviyesi hakkında şeref-sâdır olan irâde-i seniyye-i cenâb-ı hilâfetpenâhî taraf-ı samî-i sadâretpenâhîlerine tebliğ olunduğu halde hükm-i münîf emr ü fermân-ı hümayûn henüz infâz edilmemiş (...) mûmaileyhin mütedâhil ma'âşlarının behemehal bugün tesviye ettirilmesi (...)”*¹³³

Aynı şekilde H. Hâlid Beyin maaşının yetersiz olduğu ve zam yapılması konusunda da Yıldız Sarayı'ndan sefarete talimat verilmiştir.¹³⁴

Halil Hâlid Bey sonunda Sefir Antopolu Paşa ile Şehbender Emin Efendi aleyhine Türkçe risale şeklinde bir makale neşrederek bir nüshasını da sefarete gönderdi. Her ikisinin de ağır bir dille eleştirildiği bu makale, Antopolu Paşa'yı ziyadesiyle hiddetlendirdiğinden

¹³¹ BOA, Y.PRK. EŞA, no: 35/66, 29 M 1318 / 29 Mayıs 1900. (Antopolu Paşa'nın Halil Hâlid Beyin mektubuyla birlikte İstanbul'a gönderdiği yazı)

¹³² BOA, Y.PRK. EŞA, no: 35/66, 29 M 1318 . (Belgede her iki metin de yer almaktadır.)

¹³³ BOA, İ. HUS, no: 62/ 79, 17.L.1315 / 11 Mart 1898.

¹³⁴ BOA, İ. HUS, no: 82/ 9, 5. S. 1318 / 4 Haziran 1900.

“Hâlid Efendi’nin azl ve tebdîlini inha ve talep etmek tesaddîsinde bulunduğu” dönemin Londra sefir yardımcısı A.Hamid Bey tarafından İstanbul’a gönderilen¹³⁵ bir evraktan anlaşılmaktadır. Bu konudan mektuplarında da bahseden A.Hamid Bey, Sefir Paşa’nın ısrarıyla kaleme aldığı anlaşılan yazısında Halil Hâlid Beyin bu vazifeye tayin sebebi ile azledilme sebebi arasındaki çelişkiye de vurgu yapmıştır:

*“Vaktiyle Hürriyet gazetesine muharrirlik ettiğı için bu tarîk-i mefsedetden çıksın diye kendisine buradaki memuriyet-i hâzırası verilmişti. Şevket-meâb efendimiz aleyhinde neşriyata cüret eylediğı için memuriyet almış bir adamın sefir paşanın aleyhinde yazmağa başladığı için azledilmesi istenilir mi? Ama sefir istermiş.”*¹³⁶

Halil Hâlid Beyin Şehbender yardımcısı sıfatıyla yaptığı çalışmalar arasında Basra Körfeziyle alakalı hazırlamış olduğu rapor oldukça önemlidir. Raporda İngiltere’nin Osmanlı topraklarına yönelik emelleri bütün detaylarıyla sıralanmıştır. İngiliz emellerine karşı Osmanlı Devleti’nin alabileceğı tedbirlere de değinen Hâlid Bey, bölgenin sahip olduğu iktisadi potansiyelin önemine de değinmektedir. Raporda bölgenin siyasî, sosyal ve ekonomik durumuyla ilgili oldukça geniş bilginin bulunması onun bölge hakkındaki malumatının derinliğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.¹³⁷

4. 4. Cambridge Üniversitesi Öğretim Üyeliğı

İngiltere’ye ilk geldiğı zaman A.Hamid’in aracılığıyla tanıştığı Mr. E. J. Gibb, Halil Hâlid Bey’le yakından ilgilenerek İngilizce öğrenimine yardımcı oldu. Daha sonra onu Cambridge Darülfünunu muallimlerinden Profesör Browne’a tavsiye etti. Halil Hâlid, ilim öğrenmek için hayli emek harcadı ve sonunda da bunun karşılığını gördü. Abdülhak Hamid Bey hatıratında bu hususla ilgili olarak şunları aktarır: “Umumen asil ve aşân-ı tahsil olanların tecelliyâtından olduğu üzere bu tâlib-i marifet de Londra’da hayli sefalet çekmiş ise de galebe-i aşk-ı tekâmül ile tahammül edip en sonra Cambridge Darülfünûn’da miktar-ı kâfi maaş ile Türkçe müderrisi olmuştur.”¹³⁸

¹³⁵ BOA, Y.PRK.EŞA, no: 37/47, 26 L 1318 / 16 Şubat 1901.

¹³⁶ Abdülhak Hamid’in Mektupları II., (haz.) İnci Enginün, İstanbul: Dergah yay., 1995, s. 596.

¹³⁷ Raporun içeriğı için Türk İngiliz ilişkilerinin değerlendirildiğı 3. bölüme bakınız.

¹³⁸ Abdülhak Hamid’in Hatıraları, (haz.) Enginün, s. 256-257.

E. Brown'un yardımıyla 1897'de¹³⁹ Cambridge Üniversitesi öğretim kadrosuna giren H. Hâlid Bey 1911'e kadar burada Türkçe muallimliği yaptı. 1902'de Cambridge Pombroke College'de yüksek lisans yaparak "Master of Art" payesini aldı. Böylece Halil Hâlid Bey Cambridge Üniversitesi tarafından kendisine "Üstâd-ı Ulûm" ünvanı¹⁴⁰ verilen ilk Osmanlı vatandaşı olma başarısını da elde etmiş oldu.

1897 yılında diplomaside görev alacak talebelere Türkçe dersi vermeye başladı. 1902'den 1906'ya kadar The Board of Indian Civil Service Studies (Hindistan Me'murîn Araştırmaları Merkezi)'de sürdürdüğü çalışmalarını 1906-1911 yılları arasında, dış işleri mensuplarının yetiştirildiği Foreign Service Students Committee ve Board of Oriental Studies'de devam ettirdi. Yine aynı tarihler (1902-1911) arasında The Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland (Büyük Britanya ve İrlanda Kraliyet Asya Cemiyeti) adlı cemiyetin de üyesi bulundu.¹⁴¹ Cambridge Üniversitesi'ne Türkçe muallimi olarak tayin olunduktan sonra Yıldız'ın teklif ettiği "Sefâret Baş kâtipliği" ve "Baş Şehbenderlik" gibi vazifeleri kabul etmedi.¹⁴²

Halil Hâlid Bey, Cambridge Üniversitesi'nde görev yaptığı dönemde bazı önemli seyahatlerde de bulundu. Bunlardan ilki 9 Ocak 1904'tarihinde başlayıp yaklaşık on üç ay süren ve 16 Şubat 1905 tarihinde sona eren Mısır ve Sudan seyahatidir. Bu seyahat aynı zamanda Halil Hâlid Beye İngiltere'nin rutubetli havasından bir müddet için bile olsa uzaklaşma vesilesi oldu.¹⁴³ Mısır ve Sudan'dan döndükten hemen sonra önemli bir seyahat daha gerçekleştirdi. 1905'te Cambridge Darülfünunu Halil Hâlid Beyi Cezayir Müsteşrikîn Kongresi'ne murahhas olarak gönderdi.¹⁴⁴

¹³⁹ SM'nin *Near East* dergisinin 5 Haziran tarihli nüshasından yaptığı iktibasta yer alan "1897 târîhinden beri Cambridge Darü'l-fünûnunu'nda konsolos namzedleri talebeye mu'allimlik etmekte bulunan Halil Hâlid Beyin kendi vatan-ı umûrunda doğrudan doğruya ibrâz-ı fa'âliyetine muktedir olmak emeliyle me'mûriyetinden isti'fâ eylediği, yakında İstanbul'a avdet niyetinde bulunduğu işitilmiştir." ibaresinden H. Hâlid Beyin Cambridge Üniversitesi'ndeki görevine 1897 tarihinde başladığı anlaşılmaktadır. "Halil Hâlid Beyin İstifası", *SM*, C.6, no:149, 30 Haziran 1327, s. 302.

¹⁴⁰ "Londra'da ibtidâ İngilizce'yi öğrenmiştir. Birkaç sene sonra Cambridge Dârü'l-fünûnu'nda diplomasiye giren talebe için mu'allim ta'yîn olunmuş, oradaki hidemâtına mükâfeten kendisine (Master of Arts / Üstad-ı Bedâyi') rütbe-i ilmiyesi tevcih edilmiştir." *SF*, c. 45, no. 1152, (20 Haziran 1329 /3 Temmuz 1913), s. 177-178.

¹⁴¹ Halil Halit, *Türk Ansiklopedisi*, C.18, MEB, Ank. 1970, s. 382-383.

¹⁴² "Halil Hâlid Bey'in İstifası", *SM*, C. 6, no: 149, s. 302, 30 Hz. 1327.

¹⁴³ Halil Hâlid, *Cezayir Hatıratından*, Mısır, 1906, s. 1. "Mısır'a, vusûlüm zamânındaki sıcağı senelerden beri tâ canıma işlemiş olan rutûbet ve berûdeti güya vücûddan tencir ve ihrâca kâfi değilmiş gibi sonra da kalkmış Sudan'a kadar gitmiş idim. 1905 senesi şubatının on altıncı günü sevk-i vazîfe ile İngiltere'ye avdet ettiğim zamân belâ-yı şitâ halâ hükümfermâ idi."

¹⁴⁴ *SF*, C. 45, no. 1152, 20 Haziran 1329 /3 Temmuz 1913, s. 177-178.

4.4.1. Cezayir Müsteşrikîn Kongresi'ne Katılması

Her yıl başka bir yerde tertip edilen “Müsteşrikîn Mu‘temeri”nin 1905 yılındaki kongresi Cezayir’de yapıldı. Kongre, aralarında Müslüman temsilcilerin de bulunduğu ancak çoğunluğu Avrupa ülkelerinden gelen müsteşriklerin katılımıyla gerçekleştirildi. Cambridge Üniversitesi de kongreye katılmak üzere aralarında Halil Hâlid Beyin de bulunduğu bir heyet oluşturarak Cezayir’e gönderdi.

Kongrede Cambridge Üniversitesi’ni kimin temsil edeceği gündeme geldiğinde üniversite meclisinin bazı üyeleri Halil Hâlid Beyin kongreye katılacak heyette yer almasına karşı çıkar. Halil Hâlid Beye göre kongreye katılacak heyet Doğu kültürüyle alakalı bilgileri göz önünde tutularak seçilecek olursa kendi üyeliğine itiraz etmek mümkün değildir. O, yapılan itirazları İngilizlerin yabancılara - özellikle Türklere- karşı besledikleri “sû-i zan”ın bir neticesi olarak değerlendirir:

“Nâmzedler arasında ismimin zuhûruna, darü’l-fünûnun meclis-i kebîrinde bulunan bazı a’zâ, nazar-ı hoşnûdî ile bakmamışlar. Bunu sonradan haber aldım. İntihâb olunan diğer dört murahhasan ikisinin benim kadar olsun usûl ve ma’ârif-i Şarkîye’ye vâkıf olmamaları ve dârü’l-fünûnun irsâl edeceği murahhaslara mesârif-ı râhiye olmak üzere fazla bir akçe i’tâsına mecbûr bulunmaması diğer taraftan ise darü’l-fünûndaki mevki’imin intihâbıma istihkâk bahşetmesi gibi ahvâl mülâhaza olundukda ismimin murahhaslar arasında zuhûruna hiçbir taraftan i’tirâz edilmemek lâzım gelirdi. İngilizler ecnebiyi sevmeyen ale’l-mahsûs bir İngiliz’in yapabileceği maslahata yabancının müşâreketini hiç çekemezler. Bunda da tamâmıyla haklıdırlar. Biz Müslümanların iğtisâb-ı ecânibden ne kadar mutazârrır olduğumuz ma’lûmdur. Fakat benim intihâbımda kimse için dâ’î-i rekâbet bir hâl yok idi; uhdemdeki vazîfeyi ise icrâ edecek bir İngiliz bulmak müşkil. Binâenaleyh i’tirâz sâlifü’l-arz taassub-i dinîden mütevellid bir sû-i zan eseridir. Müslüman olmak ve hele şimdiye kadar livâ-i Muhammedî’yi muhâfaza ve müdâfa’aya iktidâr gösteren Türk kavmine mensûb bulunmak bir çok i’yâd-ı nasârâca affolunamaz bir kusurdur.”¹⁴⁵

Bu meseleyi “ta’assub-i mevrûs-i nâsârâya bir misâl” olarak değerlendiren Halil Hâlid Bey, bazı üyelerin ısrarı üzerine kongreye katılacak heyete dahil edildi. Kongrenin başlamasından bir müddet önce Cezayir’e varan Halil Hâlid Bey, ülkenin bazı şehir ve

¹⁴⁵ Halil Hâlid, *Cezayir...*, s. 4-5.

kasabalarını gezerek gözlemlerde bulundu. İlk olarak Cezayir'in Filipvil şehrine vardı ve burada gözlemlendiği ilk şey de şehrin bir Şark beldesinden ziyade bir Avrupa beldesi haline getirilmiş olmasıydı. Göze çarpan diğer bir husus da ülke ticaretinin Fransızlar'ın kontrolünde kalması için diğer ülkelere ait ticaret erbabına zorluklar çıkarılması idi. Yerli halkı da kapsayan bu sınırlama ülke ticaretinin nerdeyse tamamının Fransız denetimine girmesini sağlamaktaydı:

*Şehrin şekl-i umûmîsinde Şark'ı andırır bir hâl yok; apartmanları, meyhâneleri vesâireyi hâvî âdî bir Frenk beldesinden ibârettir. Güzel bir körfez dâhilindeki limanının ticâreti de gayr-i mühim. Zâten usûl-i himâye-yi rekâbet-i umûmiyece zuhûra gelmek de olan aczleri için bir çâre-i müdâfa'a addeden Fransızlar Cezâyir limanlarına uğrayacak merâkib-i bahriye-i ecnebîyeyi bir çok kuyûdât-ı tas'ibiyeye dûcâr ediyorlar; bu ise ticâret-i mahalliye'nin kesb-i ehemmiyet etmesine bir mâni' oluyor. Kuyûdât-ı usûl-i himâye bazı Fransız şirketleri, Fransız sermâyedârları ve Fransız me'mûrları için fâide bahş olabilir. Fakat ekserîyet-i nâsı teşkîl eden asıl yerliler için cidden bir mâni'-i kesb ve refâhtır. Arablar arasında görülen zillet-i ihtiyâc memâlik-i mahrûse-i şâhânedede mevcûd olan fakr-ı umûmîden ehven bir derekede değildir. Arâzi-i meftûha-i İslâmiye'ye idhâl-i sa'âdet ettiklerinden dem vuran mütemeddin Fransızlar'ın o babdaki safsatakârlıklarını Cezâyir'e gidip de anlamalı.*¹⁴⁶

Hatıratından edindiğimiz malumata göre; Başkent Cezayir'de yapılan kongrenin ev sahipliğini Fransa'nın Cezayir genel valisi yaptı. Kongrenin açılışında Fransa Hükûmeti'nin Kuzey Afrika'ya bahşeylediği medeniyetten bahseden uzun nutuklar söylendi. Açılışın ardından üyeler çeşitli şubelere ayrılarak o alanla ilgili tebliğ sundular. Halil Hâlid Bey, kongrede tebliğ sunan müsteşriklerin büyük çoğunluğunun İslam'a ve Müslümanlara karşı ön yargılı oldukları görüşündedir. Bu kişiler buldukları her fırsatta Müslümanların değerlerine saldırmakta ve bu değerleri çarpıtmaktadırlar.

Müslümanlara yönelik gerçekleştirilen bu tür saldırılar zaman zaman kongreye katılmış olan Müslüman üyelerin tepkisine sebep olur. Mesela Avrupalı üyelerden birisinin Kur'an-ı Kerim'de bir takım kelimelerin gramer ve belagat açısından noksanlıkları bulunduğu dair bir tebliğ sunması üzerine Abdülaziz Caviş bu tebliğe sert bir karşılık verir. Caviş, verdiği cevapta tebliğ sahibinin ifadelerini "beyne'l-milel bir mu'temerin erkân-ı nezâketine muğâyir bulunduğu[nu]" ifade ettikten sonra "Kur'an-ı Kerim'de noksanî-i kavâid

---

¹⁴⁶ A.g.e, s. 6-7.

keşfine kalkışan en kabadayı bir müsteşrikin bile hatasız birkaç satır Arapça yazamayacağı” iddiasında bulunur.¹⁴⁷

Müslümanlara karşı gösterilen saldırgan tavırlar özel toplantılarda da sürdürülmüş ancak H. Hâlid Bey ve diğer Müslüman delegeler bunlara karşı tepkilerini göstermişlerdir. Hâlid Beyin kongreye dair aktardığı hususlardan birisi de kongreye Osmanlı Devleti’ni temsilen iki üyenin katılacağına duyurulmasına rağmen kimsenin gelmemesidir.

4. 5. İngiltere’deki Sosyo -Kültürel Çalışmaları

20. yüzyıla girildiği yıllarda döneminin süper gücü olan İngiltere, bir çok Müslüman toplumun idaresini elinde tutuyordu. Bu sebeple İngiltere’de, Hindistan başta olmak üzere bir çok Müslüman ülkenin vatandaşı yaşamakta idi. Ve her geçen gün yeni insanların gelmeye devam etmesi, İngiltere Müslümanlarının bir takım kurumlar altında bir araya gelmelerini zorunlu kılıyordu. Bundan dolayı çeşitli dernekler kurularak İslam toplumunun ihtiyaçları giderilmeye çalışıldı.

4.5.1. Cemiyet-i İslâm ve Halil Hâlid Bey

İngiltere’de Müslümanlar tarafından oluşturulan ilk teşkilatlı yapı 1886¹⁴⁸ yılında kurulan “**Encümen-i İslâm**”dır.¹⁴⁹ Hindistan’da da bazı şubeleri bulunan encümenin üyelerinin çoğunu Hintli talebeler oluşturmaktaydı. Encümen, bir müddet sonra “**Cemiyet-i İslâm**” adını aldı. Teşkilat, İngiltere’ye çeşitli ülkelerden gelmiş Müslümanların gerek dinî gerekse sosyal ihtiyaçlarıyla ilgilenmekte idi. Halil Hâlid Bey de, İngiltere’ye yerleştikten sonra bu tür kurumların çalışmalarına aktif olarak katılmaya başladı. Hatta bir dönem kendisine cemiyetin başkanlığı teklif edildi, fakat Cambridge Üniversitesi’ndeki görevi sebebiyle Halil Hâlid Bey bu teklifi geri çevirmek durumunda kaldı. Üyelerinin ekserisini talebelerin oluşturduğu cemiyet, kendisini destekleyen varlıklı insanlar bulunması sebebiyle bir dönem son derece nüfuzlu bir kurum haline geldi. Fakat sonraki yıllarda bu gücünü kaybederek birkaç fedakâr insanın gayretleriyle ve zor şartlarda çalışmalarını sürdürebildi.¹⁵⁰

¹⁴⁷ A.g.e., s. 109.

¹⁴⁸ Halil Hâlid, “Londra Müslümanları”, *SM*, C. 3, no: 69, s. 271.

¹⁴⁹ Azmi Özcan, *Pan-İslâmizm Osmanlı Devleti Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924)*, Ankara :TDV yay., 1997, s. 91. “Encümen-i İslâm”, 1877-78 Osmanlı –Rus savaşı sırasında Osmanlı Devleti için yardım toplamak amacıyla Hindistan’da kurulmuş bir teşkilattır. Önce Bombay’da kurulan Encümen, daha sonra Delhi, Haydarabad, Kalküta gibi büyük şehirlerde de şubeler açmıştır.

¹⁵⁰ Halil Hâlid, “Londra’da Cemiyet-i İslâmiye”, *SM*, c. 5, no: 105, 26 Ağustos 1326, s. 11. “Eğer ara sıra tahsîl için Hindistan’dan gelenler arasında bir sâhib-i himmet ve heves çıkıp da Cemiyet-i İslâmiye kâtib-i fahrîliğini ele almamış ve buraya gelen evlâd-ı İslâm’dan bazılarının isimlerini a’zâ sıfatıyla kaydeylemeye uğraşmamış

Cemiyet-i İslâm, en sıkıntılı günlerinde Osmanlı Devleti'nin hukukunu müdafaa etmek için etkili çalışmalar yürüttü. Bu çabası dolayısıyla da çeşitli saldırılara maruz kaldı. Cemiyete taarruzda bulunanlardan birisi de Dail News gazetesiydi. Bu gazete, Türkiye aleyhinde şiddetli yayınlar yaptığı sırada Cemiyet-i İslâmiye'nin Sultan II.Abdülhamid tarafından finanse edildiği iddiasında bulundu.¹⁵¹ Halbuki cemiyet, Osmanlı Devleti için gösterdiği gayrete rağmen ekonomik ve siyasî anlamda Osmanlı Hükümetinden her hangi bir destek görmüş değildi. Bu konuda Hâlid Bey şunları söyler:

*“Londra’daki Cemiyet-i İslâmiye’nin en ziyâde tervîc-i menâfî’ine çalıştığı ve en az rû-yi meveddet gördüğü bir hükûmet var ise o da Hükûmet-i Osmaniye’dir. Akd-i nikâh gibi veya defn-i emvât gibi hadisât-ı hayât-ı beşerde, tertîb-i salât-ı ıyd gibi vezâif-i dinîye ifâsında ve siyâsî protesto içtimâları istihzârı gibi Meşrik-i İslâm’ın ve ale'l-husus Osmani’nin müdâfa’ası emrinde Londra Cemiyet-i İslâmiyesi’nin göstere geldiği gayretler yalnız takdîre değil hatta fiilen teşvike sezâ harekât-ı hayriyedendir.”*¹⁵²

Halil Hâlid Beye göre, Cemiyet-i İslâmiye, II. Meşrutiyet’in ilanından sonra “hilâfet-i İslâmiye makâmına akd-i râbıta için daha ziyâde fırsat bulmak” gayesiyle çok çaba sarf etmiş olmasına rağmen aynı ilgisizlik bu dönemde de devam etmiştir. Mesela cemiyet yetkilileri, meşrutiyetin ilanından sonra Londra’ya gelen bir grup Osmanlı mebusu ile görüşme isteğinde bulunmalarına rağmen buna muvaffak olamamışlardır:

*“Mebusân-i Osmaniye’den bir hey’et-i misâfirenin geçen yaz Londra’da bulunduğu sırada bu cemiyetin dahî bir lâzıme-i mihmânnevazî ibrâz eylesine burada zikrinden ictinâba lüzûm hisseylediğim bazı mevânî’ ihdâs olunması a’zâ-yı cemiyeti pek ziyâde muğber-ül’hâtır eylemiştir.”*¹⁵³

Gerek İngiltere Müslümanlarının sorunları gerekse İslam dünyasındaki sıkıntılarla ilgili çaba sarf eden teşkilat, ilmî ve kültürel alanda da çalışmalar yaptı. Cemiyet, “dînî ve

---

olsa mukteziyâ-tı temeddün mücebince yaşayan bir hey’et-i içtimaiyeye lâayk hiçbir cemiyetimiz bulunmaz, meşrik-ı İslâm’dan buraya düşenlerin her biri kendi alabildiği yolda gider, bir ecnebi memleketinde bulunan akvâm-ı mütemeddine muhâcir veya misafirlerinin hayât-ı içtimaiyeleri erkânını andırır hiçbir halimiz görülmez, fevt olanlarımızın cenaze duâsı icrâ edilemez, salât-ı ıyd felân da icrâ olunmaz idi.”

¹⁵¹ Halil Hâlid, “Londra Müslümanları”, *SM*, C. 3, no: 69, s. 271. “Hatta meşhûr (Daily News) gazetesini pek şiddetle Türkiye aleyhinde bulunduğu sıralarda Encümen-i İslâm’ı sultân-ı sâbıkın parasıyla irâe-i mevcûdiyet eden bir hey’et sûretinde göstermek istemiş idi ki bu da sırf bir zehâb-ı sahîfeden ibâret idi. Encümen-i İslâm’ın talebe-i Şarkiyenin ve esbâb-ı mâişeti mahdûd sâir Müslümanların dışından tırnağından artırarak toplaya geldikleri iânât ile idâme-i mevcûdiyet eylemiş olduğunu pek iyi bilirim.”

¹⁵² *A.g.m.*, s. 271.

¹⁵³ *Gös. yer.*

siyâsi taasubla müteheyyic” bulunan bazı kimselerin varlığına rağmen İslamiyet ve Müslümanlıkla alakalı çok sayıda kitap neşretti. Basılacak kitapların neşri için gerekli para temin edilemediği zamanlar çeşitli yardım kampanyaları yoluyla bu ihtiyaç gideriliyordu.

Bu yolla neşredilen eserlerden birisi de “*İslâmiyet’in Zuhûru ve Terakkîsi ile Hayât-ı Hz. Muhammed*” adlı eser idi. On yedinci yüzyılın ortalarında bir İngiliz düşünür tarafından kaleme alınan eser, o tarihte kilise taassubu sebebiyle basılamamıştı. Eserin müsveddeleri cemiyet katibi Mahmud Şirânî tarafından British Museum kütüphanesinde bulunarak neşrine karar verildi. Basım için yeterli para bulunamadığından Halil Hâlid Beyin girişimleriyle İstanbul gazeteleri aracılığıyla yardım kampanyası¹⁵⁴ düzenlendi. Okuyucuların gösterdiği ilgi sayesinde¹⁵⁵ kısa süre içinde gerekli para toplanarak¹⁵⁶ kitap neşredildi.¹⁵⁷

4.5.2. İngiltere’deki İslam Teşkilatları ve Osmanlı Devleti

Londra’da, Müslümanlar tarafından kurulan Cemiyet-i İslâmiye’den başka Kâffe-i Hindistan Müslüman Hizbi, İslâmic Society, Uhuvvet-i İslâmiye Terakkî Hizbi, Mısır Tullabî Cemiyeti gibi dernekler de bulunmakta idi.¹⁵⁸

Bu derneklerden **Kâffe-i Hindistan Hizb-i Müslimîn**, aynı adla Hindistan’da faaliyet gösteren bir derneğin şubesi olup Seyit Emir Ali Beyin idaresinde idi. Seyit Emir Ali Bey gibi cemiyetin diğer mensupları da oldukça zengin ve seçkin Hintlilerdi. Halil Hâlid Bey, bu derneğin diğerlerinden farklı olarak İngiliz hükümeti ile iyi ilişkilere sahip olduğunu belirtir. Bu durum onlar tarafından dile getirilen bazı taleplerin İngilizler tarafından dikkate alınmasını sağlamakta idi.

İngiltere’de faaliyet gösteren bu dernekler, İngiltere Müslümanları kadar dünyanın diğer bölgelerindeki İslam topluluklarının gündemlerini de takip ediyorlardı. Bağımsız tek

¹⁵⁴ A.g.m., s. 272. “Bunun neşri altmış beş, yetmiş İngiliz lirası kadar bir masrafı mücib olacağı tahmin ediliyor. Memâlik-i Osmaniye’nin haricinden gelen Müslümanlar ile bazı muhibb-i İslâmiyet İngilizlerin verdikleri îânenin mikdârı şimdiye kadar yirmi kûsûr liraya bâliğ olabildi. Vatandaşlarım arasında dahî bu emr-i hayra yardım etmek isteyenler bulunacağından keyfiyyetin burada zikrini münâsib gördüm. İâne verecek zevât (Sabah) idârehânesi vasıtasıyla taraf-ı âcizâneme mürâcaat edeler ise Cemiyet-i İslâmiye’den alacağım makbûzları yine Sabah idâresi vasıtasıyla kendilerine irsâl eylerim.”

¹⁵⁵ “Sıratımustakim Gazetesine”, SM, C. 3, no: 70, s. 288.

¹⁵⁶ Halil Hâlid, “Hamîyet-i Dindârâne”, SM, C. 3, no: 78, s. 422, 18 Şubat 1325. SM’nin 69. sayısında okuyuculara yapılan yardım çağrısı 78. sayıda sona erdirilmiştir. Okuyucusuna bir teşekkür yazısı yayınlayan dergi 7 haftada 4210 kuruşluk yardımın toplanarak Halil Hâlid Beyin hesabına yatırıldığını duyurmuştur.

¹⁵⁷ SM, C. 4, no: 97, 1 Temmuz 1326, s. 326. Eser, basıldıktan sonra Basra eski valisi Mardînzâde Arif Bey tarafından Türkçeye tercüme edilerek Sıratımustakim dergisinin 97. sayısından itibaren yayınlanmaya başladı.

¹⁵⁸ Halil Hâlid, “Memâlik-i Ecnebiye Müslümanları ve Donanma İanesi”, SM, C. 7, no: 168, 10 T.sânî 1327, s. 189.

İslam ülkesi olması sebebiyle Osmanlı Devleti'nin zor zamanlarında siyasî ve ekonomik anlamda ellerinden gelen bütün çabayı sarf ediyorlardı. Özellikle Trablusgarb savaşından sonra Osmanlı Devleti'nin haklarının mutlaka korunması gerektiğini düşünen cemiyetler, yaptıkları toplantılarla meseleye çözüm bulmaya çalışmışlardır. Halil Hâlid Bey İslam cemiyetlerinin bu konudaki çalışmaları hakkında şunları aktarır:

“Trablusgarb vekâyi’-i istilâyesinin ibtida-yı zuhûrunda Londra’da bulunan memâlik-i muhtelifeye mensûb Müslümanlar uğradığımız belâ-yı tecâvüzden pek müteessir olarak istiklâl-i İslâm’ın alâmet-i yegânesi gibi mevcûd olan devlet-i Osmaniye’ye ne sûretle yardım edilebileceğini hırz-ı cân ile pîş-i mülâhazaya almışlardı. Umûmî ve husûsî (miting) ler akdolundu, husûsî içtimâ’ların birkaçı da o sırada Londra’da sâkin olduğum apartmanda vukû’a geldi. (Boykot)un mühim bir silâh-ı müdâfa’a bulunduğu nazar-ı dikkate alınarak Trablus’ta hukûk-i Osmaniye’ye riâyet vukû’a gelinceye kadar İtalya’ya ait her şeyin boykot edilmesi âlem-i İslâm’a tavsiye olunmak üzere taht-ı karara alındı, boykotun fâide-i siyâsiyesi ile melhûz olan mazarrât-ı iktisadiyesi de tezekkür edildi.”¹⁵⁹

Osmanlı Devleti'nin haklarını müdafaa etmek amacıyla uygulanabilecek en etkili yöntem olarak kabul edilen boykotun maddi faydasından daha ziyade manevi etkisinin olacağı düşünülerek alınan bu kararın İslam dünyasının her yerine ulaştırılmasına çalışılmıştır:

“Fâide-i ma’neviyenin bu babta harz-ı maddiye fâikiyyeti umûmiyetle teslîm olundu; ve herkes cebinden bir mikdâr para vererek hâsıl olan âide-i cemiyet-i İslâmiye ile her tarafa telgraftâmeler çekildi. Bu (boykot) tavsiyesinden bir fikir daha husûle geldi ki o da bundan böyle saltanat-ı Osmaniye’nin hukûk-i istiklâliyesine her kim tecâvüz etmek isterse onun da tıpkı İtalyanlar gibi âlem-i İslâm’da bir cehd-i dinî ile boykot edileceğidir. Bu fikir dahî neşrolundu.”¹⁶⁰

Toplantılarda Osmanlı Devleti'nin donanmasının güçlendirilmesi, hava kuvvetlerinin oluşturulması ve kuvvetlendirilmesi, çeşitli savunma hatlarının kurulması gibi konularda yardım kampanyaları başlatılması teklif edildi.¹⁶¹ Buralarda yapılan çalışmalar çeşitli yardımlar olarak savaş dönemlerinde Osmanlı Devleti'ne yansdı.¹⁶²

¹⁵⁹ A.g.m., s. 189-190.

¹⁶⁰ Gös. yer

¹⁶¹ Gös. yer

¹⁶² Özcan, a.g.e., s. 180.

4.5.3. Londra Cami-i Şerifi ve Halil Hâlid Bey

İngiltere'deki ilk mescit Macar asıllı, müsteşrik bir doktorun girişimiyle inşa edilmiştir. Hâlid Beyin aktardığına göre, bu şahıs İngiltere devleti adına Hindistan'da görev yaptığı sırada önde gelen Müslümanlardan İngiltere'de bir mescit inşası için para topladı. Toplanan para ile Londra'ya 40-50 km. mesafede bulunan bir köyde bu mescit inşa edildi. Londra'da yaşayan Müslümanlar bir müddet bayram namazlarını kılmak için bu mescidi kullandılar. Mescit merkeze uzaklığı başta olmak üzere bir takım eksiklikleri nedeniyle Londra'da yaşayan Müslümanların ihtiyaçlarına cevap veremiyordu. Bu sebeple Londra'da yeni bir cami inşası fikrî gündeme geldi. Yeni cami mevzuu müzakere edilirken ilk teşebbüsün hilafet merkezine ait olması gerektiği yönünde görüşler ileri sürüldü. Fakat Halil Hâlid Bey, Yıldız hükümetinin o zamanki durumu sebebiyle girişilecek herhangi bir teşebbüsten sonuç alınamayacağı kanaatindeydi.¹⁶³ Bundan dolayı cami inşası için çalışmalar ancak -altı yedi yıllık bir gecikmeyle- II. Meşrutiyet'in ilanından sonra başlatılabildi.

4.5.3.1. Londra Camii'nin Yapılma Gerekçeleri

Halil Hâlid Bey, İstanbul Darülfünûnunu'nda verdiği konferansta¹⁶⁴ bu camiye niçin ihtiyaç duyulduğunu etraflıca izah etmiştir. Bu gerekçelerin ilki, Müslümanların medeni bir topluluk olarak kendilerini ifade edebilmeleri için bir caminin ruhaniyeti altında birleşmeleri zaruretidir:

“Medenî insanlar cemâ'at halinde yaşadıkları gibi büyük işler de eydî-i cemâ'atle vücûd bulur, mescid ise hayât-ı İslâm'da içtimâ-i müşevvik en büyük bir merkezdir. Bir hizb-i içtimâînin kudreti efrâdının vahdet-i hissiyâtına göre artar. Câmi ise tevhid-i hissiyâta hâdim olur.”

İkincisi: Cami çeşitli sebeplerle İngiltere'ye gelen Müslümanların toplanacakları bir mekan olacaktır:

“Şu son senelerde gerek tahsîl veya ticâret için gerek gemicilik veya seyâhat tarîkîyle İngiltere'ye gelen Müslümanların adedi göze çarpacak sûrette arttı; gelenlerin maksad-ı tabî'î terakkiyât-ı Garbiye'den ma'nen ve maddeten müstefid olmaktır. Bu efrâd-ı müslime pek dağınık bir sûrette yaşıyor; halbuki temeddüine sâlik olan bir cemâ'at efrâdı nerede olsa

¹⁶³ Halil Hâlid, “Londra Cami-i Şerifi ve Ehemmiyet-i İçtimaiyesi Hakkında Darülfünûn-i Osmanî'de Konferans”, SM, C. 6, no: 141, 5 Mayıs 1327, s. 168.

¹⁶⁴ A.g.m., s. 168.

bir merkeze merbût olarak yaşar. Diyâr-ı gurbette bulunan efrâd-ı müteferrika-i İslâm için ilk vücûda getirilecek merkez-i temâs ise ancak mescittir. Mescidin kerâmet-i tevhîdiyesinden dolayı tecrübesiz tecrübekâr ile, âciz sâhib-i yesâr ile câhil dahi ehl-i vukûf ile telakîden istifâdeye fırsat bulur.”

Üçüncüsü: Cami, Londra’ya çeşitli İslam ülkelerinden tahsil için gelen talebelerin milli ve manevi değerlerini kaybetmeden öğrenimlerini tamamlayarak memleketlerine dönmeleri hususunda da son derece önemli vazifeler üstlenecektir:

“Tahsîl için Garb’a giden meşrık-ı İslâm gençleri bir merkez-i ruhânîye mâlik olmamak yüzünden belki kavimleri için muzır fikirlere ve menâhîye sapabilirler. Ma’neviyâtı mühmel kalanlar ise öylece vatanlarına avdetle ihvân-ı kavmiyenin hissiyâtına pek de mürâ’ât gösteremezler, germ-i kalbî ile onlara hâdim-i hayır da olamazlar. Harekât ve ale’l-husus hissiyâtça asliyet çığrından büsbütün sapmış olan gençler mütefennin olarak dahi avdet etseler kavm-i mensûbları için onlardan hayır ve samîmiyet gelmek ihtimâli meşkûk olur. Nitekim Müslümanlar bu gibi hâlâtın acı acı numûnelerini görmüşlerdi.”

Dördüncüsü: Cami-i şerif ve müştemilatı aynı zamanda İslam toplumunun ihtiyaç duyacağı diğer bazı sosyal ihtiyaçların görüleceği bir merkez olacaktır:

“Vefat vukû’u hayât-ı beşerde en müessir bir hâdise olmakla bir takım merâsim ve ayin icâb eyler. Kabristân-ı mahsûs tedârîki ve ayin-i tedfîn icrâsı gibi hâlât ise her cemâ’atce be-gâyet mültezem kuyûda tâbî’dir. Öyle bir hey’et-i müslime bu merâsim ve kuyûdun -ahkâm-ı İslâmiye mucebince- ifâsına nezâretle de mükellef bulunur. Kezalik izdivâc hâdisât-ı hayâtın en mühimlerinden; Garb’a giden Müslümanlar ile Garblı eşhâs arasında --bir nice mevânî’ ve müşkilâta rağmen- arasına izdivâc vuku’ buluyor. Her cemâat-i mütemeddine ise emr-i izdivâcî kemâl-i ihtimâmı taht-ı usûl ve teşrî’a alır. İmdi hey’et-i müslime o misüllü izdivâc-ı muhtelatın nüfûz ve nüfûs-i İslâm’ın zararına olarak vuku’a gelmemesine de ihtimâm eyler.”

Halil Hâlid Bey, *Times*’a yaptığı açıklamada camiinin İslam ülkelerinden İngiltere’ye çok sayıda öğrencinin gelmesine sebep olacağına dikkat çekmiştir. Çünkü Müslüman ana babalar Londra’daki bir caminin varlığı sebebiyle çocuklarının benliklerini koruyabileceği düşüncesine sahip olacak, böylece tahsil için evlatlarını İngiltere’ye daha rahat gönderebileceklerdir. Yapılması düşünülen cami sadece ibadetgâh olarak düşünülmeyp ibadet edilecek kısmın dışında çeşitli konferansların verileceği bir konferans salonu, okuma

salonları ve bir de kütüphaneye sahip bulunacaktı.¹⁶⁵ Halil Hâlid Bey, muhtemelen İngiliz kamuoyunda oluşacak tereddütleri gidermek amacıyla camide verilecek konferansların siyaset dışı konulardan mürekkep olacağını özellikle belirtir.

4.5.3.2. Londra’da Bir Cami İnşası Teşebbüsüne Yapılan İtirazlar

İstanbul’da cami için yardım toplama çalışmaları başlatıldığında bu duruma çeşitli gerekçelerle itiraz edenler oldu. Bunların bir kısmı söz konusu teşebbüse memleketin fakir olması sebebiyle yapılan itirazlardı. Halil Hâlid Bey, itirazların bu işin önemini fark edemeyen şahıslarca yapıldığını ileri sürerken Hint Müslümanları’nı örnek gösterir. Zira Osmanlı-Rus Harbi sırasında çok daha perişan durumda olan Hint Müslümanları dahi Osmanlı devletine ellerinden gelen yardımı yapmışlardır.¹⁶⁶ Yapılan bir diğer itiraz ise Londra’da yaşayan az sayıda Müslüman için bir cami yapılmasının çok da gerekli olmadığı yönündeydi. Halil Hâlid Bey bu fikrî yanlışlığını Batılı devletlerin Doğu’da açtıkları dinî müesseseleri örnek göstererek izah eder.¹⁶⁷

4.5.3.3. Cami Derneğinin Kurulması ve Çalışmaları

İkinci Meşrutiyetin ilanından sonra Halil Hâlid Bey Londra Camii’nin yapılması için harekete geçti. Hint Müslümanları’ndan Seyyit Emir Ali Beyin başkanlığında çoğu Doğu’dan gelen talebelerden oluşan bir cami derneği kuruldu. Yine Hint Müslümanları’ndan olup İsmailiye Cemaati’nin lideri Ağa Han¹⁶⁸ (Prens Ahmed) ise cami inşası için önemli miktarda

¹⁶⁵ “Halil Hâlid Beyin Beyanatı”, *Teâruf-i Müslimîn*, C. 1, no: 20, 14 T.evvel 1326 / 27 Ekim 1910, s. 330. (Times’ten nakil)

¹⁶⁶ Halil Hâlid, “..Konferans”, *SM*, C. 6, no: 141, s. 169-70.

¹⁶⁷ Halil Hâlid, “*Alem-i İslâm ve İngiltere’de Teşebbüsât..*”, *SM*, C. 4, no: 81, s. 52-53. “Malûmdur ki Şark’ta yüz milyon kadar tebaya hâkim olan İngiltere’nin payitahtında henüz bir mescid mevcûd değildir. Mezâhib-i sâire ehlinde her birinin birer mabedi bulunduğu halde salâbet-i dînîye ile mübâhî olan müslimîn alemin bir ibâdetgâhı yoktur. Böyle bir mühim payitahtta, akvâm-ı alemin en mühim ve en büyük bir mülâkatgâhı medenîsi olan Londra şehrinde, ikâmet eden Müslümanlar adetce gâyet az ise de bir mahall-i mukaddesin mevcûdiyetindeki ehemmiyet pek büyüktür. Londra’da ikâmet eden veya Londra’ya gelip giden evlâd-ı İslâm’ın eyyâm-ı mahsûsa-i mübâreke bir lokanta odasında bi’l-içtimâ’ icra-yı âyin eylemeye mecbûr kalmaları üç yüz milyon efrâd-ı benî beşeri livâyı tevhîdinde bulunduran İslâmiyet’in şânına lâyık bir hâl değildir. Değil İngiltere, Almanya ve Amerika gibi büyük memleketler halkının hatta Hollandalılar, İsviçreliler gibi küçük memleketlerin ahâlisinin bile Şark’ın her cihetinde meabid ve müessesât vücûda getirmekte oldukları şu asr-ı faaliyette alem-i İslâmiyet ile bunca münâsebât-ı azîmesi bulunan İngiltere’nin payitahtında bir mescid-i müslimîn tedârikinde iltizâm-ı ehemmiyet olunmaması sabâyet ve âmiriyet-i ecânib bulunmayan husûsâtta Müslümanların kendiliklerinden hiçbir ciddi işin hakkından gelemeyecekleri yolundaki iddiâ-yı bed-hâhâneyi takviye eyler.”

¹⁶⁸ İsmailîler vaktiyle Suriye’den İran’a gitmiş ve oradan mezhep farklılığı sebebiyle Hindistan’a göç etmiş bir cemaattir. Bunlar Hindistan’da HOCA taifesi olarak bilinir. Küçük bir kitle olan İsmailîlerin elli bin kadarı Bombay’da bir kısımda Maverayı Hintteki Birmanya Hittası’nın Rangun beldesinde mutavattındır. Asli dillerini kaybettiklerinden Güceratça denilen bir dili kullanmaya başladılar.İtikadi olarak sunni ve şii gibi büyük İslâm kitleleriyle uyuşmayan inanışları vardır. Bu kitle ticari alnda son derece etkindir. Ticari faaliyetlerini Hindistan ve özellikle İngiliz sömürgesinin hakim olduğu ülkelerde sürdürmektedirler. Ağa Han

yardım yapacağı taahhüdünde bulundu. Cami derneği faaliyetlerine başladıktan sonra Halil Hâlid Bey basın yoluyla bu hayırlı hizmetten dünyanın farklı bölgelerinde yaşayan Müslümanları haberdar etmeye çalıştı. Yine bu amaçla ilk bir buçuk yıllık süre içerisinde çeşitli lisanlarda yüz yirmi adet mektup yazıp gönderdi.¹⁶⁹ Bunların yanı sıra dünyanın çeşitli yerlerindeki Müslümanların göndermiş oldukları yardımların toplanması amacıyla Osmanlı Bankası'nın Londra şubesinde cami adına bir hesap açtırıldı.¹⁷⁰

Halil Hâlid Bey, cemiyet çalışmalarına destek olmak ve halkı cami yapımına yardım etmeye teşvik etmek amacıyla Mısır ve İstanbul'a seyahatlerde bulundu.¹⁷¹ Bu seyahatlerde çeşitli konferanslar vererek cami işinin önemini anlattı. Diğer taraftan toplum nazarında etkinliği bulunan şahısların öncülüğünde cami yardım dernekleri kuruldu. İlk olarak Mısır'da Riyaz Paşa'nın önderliğinde oluşturulan cami derneğinin çalışmaları başlatıldı. Daha sonra İstanbul'a gelen Halil Hâlid Bey burada da çalışmalarını sürdürdü.¹⁷²

Londra da bir cami inşa edilmesi fikrî, hilafet merkezi olması sebebiyle İstanbul'da büyük ilgiyle karşılandı. Merkezi İstanbul olan ve bütün vilayet ve kaza merkezlerinde şubesinin açılması düşünülen **Londra Camii Şerîfi İâne Cemiyeti** adıyla bir dernek kuruldu. Şehzade Yusuf İzzettin Efendi'nin¹⁷³ himayesinde kurulan derneğin yönetimini şu şahıslar oluşturmuştur: Cemiyet Reisi Gazi Ahmet Muhtar Paşa (Âyan Heyeti 2. Başkanı), yardımcısı Şerif Ali Haydar Bey (Âyan Heyeti üyesi), diğer üyeler Sait Halim Paşa¹⁷⁴ (Âyan Heyeti üyesi), Câbirizâde Nâfi Paşa (Halep mebusu), Rıza Salih Bey (Beyrut mebusu), Cemiyet Sekreteri Ahmet Müfit Bey (İzmit mebusu), Seyit Bey (İzmir mebusu), Şerif Efendi (Prizren

---

ise bu cemaatin reisine verilen isimdir. İsmailîler reislerine sıkı bir şekilde bağlıdır. Cemaatin bütün mensupları liderlerine düzenli olarak vergi şeklinde bir ödeme yaparlar. Geniş bilgi için bkz. H. Hâlid, "İsmailîyeler, Ağahan, Hint Müslümanları", *Darulfünun İlahiyet Fakültesi Mecmuası*, İstanbul, 1930, no: 14, s. 53-4.

¹⁶⁹ Halil Hâlid, *SM*, C. 6, no: 141, s. 168-70.

¹⁷⁰ Halil Hâlid, *SM*, C. 4, no: 81, s. 51.

¹⁷¹ "Bu cemiyetin teşebbüsâtına yardım etmek üzere (...) Mısır'a ve İstanbul'a kadar bir sefer ihtiyar etmiştim (...) Sonu muhalefeti siyasiyeye müncer olan o teşebbüsüm bana iki yüz sterlin kadar bir meblağa mal olmuştu" Halil Hâlid, "İsmailîyeler, Ağahan, Hint Müslümanları", *D.İ.F.M.*, s. 57.

¹⁷² "Londra Camii Şerifi İâne Cemiyeti", *SM*, c. 6, no: 138, s. 143, 14 Nisan 1327 / 27 Nisan 1911.

¹⁷³ Yusuf İzzettin Efendi, 32. Osmanlı padişahı Sultan Abdülaziz'in oğludur (11.10.1857- 01.02.1916). Şecere için bk. *Bütün Yönleriyle Osmanlı Hanedanı*, Anthony Dolphin Alderson, Şerafettin Severcen (çev.), İstanbul: İz yay, [t.y], s. 71.

¹⁷⁴ Said Halim Paşa (1863-1921) Mısır Hidiv hanedanına mensuptur. Mahmut Şevket Paşa'nın 11 Haziran 1913'te öldürülmesinden sonra sadrazam oldu. Şubat 1917'de sadrazamlıktan ayrılarak Âyan üyeliğine geçti. Mütareke döneminde İngilizler tarafından Maltaya sürgüne gönderildi. Serbest kaldıktan sonra Roma'ya yerleşen Said Halim Paşa 6 Aralık 1921'de burada bir Ermeni tarafından şehid edildi. Döneminin önde gelen İslâmcı düşünürlerinden olan Paşa'nın yedi kitaptan oluşan eserleri *Buhranlarımız* adı altında yayınlanmıştır. Geniş bilgi için bkz. Said Halim Paşa, *Buhranlarımız ve Son Eserleri*, (4. baskı), (Haz.) M. Ertuğrul Düzdağ, İstanbul: İz yay., 2004.

mebusu), Yağcızâde Şefik Efendi (Tüccar – Milli Yardım Cemiyeti Reisi) ve Halil Hâlid Bey.¹⁷⁵

İstanbul'daki cami derneğinin bir şehzadenin himayesinde kurulması meseleye ne kadar önem verildiğini göstermektedir. Üyelerin çoğunun ayan veya mebus olması ve bunların seçim bölgeleri dikkate alındığında çalışmaların bütün Osmanlı coğrafyasına yayılmasının amaçlandığı görülür. Cami derneğinin yanı sıra *Sırât-ı Müstakîm* ve *Sabah* gazetelerinin başını çektiği İstanbul basını da yardım toplama çalışmalarında büyük gayretler gösterdi.

Cami için toplanan paralar ihtiyaca göre farklı alanlarda kullanıldı. 1911 yılında İstanbul'da sıkça görülen yangın vakıalarından birisi daha yaşandı. Hâlid Bey Londra Cami derneğinin reisi olan Emir Ali Beye yangınla ilgili tafsilatlı bilgi verdi. Sabah Gazetesi tarafından toplanıp henüz gönderilmemiş olan 300¹⁷⁶ liralık yardım parasının yangınzedelerin ihtiyaçlarına harcanmasını talep etti. Emir Ali Bey cevabi mektubunda üzüntüsünü belirterek talebi uygun karşıladı.¹⁷⁷

4.5.3.6. Yeni Bir Cami Derneğinin Kurulması

Dernek çalışmaları başladıktan kısa bir süre sonra üyeler arasında anlaşmazlıklar çıktı. H. Hâlid Beyin çalışmaları Osmanlı Devleti'nin Panislamizm faaliyetlerinin bir parçası olarak lanse edilmeye çalışıldı.¹⁷⁸ Emir Ali Bey ve Ağa Han Osmanlılar'ın bu işte aktif rol almamaları gerektiğini H. Hâlid Beye iletiler. Bu tutuma sert tepki gösteren Hâlid Bey, başından beri Osmanlılar'ın büyük gayretler sarf ettiğini söyleyerek durumu Times'e yazdığı bir mektupla protesto etti.¹⁷⁹

Sonunda Ağa Han'ın başkanlığında yeni bir dernek kuruldu. Eski yönetimden sadece Hâlid Beyin kabul edildiği bu derneğin üyeleri arasında İngiliz memurlar, Yahudi ve Hristiyanlar da yer aldı. Eski derneğin hesabındaki paralar da yeni derneğin hesabına aktarıldı. İyice yalnız ve muhalif kalan Hâlid Bey, Osmanlı Mebusan Meclisine Ankara mebusu seçilmesinin ardından dernek yönetiminden tamamen ayrıldı. Bu tarihten sonra Halil

¹⁷⁵Halil Hâlid, *SM*, C. 6, no: 138, 21 N. 1327 / 4 Mayıs 1911, s. 143.

¹⁷⁶Halil Hâlid, "İstanbul Hariki ve Londra Camii", *SM*, c. 6, no: 153, 27 Tem. 1327, s. 363. Bu esnada cami derneğinin hesabında 1200 lira bulunmaktadır. Bunların çoğu Osmanlı Padişahı ve vatandaşları tarafından gönderilen paralardır. Sabah gazetesi tarafından toplanan 500 liralık meblağın 200 liralık kısmı camii hesabına yatırılmış olup henüz gönderilmeyen 300 liralık kısım yangınzedelerin ihtiyaçlarına kullanılmıştır.

¹⁷⁷Emir Ali, "Seyyit Emir Ali Bey'den Halil Hâlid Bey'e". *SM*, c. 6, no: 153, 27 Temmuz 1327, s. 363.

¹⁷⁸Halil Hâlid, "İsmailiyeler, Ağa Han..." , s. 57.

¹⁷⁹Sabah , 25.1.1911. (akt.) Orhan Koloğlu, *Tarih ve Toplum*, no: 21, Eylül 1985, s. 2-3.

Hâlid Bey derneğin çalışmalarını uzaktan izleyen birisi olarak takip etti. Emir Ali Bey¹⁸⁰ ve Ağa Han'ın kurdukları yeni dernek başarılı olamadı.

Toplanan yardım paralarının akıbetiyle ilgili olarak Hâlid Bey şu bilgileri aktarır; Mısır'da kurulan cami derneği topladığı 700 lirayı hiç göndermemiştir. Hint Müslümanları yeni derneğe İngilizlerin bir siyasî faaliyetidir diye yardım göndermeyi keserken, Sultan Reşad, İran Şahı ve diğer Müslümanlardan toplanan beş bin lira da Balkan Harbi esnasında Emir Ali Bey tarafından kurulan İngiliz Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin Çatalca'ya gönderdiği sağlık ekibinin ihtiyaçları için kullanıldı.¹⁸¹ Trablusgarp savaşı için de bir miktar para Hilal-i Ahmer Cemiyeti'ne aktarıldı. Bütün bu gelişmeler dolayısıyla Londra Camii inşasına bir süre ara verildi¹⁸²

4.6. Dostluk Kurduğu İngiliz Şarkiyatçılar

4.6.1. E. J. Gibb'in (1857-1901)

Halil Hâlid Beyin İngiltere'de yakınlık gördüğü isimlerin başında ünlü Türkolog E. J. Gibb gelir. Ömrünü Türk edebiyatı ve Türk kültürü araştırmalarına vakfeden Gibb'in Doğu'ya ve Osmanlı'ya karşı ilgisi erken yaşlarda okuduğu “Binbir Gece Masalları” ile başladı. Türkçe'yi kendi çabalarıyla öğrendi. Yirmi iki yaşındayken Hoca Sadeddin'in *Tâcü't-tevârih* adlı eserinin İstanbul'un fethine dair olan bölümünü İngilizce'ye tercüme etti.¹⁸³ Daha sonra Divan edebiyatından tercüme ettiği bir takım şiirleri “Osmanlı Şiirleri” adıyla yayınladı. Gibb'in genç yaşta Türkçe'ye olan bu vukufiyeti ünlü dil bilimci Redhouse'un dikkatini çekti ve yine onun vasıtasıyla E. Brown ile tanıştı.¹⁸⁴ 1889'da İngiltere'ye yerleştikten sonra evi edebiyat meraklılarının sık sık toplandığı bir mekan haline geldi. Bu ziyaretlerin müdavimleri arasında Abdülhak Hamid ve Halil Hâlid Bey de bulunuyordu.

¹⁸⁰ H. Hâlid Bey, Hindistan Başşehbenderi olarak görev yaptığı zaman Hindistan Müslümanlarının temsilcisi gibi davranan Emir Ali Beyin aslında çok küçük bir nüfuza sahip olduğuna dikkat çekmiştir. Bkz. Halil Hâlid, “İsmailîyeler, Ağa Han...”, s. 58.

¹⁸¹ Gös. yer.

¹⁸² “Hoca Kemaleddin ve İngiltere'de İntişar-ı İslâm Gayreti Numuneleri”, *SM.*, c. 12, no: 302, 12 Haziran 1330/25 Haz. 1914, s. 291.

¹⁸³ Christopher Fernard, “GIBB, E. J. Wilkinson”, *DİA*, C.14, s. 64. Eserin İngilizce olarak yayınlanan adı “The Capture of Constantinople from the taj-ut-Tevarikh, “The Diadem of Histories” 1879.

¹⁸⁴ E. J. W. Gibb, *Osmanlı Şiiri Tarihi*, Hâlîde Edip Adıvar(çev.), Hâlîde Edip Adıvar'ın önsözü , İstanbul Üniversitesi yay., 1943, s.X.

Gibb'in yirmi yıllık bir çaba sonucu meydana getirdiği “*Osmanlı Şiiri Tarihi*” (A History of Otoman Poetry)¹⁸⁵ adlı meşhur eseri bugün dahi Türk edebiyat tarihi alanındaki temel kaynakların başında gelir. Genç yaşta ölümü¹⁸⁶ üzerine 2000 sayfayı aşan 6 ciltlik bu eserin sadece ilk cildi 1900 yılında Gibb hayattayken yayınlanabildi. Gibb'in ölümü üzerine ailesi eseri tamamlama işini¹⁸⁷ Brown'a verdi. Müellif henüz hayattayken yayınlanan kitabın ilk cildinî II. Abdülhamid'e de gönderdi fakat padişahın olumlu ya da olumsuz herhangi bir karşılık alamadı. Gibb, daha önce de başka bir eserini basılmak üzere İstanbul'a göndermişti ancak bu eser de sansür uygulaması sebebiyle basılamadı. Bu eseri İstanbul'a getiren Halil Hâlid Beyin kardeşi de “Evrâk-ı Muzirre” taşıdığı gerekçesiyle tutuklandı¹⁸⁸.

Halil Hâlid Bey, *Osmanlı Şiiri Tarihi* adlı eserin hazırlanması sırasında Gibb'e yardımcı olduğu¹⁸⁹ gibi eserin 6. cildine de bir önsöz yazdı. Ona göre Gibb, Türklerin sadece edebiyatına ilgi duymakla kalmayıp aynı zamanda onların kültürleri, adetleri ve yaşam tarzlarıyla da yakından alakadar idi. Eş'âr-ı Osmaniyye'de adları geçen şahısların eserlerini, hayratlarını detaylarıyla öğrenmeye çalışırdı. Halil Hâlid Bey, onun bu özelliğini vurgulayan bir örneği önsözünde aktarır:

“Bir gün önünde büyük kıt'ada bir İstanbul haritası açarak harıl harıl bir yer aradığı sırada hücre-i mütâla'asına girmişdim. Ne aradığını sordum; “Tahta kale civârında mevcûd olduğunu bir yerde okuduğum Arap Kahvehânesi mahallinin burada işâret olunup olunmadığına bakıyorum.” demiş idi. İstanbul'u ziyâret etmiş olsa idi elbette o kahvehâneyi bizzat aramaya gider, Akkâmbaşılar arasında oturur ve belki “Yâ habîbî, Yâ rûhî” misillü avâm-ı Arab'a mahsûs olan tagannîleri bile dinlemek isterdi.”¹⁹⁰

¹⁸⁵Fernard, *a.g.m.*, s. 65. Yayınlandığı dönemde Türkiye'de “Eş'âr-ı Osmaniye Tarihi” olarak bilinen eser, Mevlana Celaleddin Rumi'den başlayarak Ziya Paşa'ya kadar gelen 500 yıllık Osmanlı divan şiiri tarihini içine alır. İlk beş cildi Osmanlı şiir tarihinin muhtelif dönemlerini kapsar. Son cilt ise ilk beş ciltte yer alan şiirlerin asıllarını içerir.

¹⁸⁶Gibb, 9 Aralık 1901 Pazartesi günü Presbyterian kilisesinde yapılan bir törenle defnedildi. Cenazesine Abdülhak Hamid Bey ve Halil Hâlid Bey de katıldı. Bkz. Yusuf Sıtkı Mardin, *Abdülhak Hamid'in Londrası*, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 1976, s. 261.

¹⁸⁷Eserin Basım masrafları ailesi tarafından Gibb adına kurulan E.J.W. Gibb Memorial Trust adlı vakıf tarafından karşılanmıştır. Brown tarafından yayınlanan ciltlerin yayın tarihleri şu şekildedir: I. Cilt 1900'de, II. Cilt 1902'de, III. Cilt 1904'de, IV. Cilt 1905'de, V. Cilt 1907'de, VI. Cilt 1909'da tamamlandı.

¹⁸⁸Taha Toros, “Cambridge Üniversitesi'nde Bir Türk Profesör” , *Tarih ve Toplum*, no: 11, kasım 1984, s. 20-23. Halil Hâlid Bey de benzer bir bilgiyi aktarır. Gibb'e ait bazı yazma kitapların temini ve araştırılmasına yardım ettiği için “bir biraderimin sû-i te'vîl-i cevâsîse uğrayarak Galata Sarayı zindanında altı ay kadar vesile-i hapsi bulunmuş idi”. Halil Hâlid, “A History of Ottoman Poetry”, *SM.*, C. 2, no: 41, 4 Haz. 1325, s. 226-230. (Eş'âr-ı Osmaniye Tarihi, C. 6, Halil Hâlid'in önsözü)

¹⁸⁹E. J. W. Gibb, *A History of Ottoman Poetry*, C.1, Gibb'in önsözü.

¹⁹⁰Halil Hâlid, “A History of Ottoman Poetry” *SM.*, C. 2, no: 41, 4 Haziran 1325, s. 226-230. (Eş'âr-ı Osmaniye Tarihi, C. 6, Halil Hâlid'in önsözü.)

Gibb, zaman zaman Halil Hâlid Beye tahsil için İngiltere'ye gelen Türklerin kendi kültürlerine yeterince ilgi göstermemelerinden yakınıyordu. Halil Hâlid Beye yakındığı konular arasında tanıştığı Türklerin Mevlid okunurken yapılan merasimle ilgili sorularına cevap verememeleri de bulunuyordu. Gibb'in Türk kültür ve adetlerine olan vukufiyetini vurgulamak için bu örnek son derece önemlidir:

“Şimdiye kadar muârefe peydâ ettiğim Türklerin hepsinden Mevlid-i Şerifin kırâati sırasında icrâ edilen merâsimi sordum, hiç birisi tafsîlat veremedi” yolunda serzenişte bulunmuş idi. Ben de (...) tarîk-i ilmîyeden bir âileye mensûb olduğun için (...) kendisine o babda izâhât-ı kâfiye verebileceğimi söyledim. Câmilerde erkek ve kadınların istimâ'ı için mevlidin nasıl okunduğunu ve “Geldi bir ak kuş kanadıyla” diye başlayan beytin okunduğu sırada bir takım kimselerin kalkıp cemâ'ate şeker külâhları veya şerbet dağıttıklarını filânı anlattım. Bazı hissiyât-ı rakîka ashâbının kârî-i mevlidin savt-ı müessirânesiyle heyecana gelip hüngür hüngür ağladıklarını ilave-i beyân eylediğim zaman; “Lütfen mevliden makâm ile birkaç beyit okuyunuz!” diye mevlid nüshasını elime vermek istemiş idi. Ben de: âhenk-i tilâvetimin sizde cûş u hurûş-i bükâ hâsıl edecek sûrette te'sîri bulunduğundan pek ümidvâr değilim! Fakat sizi kapı dışarı kaçırarak derecede dilhırâş olduğundan eminim!” (...) Vukû' bulan rica-yı mahsûs üzerine bir gün imam efendiyi alıp evine gittim. Gibb'in hücre-i mütâla'asına kapandık. İmam efendi eline mevlid-i şerîfi aldı ve “Ey azizler işte başlarınız söze!” diye oldukça yüksek sadâ ile kırâate başladı ikimiz de imam efendinin hüsn-i savtını bir vaz'-ı müteessirâne ve sâkitâne ile dinledik”¹⁹¹

Eş'âr-ı Osmaniyye Tarihi, yazıldığı tarihten ancak bir asır sonra tamamen Türkçe'ye çevrilebildi.¹⁹² Daha önce birinci cildin ilk kitabı¹⁹³ Hâlide Edip Adıvar'ın oluşturduğu bir komisyon tarafından¹⁹⁴ tercüme edildi. Bu çalışmanın üzerinden uzun bir süre geçtikten sonra aynı bölümün 1999 yılında yeni bir tercümesi yapıldı¹⁹⁵. Gibb'in Osmanlıca'yı hocasız bu

¹⁹¹ A.g.m., s. 227.

¹⁹² Kitabın ilk beş cildinin Türkçe tercümesi “Osmanlı Şiir Tarihi” adıyla 1999 yılında yayınlandı. Ali Çavuşoğlu (çev.), *Osmanlı Şiir Tarihi*, Ankara: Akçağ yay, 1999.

¹⁹³ Halil Hâlid Bey, bu kitabı ilk olarak Türkçe'ye tercüme eden kişinin Miralay Mehmed Raif Bey olduğunu kaydetmiştir. Bkz. SM., C.2, no: 41, s.226-230, 4 Haziran 1325 ; Hâlide Edip Adıvar ise ilk cildin eski dil uzmanlarından Fuat Köresay tarafından Türkçe'ye tercüme edildiğini belirtir. Bkz. *Osmanlı Şiiri Tarih*, C.I, Kitap I, İstanbul Üniversitesi yay., 1943.

¹⁹⁴ Tercüme için İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi İngiliz Edebiyatı bölümü tarafından oluşturulan komisyonda şu isimler yer almıştır : Doç. Dr. Vahit Turhan, asistanlar Mine Organ ve Kasım Küfranlı, talebeler Mükerrrem Yörükoğlu ve Ercüment Atabay. Bkz. *Osmanlı Şiiri Tarih*, C.I, Kitap I, İ.Ü. yay., 1943.

¹⁹⁵ A. Cüneyt Köksal (çev.), *Osmanlı Şiiri Tarihine Giriş*, İstanbul , 1999.

kadar iyi bir şekilde öğrenip öğrenemeyeceği konusu ve eserinin edebi değeri çeşitli tartışmalara sebep olmuştur.¹⁹⁶

4.6.2. Edvard Granville Brown (1861-1926)

Ünlü Şarkiyatçı Edvard Granville Brown (1861-1926) zengin bir İngiliz asilzadenin oğludur. Tıp eğitimi almış olmasına rağmen Doğu kültürüne özellikle İran'a karşı duyduğu derin alaka sebebiyle mesleğini terk ederek hayatına yeni bir yön verdi.¹⁹⁷ 1881'de Türkçe'sini ilerletmek ve İslam dinî hakkındaki bilgisini arttırmak için İstanbul'a geldi. Galatasaray Sultanîsi hocalarından Hafız Refi Efendi'den ders aldı. Bu arada Arapça ve Farsça'sını ana dili seviyesine çıkardı. İstanbul'dayken Ebuzziya Tevfik Bey ve Ahmed Mithat Efendi ile kurduğu dostluk sayesinde Türk kültürüne dair zengin bir malumat edindi.¹⁹⁸

Browne, İranlı büyük bir sûfi olan Hacı Pirzade ile 1887-1888 tarihlerinde Avrupa'ya yaptığı seyahat esnasında tanıştı. Bazı araştırmacılar, bu tanışmadan sonra Hacı Pirzade ile mektuplaşmaları devam eden Browne'un Müslüman olduğu görüşündedir.¹⁹⁹

Browne, dostu ve meslektaş Gibb'in ölümü üzerine yarım kalan 6 ciltlik *Osmanlı Şiiri Tarihi* adlı eserini tamamlayarak yayınladı. Bundan başka, Mevlana'nın Mesnevisi'ni İngilizce'ye çevirerek ve 4 ciltlik İran Edebiyat Tarihi'ni yazarak Doğu ve İslam kültürüne büyük hizmette bulundu.²⁰⁰

E. Brown, Gibb'in hazırlamayı düşündüğü ancak yazmaya fırsat bulamadığı son dönem Osmanlı edebiyatının yazılmasını Rıza Tevfik Bey'e²⁰¹ teklif etti. Teklifi kabul eden Rıza Tevfik Bey, 1908 yılında, Genç Osmanlılar'dan başlayarak Servet-i Fünun ve Fecr-i Âtî toplulukları dahil bütün son dönem Türk edebiyatını incelediği müstakil bir eseri tamamlayarak Brown'a gönderdi. Fakat bu eser yayınlanmadığı gibi esere ne olduğu da bilinmemektedir.²⁰²

¹⁹⁶ Toros, *a.g.m.*, s. 20-23.

¹⁹⁷ "BROWNE, E. Granville", *Türk Ansiklopedisi*, C. 7, s. 237- 238.

¹⁹⁸ Toros, "Cambridge Üniversitesi'nde Bir Türk Profesör", *Tarih ve Toplum*, no: 11, Kasım 1984, s. 20-23.

¹⁹⁹ M. Nuri Gençosman, "Prof. Edward Browne'un İhtidasına Ait Yeni Vesikalar", *İslâm Mecmuası*, C.1, no: 8, 1956-1957, s. 9-11; Gençosman, no: 9, s. 17.

²⁰⁰ Toros, *a.g.m.*, s. 20-23.

²⁰¹ Son dönem Osmanlı edebiyat tarihini yazdırmayı düşünen Bowne'a Rıza Tevfik Bey'i tavsiye eden kişi Hüseyin Daniş'dir. Bkz. Abdullah Uçman, "Rıza Tevfik'ten Edvard G. Browne'a", *Tarih ve Toplum*, no: 147, Mart 1996, s. 132.

²⁰² Uçman, "Rıza Tevfik'in Edvard G. Brown'a Gönderdiği Mektuplar", *Kubbealtı Mecmuası*, no: 2, Nisan 1983 (yıl 12), s. 35.

Halil Hâlid Bey ile Mr. Browne'un tanışması Mr. Gibb vasıtasıyla oldu. Bu tanışıklık kısa sürede dostluğa dönüştü. 1902 yılında Halil Hâlid Beyin Cambridge Üniversitesi Special Board of Civil Service'te Türkçe hocalığına başlamasında Mr. Browne'un büyük katkısı oldu.²⁰³

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra kendilerini Türk dostu olarak lanse eden Balkan Komitesi, Mr. Browne'a üyelik teklifinde bulunduğunda Komitenin daha önceki menfi çalışmalarından haberdar olan Mr. Brown, üyeliği kabul etmezden önce Halil Hâlid Beyin görüşüne başvurdu.²⁰⁴ Üye olduktan kısa süre sonra komitenin eski anlayışını sürdürdüğünü fark edince istifâ etti.

4.6.3. Thomas Walker Arnold (1864-1930)

İslam medeniyeti üzerine araştırma yapan İngiliz müsteşriklerden birisi olan Thomas Walker Arnold 1864-1930 yılları arsında yaşadı. 1888 –1898 yılları arsında Hindistan'ın Aliğarh şehrinde felsefe öğretmenliği yaptı. 1904'e kadar Lahor'da Government College'de Felsefe Profösörü olarak ders verdi. Daha sonra İngiltere'ye döndü ve 1909'a kadar India Office kütüphanesinde görev aldı. Uzun yıllar Hindistan'dan İngiltere'ye gelen öğrencilere eğitim danışmanlığı yaptı. 1921'de Londra Üniversitesi Arap ve İslam Araştırmaları Profesörlüğüne getirilen Arnold, İslam Ansiklopedisi'nin ilk baskısının editörlüğünde bulundu. 1921'de Sir ünvanını aldı. 1930'da öldü.²⁰⁵

İslam medeniyeti ve İslam sanatı ile ilgili çok kıymetli eserler neşretti. En önemli eserleri arasında yer alan *The Preaching of İslâm*, İslâm tarihini başlangıcından itibaren 20. yüzyıla gelene kadarki sürecini inceler. Halil Hâlid Bey bu eseri “İntişâr-ı İslâm Tarihi”²⁰⁶ adıyla tercüme etti.

Arnold, İngiliz müsteşrikleri arasında yaygın olarak görülen İslam'ı ve Müslümanları aşağılama, onlara iftira etme gibi çirkin davranışlardan kaçındığı ve İslamiyet ile ilgili hakikatleri tarafsız bir şekilde ifade edebilen bir ilim adamı olduğu için İslam alimleri tarafından da taktir edilmiştir.²⁰⁷

²⁰³ Mustafa Uzun, “Halil Hâlid Bey”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 15, s. 314.

²⁰⁴ Halil Hâlid, “Müsteşrik Şehir Profösörü Brown ve Balkan Komitesi”, *SM*, C. 4, no: 101, s. 390. Halil Hâlid Bey, Browne'un Komite içinde İslâma ve Türklere karşı olumlu bir hava meydana getirebileceğini düşündüğünden üyeliğine sıcak bakmıştır.

²⁰⁵ Semavi Eyice, “Arnold, Sir Thomas”, *DİA*, C. 3, s. 390-391.

²⁰⁶ T. W. Arnold, *İntişâr-ı İslâm Tarihi*, Halil Hâlid (çev.), İstanbul: Sebilürreşad Kütüphanesi Neşriyatı, 1343.

²⁰⁷ Ömer Nasûhi Bilmen, “İntişâr-ı İslâm Tarihi”, *SM*, C. 25, 22 K.sa 1341, s. 168.

4.6.4. Wilfrid Scawen Blunt (1840-1922)

İngiliz İmparatorluğu'nun sömürgesi olan Müslüman milletlerin bağımsızlıklarını destekleyen bir siyaset adamıdır. Blunt (1840-1922) çok küçük yaşta anne ve babasını kaybettikten sonra Londra'ya yerleşti.²⁰⁸

Çok genç yaşta devlet memurluğuna başlaması dolayısı ile bir çok Avrupa başkentinde bulundu. 1869 yılında memurluktan ayrıldı ve eşiyle birlikte uzun bir Doğu Akdeniz ve Anadolu seyahatine çıktı. Özellikle Mısır, Arabistan ve Hindistan'daki (1875-1879) seyahatleri Doğu'daki İngiliz sömürge politikası ile ilgili gerçekleri görmesini sağladı.²⁰⁹

1881'den sonra Mısır'a yerleşerek bir Arap gibi yaşamaya başladı. Yılın bir kısmını Mısır'da bir kısmını da Londra'da geçirmeye başlayan Blunt, Londra yakınlarında bir çiftlik olarak ömrünün sonuna kadar burada yetiştirdiği Arap atlarıyla ilgilendi.

Mısır'ın bağımsızlık hareketini fiilen desteklediği gibi hareketin lideri olan Arabî Paşa'nın yargılanma sürecinde de yanında yer aldı. Osmanlı egemenliğine de karşı olan Blunt, Arapların geri kalmasına Osmanlı'nın sebep olduğunu düşünmekte idi. Halifenin Arap olması ve sadece manevi bir nüfuz ile Mekke'de bulunması gerektiği görüşünü savunmaktaydı. O, bu görüşü ile halifeyi Papa gibi değerlendirmektedir.²¹⁰ Halil Hâlid Bey, onun daha sonra Osmanlı ile ilgili görüşlerini değiştirdiğini aktarır.

Yaşlılığında aktif siyaseti bırakan Blunt'un evi, şair, müellif, akademisyen gibi çok farklı çevrelerden insanların sürekli ziyaret ettiği bir mekan haline geldi. Bu ziyaretçilerden biri olan Halil Hâlid, evinde “bir Arap kabilesi şeyhi” gibi yaşadığını söylediği Blunt'un özel hayatı hakkında şunları aktarır: “İpek entari ve sırmalı maşlah giyer ve beline şal kuşak bağlardı. Ayağında kırmızı meşinden yemeni bulunurdu. Uzun ve biçimli boyu, muntazam çehresi, süt beyaz, uzun sakalı ve kumral bıyığı ile bazı ressamların tahlil-gerdeleri olan enbiyâ-yı beni İsrail resimlerinden birine benzerdi.”²¹¹

İslam dünyasıyla alakalı çok sayıda eser veren Blunt, İngiltere'nin sömürgelerdeki uygulamalarını şiddetle eleştiren yazılar yazdı ve iktidara gelen İngiliz siyasetçilerin amansız muhalifi oldu.

²⁰⁸ Kemal Kahraman, “BLUNT, Wilfrid Scawen”, *DİA*, C. 6, s. 246-247.

²⁰⁹ Uçman, “W. S. Blunt'un Bir Mektubu”, *Tarih ve Toplum*, no: 111, Mart 1993, s. 156-157.

²¹⁰ Kahraman, *a.g.m.*, s. 246-247.

²¹¹ H. Halid, “Abdülhak Hamid Beyin Gayr-i Münteşir Mektupları” *Mihrab*, no: 8, 1340, s. 231-237.

5. Türkiye'ye Dönüşü ve Mebusluğu

Osmanlı Devleti, 1876 yılında parlamenter sisteme geçti. Fakat Osmanlı-Rus savaşı sebebiyle kısa bir süre sonra tatil edilen meclis II. Meşrutiyet'in ilan edildiği 1908 tarihinde yeniden faaliyet göstermeye başladı. Meşrutiyetin yeniden ilan edildiği tarihte Halil Hâlid Bey İngiltere'de ikamet etmekte idi. Kendisine teklif edilen Ankara mebusluğunu İngiltere'deki meşguliyetleri sebebiyle kabul etmedi.²¹² Ancak şartların uygun hale gelmesi üzerine 1912 Nisan'ında yapılan seçimlerde İttihat ve Terakki Fırkası Ankara mebusu²¹³ olarak meclise girdi. Yeni meclisin 4 Ağustos 1912 tarihinde feshedilmesi üzerine siyasi hayatı sona erdi. Milletvekili bulunduğu dönem içinde **Encümen-i Maârif Reisliği** yaptı ve **Tedrisât-ı İbtidaiye Kanunu**'nun çıkarılmasında büyük rol oynadı.

5.1. Tedrisât-ı İbtidaiye Kanunu

Bu kanun 1912 yılında Halil Hâlid Beyin başkanlığında toplanan Maarif Encümeni tarafından hazırlandı. Ancak Encümen'in mazbatasını genel kurulda okunmadan Meclis feshedildiğinden yapılan çalışma hayata geçirilemedi. Buna mukabil ertesi yıl hükümet tarafından geçici kanun olarak neşredilen layihanın esasını bu mazbata teşkil etti.

Esasen bu layiha ilk defa bu komisyon tarafından hazırlanmış değildir. Layiha 1325 (1909) yılında hazırlanarak meclise gönderildi ve 1326 senesinde Maarif Encümeni'nce üzerinde çalışılmaya başlandı. Fakat o yıl çalışma bitirilemediği gibi ertesi yıl layiha Nezaretçe değişiklik yapılmak üzere geri çekildi. 1327 senesinde ise Meclis dağıtıldığından kanunun hazırlanması Yeni Meclis'e kaldı.

Bu kanunun hazırlanmasında temel gerekçe olarak meşrutiyet idaresinin eğitim konusunda ihtiyaca cevap verebilecek kalıcı düzenlemeleri bir türlü gerçekleştirememiş olması gösterilmıştır:

*“Hükûmetçe bir siyaset-i maârif takip edebilmek üzere ihtiyacat-ı haliye ve istikbaliyemize tamamıyla mutâbık bir hatt-ı hareket çizilememiş olması ve binaenaleyh nezaretçe dört sene zarfında sekiz, ona varan tebeddülât arasında her nazırca gerek siyaset-i maarifte gerek tarz-ı tedrisat ve teşkilatta hususi ictihâdât ve icraata germî verilmiş bulunması....”*²¹⁴

²¹² “Halil Hâlid Beyin İstifası”, *SM.*, C. 6, no: 149, 30 Haziran 1327/1911, s. 303-304.

²¹³ Meclisi Mebûsan Zabıt Cerîdeleri, C. I., 5 Nisan – 19 Haziran 1328 (1912), TBMM 1991.

²¹⁴ Osman Nuri Ergin, *Türk Maârif Tarihi*, C. 4, İstanbul, 1977, s. 1306.

Komisyon tarafından meşrutiyet idaresinin orta ve yüksek öğretim konularında gerçekleştirdiği başarıların ibtidai eğitim konusunda gösterilemediğine dikkat çekilmiştir. Encümen, ibtidai eğitimin orta ve yüksek eğitime giden bir basamak değil de başlı başına öneme haiz bir kademe olduğuna vurgu yapmıştır. Bu sebeple ilk kademedeki eğitimin genele yayılmasının lüzumu üzerinde ayrıca durulmuştur.

Layihada iptidai eğitimin mutlaka yüksek öğretime endeksli hale getirilmesinin sakıncalarına da değinilerek bu uygulama sonucu yığılacak olan yüksek okul mezunlarının istihdam edilememelerinin faydadan ziyade buhrana sebebiyet vereceği ileri sürülmüştür. Medeni her toplumda bu kademe eğitimle toplumun her ferdinî en azından okur yazar yapma amacı güdüldüğüne dikkat çekilmiş ve Tedrisât-ı ibtidaiyenin sağlayacağı fayda şöyle izah edilmiştir: “Tedrisat-ı ibtidaiyyeden beklenen asıl netice efrad-ı milletin rah-ı muzlimi hayatta biraz meş’ale ile yürüyecek ve bastığı yeri bilerek hem kendilerine hem vatana nâfi uzuvlar olacak surette yetiştirilmelerinden ibarettir.”²¹⁵

Bunu gerçekleştirirken dikkat edilecek hususlardan birisi de herkesi “kendi muhitinde faal ve müfid bir unsur” haline getirmektir. İbtidai eğitimin toplum dokusunu bozmayacak şekilde yapılması hususuna dikkat çeken Encümen, köy çocuğunun köyünde faydalı insan olarak kalması gerektiğini savunmaktadır.²¹⁶

Layihanın getirdiği başka bir yenilik de vilayetlerin eğitim harcamalarını kendilerinin planlaması yönündedir. Merkezi hükümet tarafından yürütülen eğitim çalışmalarının vilayetlerin ihtiyaçlarını tespit ve gidermede yetersiz kaldığı gerekçesiyle vergilerden tahakkuk eden eğitim payının yerel idarece tasarrufuna imkan sağlanmaktadır. Bununla birlikte gerekli bina temini de yerel merkezlere bırakılmaktadır.

Bu çerçevede zikredilebilecek bir husus da ibtidai eğitimin zorunlu hale getirilmesidir. İbtidai eğitimin ilk kısmını oluşturan ve dört yedi yaş arası mecburi olmayan dönemden sonra sübyan sınıfı adı verilen üç yıllık mecburi kısım oluşturulmuştur. Bir çok yerde imkansızlık sebebiyle bunun uygulanamayacağını kabul eden encümen üyeleri, ancak bu sayede okul ve öğretmen eksikliği bulunan yerlerde eksiklerin giderilmesi yolunda çaba harcanacağını düşünmektedirler.²¹⁷ Dağınık yerleşimin olduğu mahallerde eğitimin

---

²¹⁵ A.g.e., s. 1308.

²¹⁶ Göş. yer.

²¹⁷ A.g.e., s. 1311.

yürütülebilmesi için yatılı mekteplerin kurulmasının faydalı olacağı da encümenin önerileri arasında yer almıştır.

Layihada teklif edilen maddelerin güçlendirilmesi amacıyla zaman zaman Avrupa'daki uygulamalara da atıf yapılmıştır.

6. Hindistan - Bombay Başşehbenderliği

Hindistan'da ilk Osmanlı şehbenderlikleri 1849 yılında Bombay ve Kalküta'da açıldı ve ilk şehbenderler de Ağa Kubalı Muhammed ile Hacı Habib Beyler oldu. Ancak, şehbenderlerin faaliyetleri 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı ile dikkat çekecek bir öneme kavuştu. Bu tarihte Bombay şehbenderi olan Hüseyin Hasib Efendî'nin gayretleri sonucu Müslüman halkla yakınlık sağlanarak savaş sırasında kamuoyu oluşturulması ve yardım toplanması hususunda büyük başarılar elde edildi. Osmanlı şehbenderleri bulundukları bölgeyle alakalı olarak birinci elden kaynak aktarma bakımından son derece önemli işler başardılar. Şehbenderler bundan başka halkın halifeye bağlılığını arttırmak için de yoğun çaba sarf ettiler.²¹⁸

Hindistan'a gönderilen ve etkili çalışmalar yapan isimlerden birisi de Bombay Başşehbenderi Halil Hâlid Beydir. Said Halim Paşa, Hariciye Nazırı olarak 19 Haziran 1913 tarihinde Bombay şehbenderliğine Cafer Beyin yerine Halil Hâlid Beyin tayin edilmesi talebinde bulundu. Bu tarihten üç gün sonra ise Said Halim Paşa Sadrazam²¹⁹ ve Hariciye Nazırı sıfatıyla Halil Hâlid Beyi Bombay Baş Şehbenderi olarak atadı.²²⁰ İngiltere'de bulunduğu yıllarda bir çok Hintli ile dostluğu bulunan Halil Hâlid Beyin İslam dünyasını savunan bazı kitaplarının Urdu lisanına çevrilmiş olması sebebiyle Hind Müslümanları nazarında büyük bir şöhreti vardı. Onun Bombay'a şehbender olarak geleceğinin duyulması Müslümanlar tarafından sevinçle karşılandı. Eylül 1913'te Hindistan'a giden Halil Hâlid Bey, Hind hükümeti tarafından üst düzey bir protokol uygulandı:

²¹⁸ Osmanlı Devleti Hindistan ile irtibat kurmak için şehbenderlerden başka bölgeye çeşitli sıfatlarla başka insanlarda gönderdi. Bu şekilde Hindistan'a giden heyetlerden birisi de *Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti heyetidir*. Bkz. Özcan, *a.g.e.*, s. 214.

²¹⁹ Ocak 1913'te Bâb-ı Âli baskınıyla Kamil Paşa Hükümetini deviren İttihad ve Terakki onun yerine Mahmut Şevket Paşa'ya hükümet kurdurdu. Bu hükümetin Hariciye Nazırı olarak görev yapan Said Halim Paşa, Mahmut Şevket Paşa'nın 12 Haz. 1913 tarihinde suikast sonucu öldürülmesi üzerine Sadrazamlığa getirildi. Paşa kurduğu kabinede Hariciye Nazırlığını'da üzerine aldı. Bkz. Said Halim Paşa, *Buhranlarımız ve Son Eserleri*, (4. bas.), (haz.) M. Ertuğrul Düzdağ, İstanbul, 2003, s. 20.

²²⁰ BOA, İrade Hariciye (İ. HR), 1331/B-15, 17. Receb (B.). 1331/ 22 Haziran 1913.

*“Hâlid Beyefendi Hazretleri geldi. Parlak ve emsâli gayr-ı mesbûk bir sûrette karşılandı. (Apolobender)den (sırf hükümdârlarla vâli-i umûmînin karaya çıktıkları bir iskeledir. Başkalarına müsâ’ade olunmaz. Her kim olursa olsun bâlâdaki zevâtta gayrı başka iskelelerden karaya çıkarlar. Halil Hâlid Beyefendi’ye bir cemîle ve hürmet-i fevkalâde olarak bu iskeleden karaya çıkmasına hükûmet-i mahalliye müsâ’ade etmiştir.) karaya çıkarıldı.”*²²¹

Hakkında “Bu âna kadar Hindistan’a bu kadar fâzıl, âlim, muhterem ve vakûr bir mümessil gönderilmemiştir” denilen Halil Hâlid Beyi karşılamaya gelenlerin oluşturduğu coşku izdihamına sebep oldu. S. M. Tevfik bu karşılamayı şöyle aktarır:

*“Herkes Halil Hâlid Beyefendi Hazretleri’nin elini -daha doğrusu- ellerini, elbiselerini takbîl, telsîm ediyordu. Bu, büyük bir şeref, ni’met telakki olunuyordu. Müşârünileyhin ellerini öpmekte, kapışmakta herkes müsâbakat etmekteydi. Müstakbilîn o kadar çok idiler ki, iğne atılsaydı, izdihamdan yere düşmezdi. Müşârünileyhin râkib oldukları otomobil çiçeklerle, güllerle donatılmıştı. Bir müddet sonra istikbâle gelenler içinden müşkilâtla bir yol açıp müşârünileyhi otomobile bindirdik. İskeleye pek yakın bulunup, Bombay’ın en a’la ve birinci hotellerinden ma’dud bulunan Taçmahal Hoteli’ne isâl etti. Hotelin cesîm ve şahâne salonunda müşârünileyh hazretleri müstakbilini kabul etti. Kendilerini taltîf ve tatyîb etmekte son derece nezâketle, samîmiyetle çalışıyorlardı. Hâlid Beyefendi’nin beyânât-ı âliyelerini dinlemek için huzzâr göz kulak kesilmîşti.”*²²²

Kendisinden önce Bombay Şehbenderi olarak görev yapan Cafer Beyin ayrılırken valiye ziyarette bulunmaması rahatsızlıklara sebep olmuştu. Halil Hâlid Beyin bu tür olumsuzlukları da ortadan kaldırması ve iyi ilişkilerin geliştirilmesine yardımcı olması bekleniyordu.²²³ Halil Hâlid Bey, Sultan-Halife’nin hediyesi olarak camilere dağıtılmak üzere getirdiği halıları yerlerine ulaştırmayı vesile edinerek bir çok şehri dolaşarak Müslümanlarla irtibat kurma imkanı buldu.²²⁴ Gittiği yerlerde kendisine gösterilen ilgi sebebiyle nümayişlerin oluşması hükümetin müdahalesine sebep oldu. Kısa sürede etkili çalışmalar yapan Halil Hâlid

²²¹ S. M. Tevfik, “Halife Mümessilinin İstikbal Merasimi”, *Sebilürreşad*., C.11, no: 280, 9 Kanunisani 1329(22 Ocak 1914), s. 316-17. Hindistan’a Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti heyetiyle birlikte giden *Sebilürreşad* gazetesi yazarlarından S. M. Tevfik Bey, Hindistan’da bulunduğu süre içinde (Mayıs 1913 - Mart 1914) düzenli olarak SR’ye gönderdiği yazılarda Hind Müslümanlarının Osmanlı’ya olan teveccühünü geniş bir şekilde anlatmıştır. Bkz. Özcan, a.g.e., s. 216.

²²² S. M. Tevfik, “Halife Mümessilinin İstikbal Merasimi”, *SR*, C. 11, no : 280, 9 kanunisani 1329, s. 316-17.

²²³ S. M. Tevfik, “Edirne’nin Yeniden Fethi ve Hindistan Ahali-i İslâmiyesi”, *SR*, C.11, no:261, 29 Ağustos 1329, s. 9. Halil Hâlid Bey görevini devralıncaya kadar H.Basrî Bey yerine vekalet etmiştir.

²²⁴ S. M. Tevfik, “Hindistan Müslümanları ve Halil Hâlid Bey”, *SR*, C. 12 , no. 299, 20 Mayıs 1330 (4 Haziran 1914), s. 242-43.

Bey, İngiliz-Hindistan otoriteleri tarafından “Pan-İslamizm’in şu ana kadar ki en önemli temsilcilerinden birisi” olarak değerlendirildi.²²⁵ Bir müddet sonra (Mayıs 1914) geri çağırılmasının ardından kendisiyle temasa geçen insanların tutuklanmaya başlaması²²⁶ yaptığı çalışmaların İngilizler tarafından ne kadar önemsendiğinin bir göstergesidir.

Onun geri çağırılması Müslümanlar arasında büyük üzüntüye sebep oldu. Hindistan’dan İngiltere’de yaşayan Muhammed Ali’ye yüzlerce mektup yazılarak Halil Hâlid Beyin kalması için Osmanlı hükümeti nezdinde aracı olması istendi.²²⁷ Halil Hâlid Bey, görevinde kaldığı süre içinde mümkün olduğu kadar çok kişiyle temas kurarak Osmanlı Devleti’ne ve halifeye karşı muhabbetin artmasını sağladı. Hindistan’dan ayrılmadan önce yaptığı veda ziyaretleriyle de Müslümanların gönlünü bir kez daha fethetti:

“Halil Hâlid Bey evvelce Hindistan-ı Şimâlî’de vukû’ bulan seyâhati esnâsında mu’ârefe peydâ eylediği zevât ile ba’del isti’fâ vukû’a gelen seyâhat-i ahîresi sırasında tecdîd-i muhâdenet eylemiş ve Rampor ve Dehli’yi Dârü’l-Hilâfeye avdetinden evvel ziyâret etmiştir. Ziyâreti sırasında fehâmetmeab Pehubal hâkimesi ve Rampor nüvvâbından tutunuz en fakîr tabakâtta bulunan Müslümanlara kadar celb-i kulûb-i ümmete muvaffak olmuştur. Ahîren Dehli’de iken idârehanemize geldi ve sıcak bir günün sâ’ât-i tavîlesini birçok mu’teberân-ı müslime ile mülâkât ve müsâhabetle geçirdi ve salât-ı cum’ayı binlerce halk ile (Cuma Mescid) de edâdan sonra herkes ile müsâfaha ile vedâlaştı.”²²⁸

6.1. Hindistan Gözlemleri

H. Hâlid Bey, Bombay Baş Şehbenderi olarak görev yaptığı dönemde resmi görevinin yanında Hindistan Müslümanları ile Hindistan’daki sosyal, siyasî ve iktisadi durum hakkında da gözlemlerde bulundu. Bu gözlemlere dayanarak Hint kıtasının içinde bulunduğu durumu tahlil ederek bir takım soruların cevaplarını bulmaya çalıştı. Onun cevaplamaya çalıştığı soruların belli başlıları şunlardır; İngiliz idaresinin Hindistan’da hakim olmasını sağlayan unsurlar nelerdir?, Hint milleti niçin birlik ve beraberlik kuramamaktadır?, Müslüman kitle niçin nüfuzu oranında etkinliğe sahip değildir? Burada yaptığı tespitleri daha sonra İlahiyat Fakültesi mecmuasında makale olarak yayınladı.

²²⁵ Özcan, a.g.e., s. 217.

²²⁶ “Hindistan”, SR, C. 13, no: 318, 4 Kanûnievvel 1330 / 17 Aralık 1914, s. 47.

²²⁷ Muhammed Ali de Osmanlı Hükümetine bu talebi iletmiştir. Bkz. Özcan, a.g.e., s. 217.

²²⁸ S. M. Tevfik, “Hindistan Müslümanları ve Halil Hâlid Bey”, SR, C. 12, no. 299, (20 Mayıs 1330 / 4 Haziran 1914), s. 242-43.

Halil Hâlid Beye göre Hindistan'da İslam'ın yayılmasında en büyük amil Müslümanlar arasındaki kardeşlik fikrîdir. Kast sisteminin etkili olduğu bu ülkede üst sınıf mensuplarıyla alt sınıf mensupları arasında kesinlikle insani bir ilişki yoktur. Hristiyanlar çok güçlü misyoner teşkilatları olmasına rağmen gerçek bir kardeşlik prensibi ortaya koyamadıklarından pek başarılı olamamaktadırlar. Hindistan'daki İngiliz idareciler yerli halktan Hristiyanlar ile kendilerini eşit tutmadıkları gibi ibadet ettikleri kiliseler de farklıdır.²²⁹ Yalnızca İslam'ın prensipleri hangi sınıftan olursa olsun Müslümanlar arasında kardeşlik fikrîni kabul eder ve uygulamaya koyar. Hâlid Bey Müslüman nüfusun²³⁰ hızla artışı bu sebebe bağlar.

Nüfusları hızla artsa da Müslümanların nüfuzu Hindu kitle içinde zayıf kalmaktadır. Halil Hâlid Bey, bu durumun temel olarak eğitim ve iktisadi alandaki yetersizlikten kaynaklandığı görüşündedir. Son yıllarda bir takım gelişmeler görülmeye başlamış olsa da henüz çok yetersiz durumdadır.²³¹ Müslümanların önemli zaaflarından birisi de nüfuslarının çok dağınık bulunmasıdır. Tahminen yetmiş milyonu aşkın nüfusuyla Müslümanların büyük bir güç teşkil ettiği düşünülebilir. Fakat toplam 320 milyonluk büyük bir kıtada serpilmiş halde bulunan Müslüman kitle sahip oldukları nüfusu etkin olarak kullanamamaktadır.²³²

Hindistan'ın İngiliz idaresinden niçin kurtulamadığı konusunda ise Halil Hâlid Bey şunları söylemektedir:

“Bizde bazan “bu kadar kesretli bir halk nasıl oluyor da ecnebi boyunduruğu altında kalıp gidiyor” süaliyle Hintliler'in acz-i siyâsî ve harbilerinden bahs edenler pek sathî laf atan erbâb-ı kalem ve kelâmdandırırlar. İşte o kıt'a-i tâliyenin bu kesret-i nüfusedur ki başka başka ırklardan gelen, başka başka lehçeler kullanan, başka başka mezheplere sâlik bulunan Hintliler'in müttehiden istiklâl almak istemelerine mani-i tabii olmada devam ediyor.”²³³

İngilizlerin bu durumu iyi kullandığına dikkat çeken H. Hâlid Bey, İngiliz idaresinin sömürgelerdeki küçük cemaatleri hoş tutmaya özen gösterdiğine dikkat çeker. Zira “istiklal ve ıftirak yoluna salık olabilecek” kitlelerin “ihtilâl ve istiklal meyilleri taktirinde” tefrika çıkarabilecek ve birliği sarsacak unsurlara ihtiyaç vardır. Hâlid Bey, bu unsurların sadece

²²⁹ Halil Hâlid , “Hindistan'da Müslüman Halk”, *D.İ.F.M.*, no: 15, İstanbul 1930, s. 47.

²³⁰ 1921 seçimlerinde Hindistan'ın Müslüman nüfusu 69 milyon civarında tespit edilmiştir. Bkz.

A.g.m., s. 70.

²³¹ *A.g.m.*, s. 49.

²³² H. Hâlid, “İsmailîler, Ağahan, Hint Müslümanları”, *D.İ.F.M.*, no: 14, İstanbul 1930, s. 60.

²³³ *A.g.m.*, s. 60.

Hindu kitlesi içinde değil diğer inanç guruplarının mensupları arasında da bulunduğunu belirtir. Ona göre Ağa Han ve Emir Ali gibi İngiltere’de yaşayan ve kendilerini Hindistan Müslümanlarının temsilcileri gibi lanse eden şahıslar da bu konumdadır. Ağa Han’ın liderliğini yaptığı ve yetmiş, yetmiş beş milyonluk Müslüman nüfus içinde çok küçük bir cemaat olan İsmailiye taifesini Hâlid Bey yapı olarak Türkiye’deki Selanik Dönmeleri’ne benzetir.²³⁴

Tüm Hindistan’ın birlik olarak İngilizlere karşı harekete geçememelerinin sebeplerinden birisi de Müslümanlarla Hindular arasındaki güven problemidir. H. Hâlid’e göre Hindistan Müslümanları ülkenin idaresinde Hindular’ın yerine İngilizlerin idaresini daha tercih edilebilir görmektedir.

7. Birinci Dünya Savaşı Ve Almanya’daki Yılları

Osmanlı Devleti, her ne kadar 28 Temmuz 1914’te başlayan I. Dünya Savaşı’nın dışında kalmak istedi ise de savaşı çıkaran devletlerin paylaşmayı düşündükleri coğrafya üzerinde bulunuyor olması sebebiyle buna imkan bulamadı.

Harbin dışında kalma imkanı bulamayan Osmanlı Devleti, İtilaf devletlerinin politikaları sebebiyle Almanya’nın yanında yer almak zorunda kaldı. Almanya ile 2 Ağustos 1914’te gizli bir İttifak Antlaşması imzalandı. Kısa bir süre sonra Akdeniz’de İngilizlerin baskısından kaçan **Goben ve Breslaw** adlı Alman savaş gemilerinin, Osmanlı Devleti tarafından satın alındıkları ilan edildi. Bu gemilerin 27 Ekim 1914’te Karadeniz’e açılıp Sivastopol ve Odesa’yı bombalamaları devletin Almanya yanında fiilen savaşa girmesine sebep oldu.²³⁵

Müttefikimiz Almanya, savaş sırasında İslam toplumları üzerinde olumlu bir tesir oluşturmak için bir takım imaj çalışmalarında bulundu. Bu çerçevede zikredilebilecek çalışmalardan birisi Fransız, Rus ve İngiliz ordularından esir düşen Müslüman askerlerin diğer esirlerden ayrı kamplarda toplanması idi. Bunlara diğer esirlerden farklı davranıldığı gibi onlar için cami ve okul dahi inşa edilmmişti. Bu uygulama ile Almanlar Müslümanların lideri olan Osmanlılara, Müslüman esirlere karşı güzel davranışlarını göstererek bir cemile

---

²³⁴ A.g.m., s. 58-59.

²³⁵ Rifat Uçarol, , *Siyasî Tarih* (1789-1994), İstanbul: Filiz Kitabevi, 1995, s. 461-467.

yapmak; esirleri ise, halifelerinin kendileriyle birlik olduğunu göstererek kazanmak istiyorlardı.²³⁶

Almanya ile İslam alemini yakınlaştırmaya yönelik gerçekleştirilen çalışmalardan birisi de Müslüman aydınların Almanya'ya davet edilmeleridir. Almanlar, özellikle İslam aleminin başı konumunda olması sebebiyle Osmanlı aydınlarının heyetler halinde Almanya'ya gelmelerine önem verdiler.

Almanya'ya davet edilen Osmanlı aydınlarından birisi de muhtemelen Halil Hâlid Beydir. Almanya'ya 1915 yılı Temmuz'unda²³⁷ giden Halil Hâlid Beyin Türkiye'ye ne zaman döndüğü kesin olarak bilinmemektedir. Ancak yazdıklarından anlaşıldığına göre Türkiye'ye dönüşü mütareke döneminden sonra gerçekleşmiş olmalıdır.

Savaşın başlaması üzerine siyasî ortamın kendisi için sıkıntılı bir hal aldığını düşünen Halil Hâlid Bey, o sırada karşısına çıkan Berlin'e gitme imkanını bu durumun son bulması için bir fırsat olarak görmüştür: “Harb-i Umûmî'nin zuhûrundan sonra memleketimizde bulunan bazı kimseler gibi benim de faâliyetle devâmıma sekte gelmişti. Pek müz'ic geçen on bir aylık bir atâlet-i mecbûriyeye İstanbul'dan Berlin'e nakl-i mesken için zuhûr eden bir vesile akıbet hitâm verdi.”²³⁸

Halil Hâlid Bey, Almanya'da kaldığı süre içinde gazetecilik mesleğine devam etti. Her ne kadar “harbin tevlîd eylediği ahvâl-i nâzike fikrîn düşündüğü şeylerin bir çoğunu serbestçe neşre mâni' teşkil” eylese de o, çoğunlukla “Âlem-i Şark ve Cihân-ı İslâm'a” ait yazılar yazdı. Alman matbuatı için yazdığı yazılar çeşitli gazete ve dergilerde yayınlandı. Almanya'daki gözlemlerini ihtiva eden ve Türkçe olarak kaleme aldığı yazılarının bir kısmı da İstanbul ve Osmanlı vilayetlerinde çıkan gazetelerde yayınlandı.

Savaş yıllarında Osmanlı-Alman ittifakını toplumlar nazarında da güçlendirmek için yapılan çalışmalardan birisi de iki ülke aydınlarının birlikte yazılar yazdığı ve muhtemelen hükümetler tarafından desteklenen *Die İslâmische Welt*²³⁹ (İslam Dünyası) adlı bir derginin yayınlanmaya başlamasıdır. Yazarları arasında Halil Hâlid Beyin de bulunduğu dergi Yayın hayatına ilk olarak İstanbul'da *İslâm Dünyası* adıyla başladı. Bu dergi, Osmanlı halkını

²³⁶ M. Ertuğrul Düzdağ, , *Mehmed Akif Ersoy*, İstanbul: Kaynak Kitaplığı yay., 2004, s. 54-55.

²³⁷ Halil Hâlid, *Bazı Berlin Makalatı*, Berlin, 1918, s. 53.

²³⁸ A.g.e., önsöz.

²³⁹ *Die İslâmische Welt*, 16 Kasım 1916 tarihinde Berlin'de yayınlanmaya başladı. Kasım /Aralık 1917 tarihinde çıkan 12. sayısı ile yayını sona erdi.

aydınlatmak, Almanya ile ilgili gerçekleri ortaya koymak ve Müslümanlar arasında yayılmaya çalışılan fitneleri ortadan kaldırmak amacıyla neşredilmekte idi. İstanbul'daki yayınların faydasının görülmesi üzerine dergi, Osmanlı Devleti ile Almanya arasındaki ilişkilerin güçlendirilmesi ve iki ülke halklarının birbirlerine karşı bilinçlendirilmesi amacıyla Die Islamische Welt (İslam Dünyası) adıyla Berlin'de yayınlanmaya başladı.

Abdülaziz Caviş ve Abdülmelik Hamza tarafından yayınlanan dergide Türk ve Arap yazarların yanı sıra Alman subay, araştırmacı, eğitimci ve bilim adamlarının da makaleleri yer alıyordu. Yayınlanan makaleler genellikle politik, ekonomik, sosyal ve kültürel amaçlı konuları içeriyordu. Bunun yanında özellikle derginin ilk sayılarında Orta Doğu'daki cephelerden çekilmiş emsalsiz fotoğraflar bulunmaktadır.²⁴⁰

8. İstanbul Darülfünunu Müderrisliği

I. Dünya Savaşı ve mütareke yıllarını Almanya'da geçiren H. Hâlid Bey, 1922 yılında İstanbul Darülfünunu'na muallim olarak tayin edildi. Bir müddet Edebiyat Fakültesi'nde görev yapan Halil Hâlid Bey, vazifesini daha sonra İlahiyat Fakültesi Akvâm-ı İslâmiye Etnoğrafyası Muallimi²⁴¹ olarak sürdürdü. Burada İslam Felsefesi, Müslüman Milletlerin Etnoğrafyası, Antropoloji gibi dersler okuttu. İlahiyat Fakültesindeki derslerinden başka Harbiye'de de İngilizce dersleri verdi. Tekaüd yaşına gelmesi ve hastalığı sebebiyle 1930'da Harbiye'deki dersleri sona erdi. Darülfünun'da hocalık yaptığı dönemde gazete ve dergilerde de makaleleri yayınlanmakta idi. Özellikle *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*'nda yayınlanan makalelerinde kıymetli bilgiler yer alır.²⁴²

8.1. Halil Hâlid Bey ve İlahiyatta Reformcular

20 Haziran 1928 tarihli Vakit gazetesinde²⁴³ İlahiyat Fakültesi hocalarının bir reform programı hazırladıkları haberi yayınlandı. Haberde reform için atılması gereken adımları ihtiva eden layiha ve onu hazırlayan heyet üyelerinin isimlerine de yer verildi. Layihayı hazırlayan heyet arasında Halil Hâlid Beyin adı da yer almaktaydı.²⁴⁴

²⁴⁰ Çulcu, Murat, "İki Ülkenin Unuttuğu Bir Dergi: DIE İSLÂMİSCHE WELT", *Müteferrika*, no: 2, Bahar 1994, s.193-208.

²⁴¹ Devlet Yıllığı, 1928-1929 ve 1929-1930. Burada vazifesi "İlahiyat Fakültesi – Akvâm-ı İslâmiye Etnoğrafyası Muallimi" olarak gösterilmiştir.

²⁴² Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası'ndaki makaleleri için bkz. 2. bölümdeki makaleleri başlığı.

²⁴³ "İlahiyat Fakültesi Tarafından Hazırlanan Lâyiha Etrafında", *Vakit*, no: 3753, 20 Haziran 1928, s. 1-2.

²⁴⁴ Lâyihayı hazırladıkları ileri sürülen zevatın isimleri: **Köprülüzâde Fuat, Terbiyeci İsmail Hakkı, Ruhîyat müderrisi Şekip, İzmirli İsmail Hakkı, Halil Hâlid, Halil Nimetullah, M. Ali Aynî, Şerafettin, Şevket, Arapçirli Hüseyin Avnî, Hilmi Ömer ve Yusuf Ziya.** Bkz. Vakit Gazetesi, no: 3753 ; Ertuğrul Düzdağ, Halil

Hazırlanmış olan Layiha metninde, Türk inkılabının hayatımıza getirdiği yeni prensipler çerçevesinde toplumsal müesseselerin bütününde yapılan düzenlemelerin dinî sahaya da uygulanması öngörülmektedir. Buna göre Türk inkılabı lisan, ahlak, hukuk, iktisat gibi bütün sosyal hayata ait müesseselerini ilmî ve milli bir yapıya kavuşturmayı hedeflemektedir. Din de sosyal bir müessese olduğuna göre diğer sosyal alanlar gibi o da gelişmelere uygun düşecek şekilde “tekâmül” göstermek durumundadır.²⁴⁵ Dinî sahanın ıslahatı ve tekamülü için layihanın öngördüğü tedbirler şunlardır:

“Evvela İbadet Şeklinde: Mabetlerimiz temiz, kâbili ziyaret ve kâbili iskan bir hale getirilmelidir. Mabetlerde sıralar, elbiselikler tesis edilmeli ve temiz ayakkabılarla mabetlere girilmesi tecvîz edilmelidir. Bu, dinî ıslahatın ibadete âid olan sıhhi şartıdır.

Saniyen İbadetin Dilinde; ibadet lisanı Türkçe olmalıdır. Ayetlerin, duâların, hutbelerin Türkçe şekilleri kabul ve isti’mal edilmelidir. Bunlar yalnız hafızanın sermâyesi olarak değil yazılı olarak da kullanılabilmelidir. Ve mabetlerde bu esasta teşkilât yapılmalıdır.

Sâlisen İbâdetin Sıfatında; İbâdetlerin son derece bedî, heyecan verici, derûni bir surette yapılması temin edilmelidir. Bunun için usûl-i teganniye istidatlı müezzinler, imamlar yetiştirmek lazımdır. Ayrıca mabetlere musikî âletlerinin kabulü de lazım gelir. Mabetlerin ilahi mahiyetinde asrî enstrümental musikîye katî ihtiyacı vardır.

Rabian İbadetin Fikrîyatında; Hutbelerin matbu şekilleri kâfi değildir. Hitabet, kıraatten ayrı bir şeydir. Hutbelerde mühim olan mahiyet doğrudan doğruya ilmî, yahut iktisadi fikirler değil, doğrudan doğruya dinî olan kıymetler ve muâkeledir. Bunu verebilecek olan insanlar hitabete muktedir din filozoflarıdır.”

İlahiyat Fakültesi hocalarının bu alanlarda yapılacak çalışmaları kitap ve makale neşretmek, ders ve konferanslar vermek suretiyle sürdürecekleri vurgulanmıştır. Layihada sıkça dile getirilen bir husus da İlahiyat Fakültesi’nin ancak bu suretle inkılaplara ve cumhuriyete bağlılığını gösterebileceği ve “vatana karşı borcu olduğu medeni ve asrî vazifeyi yapmış” olabileceği nokta-i nazarıdır.

Hâlid Beyin *Arap ve Türk* adlı eserinin sadeleştirmesine böyle bir lâyiha’nın imzalanmadığına dair açıklama koymuştur. Bkz. Halil Hâlid, *Türk ve Arap*, (sad.) M. Ertuğrul Düzdağ, İstanbul: Selam neşriyat, 1994.

²⁴⁵ “Dinî hayat da ahlâkî ve iktisâdî hayat gibi ancak ilmî tefekkürler ve ilmî usullerle ifade ve ıslah edilmelidir ki; diğer müesseselerle hem ahenk bir surette hususi ve şahsi feyzini verebilsin.” Bkz. *Vakit*, 20 Haziran 1928, s. 2.

Ancak layihanın tam metnini yayınlayan Vakit gazetesi, bir müddet sonra bu haberi tekzip etti.²⁴⁶ Fakat layihayı kaleme aldıkları iddia edilen hocalardan ayrıca bir açıklama gelmediğinden ilk haberi okuyup tekzibi görmeyenler, böyle bir layihanın gerçekten hazırlandığına inandılar.

Aradan uzun yıllar geçmesine rağmen konu, çeşitli yayın organları tarafından gündeme getirilmeye devam etti. Bu konuyu Vakit gazetesinde yayınlanan ilk haliyle sayfalarına taşıyan yayın organlarından birisi de Necip Fazıl Kısakürek tarafından neşredilen ve İslamcı-milliyetçi bir çizgi takip eden *Büyük Doğu* mecmuasıdır. Büyük Doğu layiha metnini hem 1947²⁴⁷ hem de 1959²⁴⁸ tarihinde olmak üzere iki defa yayınlayarak konunun yeniden gündeme oturmasını sağladı.

Haklarında “dinî tepelemek istiyorlar vurgusu” yapılan İlahiyat Fakültesi hocaları aslında böyle bir layihayı hiç imzalamadılar. Konu 1947 de *Büyük Doğu*’da gündeme geldiğinde Eşref Edip [Fergan] Bey tarafından yayınlana *İslâm Türk Ansiklopedisi Mecmuası*, layihaya imza koyduğu söylenen isimlerden Diyanet İşleri Riyasetinde Müşavere Heyeti Üyesi bulunan Yusuf Ziya Bey’le görüşerek konuya açıklık getirmeye çalıştı.

O tarihte İlahiyat Fakültesi Umumi Katibi olan Yusuf Ziya Bey, meselenin uzayıp yeni dedikodulara sebebiyet vermemesi için şimdiye kadar konuşmaktan kaçındığını belirttikten sonra böyle bir metne imza atılıp atılmadığı konusunda şu açıklamayı yapmıştır:²⁴⁹

“Hayır benim imzam yoktur. Yalnız benim değil hiçbir arkadaşımın da imzası yoktur. Böyle bir lâyiha ne müderrisler meclisinde ne de başka bir komisyonda müzakere bile edilmedi. Arkadaşlardan biri, müderrisler meclisinde müzakere edilmek üzere böyle bir şey kaleme almış, müderrislere birer suret vermiş, aynı günde bir surette gazetelerden birine göndermiş. Bir emrivaki karşısında bırakılmak istenildiği anlaşılınca hepimizin çok canı sıkıldı. Hiçbirimizin meselenin esasından haberimiz yokken bütün müderrisler namına işin, gazetelere aksetmesi pek tuhaf bir şeydi. Bunun bir müzakere mevzuu yapılması doğru

²⁴⁶ Gazete, iki gün sonra Darülfünun eminliğinden yapılan açıklamayı ikinci sayfadan “**Tekzip**” başlığıyla çok küçük bir haber olarak yayınlamıştır. Darülfünun’un açıklaması şöyledir: “20 Haziran 1928 tarihli bazı gazetelerde İlahiyat Fakültesi müderrislerine atfen dinî ve şekl-i ibadetin ıslahına dair bir lâyiha intişâr ettiği görülmüştür. Gerek Darülfünun emaneti ve gerek alakadar fakülte riyaseti böyle bir şeyden katiyyen haberdar olmadığı cihetle keyfiyet resmen tekzip olunur.” “Tekzip”, *Vakit*, 22 Haziran 1928, s. 2.

²⁴⁷ “Bu Dinî Nasıl Tepelemek İstediler?”, *Büyük Doğu*, C. 3, no: 61, 2 Mayıs 1947, s. 13-14.

²⁴⁸ “İlahiyatta Reformcular”, *Büyük Doğu*, C. 5, no: 10, 8 Mayıs 1959, s. 8-9.

²⁴⁹ “Din İnkılabı Lâyihası”, *İslâm Türk Ansiklopedisi Mecmuası*, C. II, no: 72, 15 Haziran 1947, s. 9-10.

değildir, denildi ve müderrisler meclisi toplanmadı. Binaenaleyh lâyiha denilen bu şey imza edilmek şöyle dursun, müzakere bile edilmedi.”

Yusuf Ziya Bey, bu meseleyi konuşmak üzere toplanmış bir komisyonun dahi kurulmadığını söyleyerek açıklamalarını şu şekilde sürdürmüştür:

“Biz o sıralar da fakülte meclisini toplamak ve bir reis seçmek için her türlü kanuni yollara başvuruyorduk. Bir gün üç dört arkadaş reis vekili Fuat Köprülü’yü ziyaretle müderrisler meclisini toplamasını kendisinden isterler. Sebep olarak bir çok müzakere mevzuunu gösterirler. Fuat Bey: “bunlar ehemmiyetsiz şeylerdir. Sizden mühim şeyler, dinî bir ıslahat beklenmektedir. Siz buna dair bir şey hazırlayın, toplanalım. Onu müzakere edelim” demiş. Bunun üzerine Perşembe günü ictima etmek ve o zamana kadar da müzakereye zemin olmak üzere bir müsvedde hazırlanması iki arkadaşına havale edilmiş. İki gün sonra müsveddeden bir suret bize verildi. Bir surette Vakıf gazetesine gönderilmiş. Meselenin daha müzakere edilmeden gazeteye aksettiği görülünce reis vekili : “Bu ne iştir? Henüz müzakere edilmeden nasıl gazeteye verilmiş? Artık ictima edemeyiz, böyle bir mevzu müzakere edemeyiz” diye haber gönderdi. Bu suretle bu iş kaldı. İşte meselenin hakikati bundan ibarettir.”

Ayrıca *Büyük Doğu*’da Babanzade Naim Bey ile Ferit Beyin layihayı imzalamadıkları ifade edilmiştir. Ancak bu şahıslar zaten o tarihte İlahiyat Fakültesi Hocası olmadıklarından meseleyle uzaktan ve yakından ilgileri yoktur. İsmayıl Baltacıoğlu²⁵⁰ tarafından hazırlanarak bir oldu bitti şeklinde İlahiyat Fakültesi hocalarına imzalatılmak istenen layiha metni, sonraki yıllarda da bazı araştırmacılar tarafından *Vakıf*’te yer alan ilk haliyle kullanılmıştır.²⁵¹

Layihayı hazırlayanlar arasında ismi zikredilen Halil Hâlid Beyin eserleri ve makaleleri incelendiğinde onun layihada öne sürülen görüşleri benimsemediği ve bu tür yaklaşımları tasvip dahi etmediği kolaylıkla anlaşılabılır. Konuyla ilgili aydınlatıcı olması bakımından Halil Hâlid Beyin ibadet ortamıyla ilgili görüşlerini ihtiva eden aşağıdaki alıntı uygun bir örnek teşkil eder: “Kilise organunu gibi bir âlet-i mûsikî ise Müslümanlarca ibadetin sekînet-i rûhâniyesi ile kâbil-i te’lîf olmayan bid’atlerden sayılır; zîra vakt-i

²⁵⁰ Halil Hâlid, *Türk ve Arap*, (sad.) M. Ertuğrul Düzdağ, Düzdağ’ın önsözü.

²⁵¹ Layiha metninin kullanıldığı bazı çalışmalar için bkz. Bernard Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, Ankara: TTK (7.baskı), 1998, s. 409- 410. Davut Dursun, *Din Bürokrasisi Yapısı, Konumu ve Gelişimi*, İstanbul: İşaret yay., s. 186-187. Sadık Albayrak, *Türkiye’de Batıcılık- İslâmcılık Mücadelesi*, İstanbul: Rısale yay., 1990, s. 331-348. Albayrak, Vakıf gazetesindeki metni tamamen yayınlamış ve Lâyhada ismi geçen hocalardan bazılarının eserlerinden alıntılar yapmıştır.

tazarru'da fikr-i âbid ma'bûd-i hâlik olan (c.c) hazretlerine tamamiyle müteveccih olmak iktizâ eder.”²⁵²

8.2. H. Hâlid Beyin Amerikan Üniversiteleri'nde Konferans Vermek Üzere Bu Ülkeye Davet Edilmesi

Halil Hâlid Bey, Amerika'da faaliyet gösteren Uluslararası Eğitim Müessesesi tarafından Amerika darülfünun ve mekteplerinde konferans vermek üzere davet edildi. Bu müessese Avrupa'nın tanınmış profesörlerini ve önemli şahsiyetleri her yıl Amerika'ya davet ederek bir dizi konferanslar vermektedir.

Darülfünûn Eminliği'nin 19.11.1929 tarihli Başvekalete gönderdiği yazıda²⁵³ Hâlid Beyin gelecek yılın Mart ve Nisan aylarında Amerika'da vereceği konferansların Türkiye için önemli bir propaganda vesilesi olacağına dikkat çekilmiştir:

“İngilizce vesair lisanlara bihakkın âşına bulunan mumaileyh Halil Halit Beyin bu davete icabet ederek Amerika'ya azimetinden mühim neticeler istihsali kuvvetle memuldur. Mumaileyhin vereceği konferanslar memleketimizi Amerikalılar'a ve Amerika mehafil-i ilmîyesine hakkiyle tanıtmak hususunda mühim bir âmil olacaktır.”

Yazının devamında Halil Hâlid Beyin Amerika'daki masraflarının davet eden kurum tarafından karşılanacağı ancak “mumaileyhin bu konferanslara iştiraki Zat-ı Devletlerince de tensip buyrulduğu taktirde yalnız gidip gelme masrafı olarak (1500) liraya ihtiyaç” duyulacağı belirtildi. Darülfünun'un bütçesinde tahsisat kalmadığı için de bu para hükümetten talep edildi. 30 Kasım'da gönderilen cevabi yazıda Darülfünun'un talebinin onaylandığı ve gerekli paranın istenilen tarihte verilmesi için Hariciye Nezareti'ne talimat verildiği ifade edildi.²⁵⁴

9. Vefatı

Halil Hâlid Beyin bir süredir müptela olduğu zatürree hastalığı vefatından bir yıl kadar önce iyice arttı. Hastalığın son aylarda daha da ağırlaşması üzerine dostu Said Halim Paşa'nın oğlu ve talebesi Mısırlı Halim Bey tarafından sıcak havanın iyi geleceği düşünülerek Kahire'ye götürüldü. Ancak hastalığı ilerlemeye devam etti. Tedavisine bir müddet hastanede devam edilen Halil Hâlid Bey, durumunun ağırlaşması üzerine memleketine dönmek istedi.

²⁵² Halil Hâlid, *Hilal ve Salib Münâzâsı*, Kahire, 1325, s. 47-48.

²⁵³ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, fon kodu: 30..10.0.0, Dosya: 2389, 01 / 12/ 1929.

²⁵⁴ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, a.g.y.

Doktorlarının da müsaade etmesi üzerine deniz yoluyla İstanbul'a geldi ve bir gün sonra da (29 Mart 1931) vefat etti.²⁵⁵

Cenazesi 30 Mart 1931 günü Laleli'de ikamet ettiği Harikzade apartmanından alınarak Valide Sultan Camii'ne götürüldü. Halil Hâlid Bey, burada kılınan cenaze namazının ardından ailesi, dostları, darülfünun hocaları ve talebelerinin katıldığı “sessiz ve alayışsız” bir törenle Merkez Efendi mezarlığındaki aile kabristanına defnedildi.²⁵⁶

Darülfünun Halil Hâlid Beyin vefatı sebebiyle o gün tatil edildi. İstanbul gazeteleri de vefat haberini sayfalarına taşıdı. Genel olarak büyük bir ilim adamının kaybedildiği vurgusu yapılan yazılar yayınlandı.²⁵⁷ Yakın dostu Abdülhak Hamid Bey de Halil Hâlid için kaleme aldığı duygusal bir mektubun sonunda şunları söyler:

*“Metin ve mekin bir vatan ve millet muhibbi ve pek kuvvetli bir şeciye sahibi olan bu zat diyebilirim ki bu meziyyatının mükâfatını yalnız kendi vicdanında görmüştür. Hali hayatında zayıttan olan Halil Halit için hini vefatında ne demeli bilmem? Ziya enderziya”*²⁵⁸

Hakkında yazı yazanlardan birisi de Ahmet İhsan Beydir. Yazısında Halil Hâlid'in İngiltere'deki hizmetlerine vurgu yapan Ahmet İhsan Bey, özellikle onun Cambridge Üniversitesi'nde öğretim üyesi olarak bulunduğu dönemde yaptığı çalışmalar üzerinde durmuştur.²⁵⁹ Vefatıyla ilgili kaleme alınan önemli makalelerden birisi de Abdülhak Şinasi Hisar'a aittir. Bu makalede Halil Hâlid Beyin kısa bir biyografisini aktaran yazar, onun son dönemlerinde çektiği sıkıntılarla ilgili oldukça geniş malumat vermektedir.²⁶⁰

---

²⁵⁵ Abdülhak Şinasi Hisar, “Halil Halit”, *Cumhuriyet*, 10 Eylül 1931.

²⁵⁶ Halil Hâlid Bey Defnedildi, *Vakit*, 31 Mart 1931. 2 Nisan'da eşi ve biraderleri cenazeye katılanlar ile taziyede bulunanlara teşekkür eden bir mesaj yayınladılar. Bkz. *Cumhuriyet*, 2 Nisan 1931.

²⁵⁷ Büyük Bir Ziya: Kıymetli Alimlerimizden Halil Hâlid Bey Vefat Etti, *Cumhuriyet*, 30 Mart 1931, s. 1,4.; Büyük Bir İlim Adamımızı Kaybettik, *Yeni Gün*, İstanbul, 31 Mart 1931; “Kıymetli Bir Profösör Halil Halit Bey Evvelki Gece Öldü, Bugün İhtifal ile Gömülecek”, *Vakit*, İstanbul 30 Mart 1931; “Halil Halit Bey Defnedildi”, *Vakit*, 31 Mart 1931; Ahmet İhsan, “Rahmetli Halil Halit Bey ve Mister Gibb ile Mister Browne”, *SF*, no: 1807/122, İstanbul 1931, s. 274-275.

²⁵⁸ “Halil Halit Bey Merhumun Cenazesi Hürmetle Defnedildi”, *Cumhuriyet*, 31 Mart 1931. (Mektup bu haberin içinde yayınlanmıştır)

²⁵⁹ Ahmet İhsan , “Halil Halit Merhum”, *Cumhuriyet*, 2 Nisan 1931. (Bu yazı müellifin SF’de ki makalesinin biraz genişletilmiş halidir.)

²⁶⁰ Abdülhak Şinasi (Hisar), “Halil Halit”, *Hakimiyeti Milliye*, İstanbul , 10 Eylül 1931.

II. ŞAHSİYETİ

Halil Hâlid Bey önemli bir entelektüel olduğu gibi aynı zamanda da büyük bir aksiyon adamıdır. O, doğru kabul ettiklerini sonunda şahsına zararı dokunsa da kararlılıkla savunmaktan çekinmeyen, hürriyetine son derece düşkün, değerlerine bağlı ve memleketine aşık bir şahsiyettir.

Hakkında fazla bir çalışma yapılmamış olsa da hayat akışından, eserlerinden, yaptığı çalışmalardan ve dostlarının, vefatını müteakip kaleme aldıklarından onun kişiliği ile ilgili temel özelliklerini tespit etmemiz mümkün olmaktadır.

Abdülhak Şinasi Hisar'ın “uzun bir boyu, kemikli ve dim dik bir vücudu, sert ve beyaz saçları, kalın kaşlar altında sabit ve mahzun nazarlı iri ve mavi gözleri, müteennî bir vekarı vardı.”²⁶¹ diye tarif ettiği Halil Hâlid Beyin kendisiyle özdeşleşen en belirgin özelliği hürriyetçiliğidir. Hürriyetine olan düşkünlüğü sebebiyle üniversiteyi bitirdikten çok kısa bir süre sonra hayat çizgisini kökten değiştirecek bir karar aldı ve İngiltere'ye gitti. Bu ülkeye gitmesi konusunda kendisini cesaretlendirecek ne bir tanıdığa ne de hayatını kolaylaştıracak maddi imkanlara sahipti. İngiltere'ye vardığında parasız ve yalnız bir adamdı. Vatanını terk etmesine sebep olduğu için II. Abdülhamid yönetimine muhalefet ettiyse de bu durum onu memleketinin sıkıntılarına karşı duyarsızlaştırmamıştı.

Onun vasıflarından biri de mensubu bulunduğu medeniyete ve millete olan bağlılığıdır. Başta eğitim olmak üzere çeşitli gerekçelerle Batı'ya giden Osmanlı gençlerinin büyük bölümü, toplumlarının sahip olduğu değerlere yabancılaşmış olarak geri dönmekteydi. Fakat Halil Hâlid Bey, Avrupa'da uzun yıllar kalmış olmasına rağmen toplumuna yabancılaşmadan kalmayı başarabilmiş az sayıdaki Osmanlı aydınından birisidir. Halil Hâlid Beyin tercüme-i halini yayınlayan Sebilürreşad mecmuasında bu husus şu şekilde yer alır:

“Avrupa memleketlerinde bulunduğu halde dinî, milliyeti hakkında bu derecelerde ibrâz-ı hamiyet ve fedâkârî buyuran zevâtın mevcûdiyeti ile bütün millet iftihâr etmekte bulunduğundan bahs ile müte'addid mektuplar alıyoruz. Fi'l-hakika Halil Hâlid Beyefendinin gerek âsâr ve makâlât-ı fâzılânelerinde ve gerek mücâhedât-ı medîde-i vatanperverânelerinde görülen rûh-i milliyet ve samîmiyet her türlü takdîre sezâdır. Avrupa'ya giden talebemiz eğer memlekete, millete hizmet arzusunda iseler milletin ihtiyâcını, duygusunu, rûhunu nazar-ı

²⁶¹ Abdülhak Şinasi Hisar, “Halil Halit”, *Hakimiyeti Milliye*, 10 Eylül 1931.

i'tibâra almalı, Halil Hâlid Beyefendi birâderimizin meslek-i merğûbunu ta'kib eylemelidirler, eğer “biz milleti kendimize göre uydururuz” der de millete rûh ve duygusunun hilâfında bir fikir, bir Frenk terbiyesi vermeye kalkıştırlarsa emin olsunlar ki hiçbir zaman vatana, millete hizmet edemeyecekler...” ²⁶²

Ahmet İhsan, Halil Hâlid Beyin vefatı üzerine yazdığı makalesinde onun hakkında “alim, çalışkan ve vatanını çok seven bir zât idi”²⁶³ demektedir. Bu tespit onun hakkında yazı yazan herkesin ortak kabulüdür. Gerçekten de hayatı ve eserleri incelendiğinde görülür ki Halil Hâlid Bey, kendisini İslam Medeniyeti’nin, Osmanlı Devleti’nin ve istiklalleri ellerinden alınan Doğu toplumlarının haklarını savunmaya adanmıştır. İngiltere’de bulunduğu yıllarda ülkesine yapılan saldırılara karşı müsamahasız bir şekilde karşı koymuştur. Abdülhak Hamid hatıralarında Halil Hâlid Beyin müdafaalarına dair şunları kaydeder:

“İngilizce’de birçok telifatı ve muhtelif gazetelerdeki makalatı ile Türklüğü ve İslamiyeti bilâ-fâsıla senelerce müdafaa eden ve salıbiyyûndan gördüğümüz taaddiyatı berâhîn-i müsbitesiyle yegân yegân gösteren yegâne Türk odur. Evet, Halil Hâlid Bey!...Elinde râyet-i hilâl yahut “berât-ı istihlâl” ile asrın ehl-i salîbine karşı mütemadiyen mücadele ettiği için âsâr-ı mühimmesinden bir kısmı Fârisî, Arabî, ve Urdu lisanlarına tercüme edilmîş ve ekser diyar-ı İslâmiyyede kadr ü kıymeti bilinmiştir.” ²⁶⁴

Diğer İslam memleketlerinde “kadr u kıymeti” bilinse de Halil Hâlid Beyin “kendi öz memleketinde kadrinin bilinmemesi bir talihsizliktir.” Abdülhak Hamid’e göre “Halil Hâlid Bey eğer istemiş olsa, mânen olduğu gibi bugün maddeten de aksâ-yı meratib ve menâsıbdan bulunur ve o zaman memleketine daha mühim hizmetler ibraz etmiş olurdu.” A. Hamid Bey, bu tespiti yaptıktan sonra onun “meratib ve menasıbdan” geri kalış sebebini de “şahsiyet ve haysiyetinden fedakarlık” edemeyişi ile açıklar:

“Ne çare ki bizim muhitimizde tâziyâne-i riyâ ile terakki yahut sarsar-ı enfâs-ı evliya ile irtikâ edildiği için haysiyet ve şahsiyetten fedakârlık edemeyen Halil Hâlid geride kalmayı tercih etmiştir. Her sahib-i marifet gibi müdahene ile çıkılan şâhikalar onun nazarında yerle yeksândır.” ²⁶⁵

²⁶² “Halil Hâlid Bey ve Meslek-i Tahriri”, *SM*, C. 4, no: 96, s. 308; Düздаğ, “Türk ve Arab” neşrinde bu yazının, M. Akif Ersoy tarafından kaleme alındığı tahmininde bulunmaktadır. *Türk ve Arap*, (haz.) M. Ertuğrul Düздаğ, İstanbul: Yeni Zamanlar Yayınları, 2005, s. 38.

²⁶³ Ahmet İhsan, “Halil Halit Merhum”, *Cumhuriyet*, 2 Nisan 1931.

²⁶⁴ *Abdülhak Hamid’in Hatıraları*, (haz.) Enginün, s. 255-256.

²⁶⁵ *Gös. yer.*

Şahsiyetinden fedakarlık etmeyişi, riyadan uzak duruşu ve titizliği sebebiyle ömrünün sonuna kadar sıkıntı çekti. Yakın dostu A. Hamid Bey, ölümü üzerine kaleme aldığı mektubunda onun hak ettiği mükâfatı “yalnız kendi vicdanında” gördüğünü kaydeder:

*“Bu kederli satırları yazarken merhumun fezail ve kemalâtından bahs edecek olursam sözümü bitiremeyeceğimden eminim ve kendisinin sağlığında uğradığı bîkesâne felekzedelikleri yat ve tadat edecek olursam onun da nihayeti gelmez. Yalnız muhtasaran diyeceğim ki benim bu pek kıymetli ve çok kabiliyetli vatandaşım ömrü içinde bir gün bile mes’ut olmamıştır ve son zamanlarda mahdut bir saadeti hale nail olmak üzere iken terk-i hayat etmiştir. Halil Halit vaktile bir makarrı istibdat olan memleketinden kaçarak hür İngiltere’ye iltica etmiş olduğu gibi şimdi de sanki rahat yüzü göremediği dâr-ı fenâdan girizan olarak dar-ı sükûn-i bekaya sığınmış bulunuyor.”*²⁶⁶

---

²⁶⁶ “Şâiri Azamın Bir Mektubu”, *Cumhuriyet*, 31 Mart 1931.

İkinci Bölüm

FİKRİ YAPISI VE SİYASİ GÖRÜŞLERİ

I. FİKRİ YAPISI

1. Fikrî Yapısının Şekillendiren Faktörler

Bu konuda söyleyebileceğimiz ilk şey ailesinin etkisidir. Halil Hâlid Beyin ilmiyeye mensup bir aileden gelmesi şüphesiz ilk bilgi birikimi ve düşünce yapısının şekillenmesinde ailesinin katkısını son derece önemli kılmıştır. Küçük yaşta babasını kaybetmesi sebebiyle döneminin saygın bir ilim adamı olan amcası Mehmed Tevfik Efendi tarafından İslam terbiyesi ve Türk kültürüyle yetiştirildi. Yüksek tahsil çağına geldiğinde amcası onu medreseye yönlendirdi ve beş yıllık bir medrese eğitiminden sonra dinî konulardaki bilgisini daha da ileri bir seviyeye çıkardı.

Politik konulardaki düşüncelerinin hukuk eğitimi aldığı yıllar ile hemen akabinde ki dönemde şekillenmeye başladığı söylenebilir. Çünkü bu dönemde devlet mekanizmasıyla tanışmış ve bu mekanizmanın işleyişindeki çarpıklıkları görmeye başlamıştır. II. Abdülhamid’i “mutlakîyet gayesini gerçekleştirmesinin önünde engel olarak gördüğü herhangi birini sürgüne gönderen veya hapse attıran bir zorba²⁶⁷ olarak görmektedir. Abdülhamid ülkenin mutlak hakimi olması sebebiyle diğer muhalifler gibi Halil Hâlid Bey nazarında da kötü gidişatın yegane sorumlusudur. Hatta Sultan’ın “tiranca yönetimini devam ettirmedeki ısrarlarından dolayı Osmanlı Devleti’nin en güzel eyaletlerini” kaybettiğine inanmaktadır.²⁶⁸ Batılı bazı kişilerle görüşmesi sebebiyle takibata uğraması Hâlid Beyi hem bunaltmış hem de “ülkede kişisel özgürlüklerin kalmadığı” inancına götürmüştür.

Fikrî yapısında önemli dönüşümlere sebep olan unsurlardan bir diğeri de Avrupa tecrübesi olmuştur. Avrupa’da bulunduğu sürede Batı siyasetini yakından inceleyen Halil Hâlid Bey, Batılıların Osmanlı Devleti ve İslam Dünyası’na yönelik emperyalist çalışmalarını fark ettikten sonra emperyalizm karşıtı bir tavır almıştır. Eserlerinin önemli bir kısmı da bu amaçla kaleme alınmıştır. Müslümanların haklarına yapılan tecavüzlere karşı etkili çalışmalar yapan Halil Hâlid Bey, Osmanlı Devleti’nin yaşamasına özel önem atfetmektedir. Çünkü Osmanlı bütün İslâm medeniyetinin merkezidir ve dağılması durumunda Batı sömürgeciliğini durdurabilecek başka bir direnç noktası kalmayacaktır.

²⁶⁷ H. Hâlid, *Diary of a Turk*, s. 174.

²⁶⁸ Gös. yer.

2. Halil Hâlid Bey ve İslamcılık Düşüncesi

II. Meşrutiyet döneminde yaşanan ve toplum üzerinde sarsıcı etkiye sebep olan iç ve dış gelişmeler, Türk aydınlarını süratli bir şekilde çözüm üretmeye zorlamıştır. Çözüm arayışlarına katkı sağlamaya çalışan önemli fikrî cereyanlardan birisi de İslamcılıktır. Bu akımın mensubu olan aydınlar da diğer aydınlar gibi peş peşe gelen sarsıcı hadiseler karşısında acil ve pratik çözümler bulma zorunluluğuyla karşı karşıya kalmışlardır.²⁶⁹

Aynı problemlere pratik çözümler bulmak zorunda kalan aydınlar, birbirlerinden farklı fikirler savunmakla birlikte bir çok konuda ortak çözüm önerileri de getirmişlerdir. Mesela meşruti yönetime geçilmesi konusunda hemen hemen bütün fikir akımları mensuplarının aynı anlayışa sahip olduklarını söylemek mümkündür. II. Abdülhamid yönetimine karşı olma konusunda da birliktelik devam etmektedir. Fikirleri ayrıştırmada, dinin toplumsal ve siyasal hayattaki yerinin belirlenmesi, Batı ile ilişkilerin sınırlarının çizilmesi ve diğer İslam toplumları ile münasebetlerin boyutu gibi hususlardaki farklılıklar temel kriterler olarak alınabilir.

Halil Hâlid Beyin bu konulara yaklaşımı büyük oranda İslamcılarla örtüşmektedir.²⁷⁰ O da diğer İslamcı düşünürler gibi daha İslami ve ahlaki bir yönetim oluşturulabilmesi için -İttihat ve Terakki yönetimiyle paralel olarak- meşruti yönetimi savunmuştur. İsmail Kara'ya göre İslamcı düşünürler meclisteki vekilleri “ehl-i hall ü akd” olarak görmektedirler. İslamcılar bu iddialarına Kur'an'daki şûra ve meşveret ile ilgili ayetleri delil olarak sunmuşlardır.²⁷¹

Halife ve hilafet konusunda da Hâlid Bey, İslamcılarla benzer bir anlayışa sahiptir. İslamcılar halifenin sadece vekil olduğu²⁷², belli şartları haiz olmak şartıyla o makamı işgal edebileceği aksi taktirde görevden alınabileceğini savunmuşlardır. Bu görüşün öne çıkarılmasında etkili olan sebep İslamcıların hilafet konusunda esnek bir anlayışa sahip olmaları değil, hilafetin, Sultan'ın elinde onun şahsi arzuları doğrultusunda kullanılan bir araç olmaktan kurtarılması gerektiği düşüncesidir. Hilafetin Osmanlılara geçtiği günün özel bir

²⁶⁹ İsmail Kara, *İslamcıların Siyasî Görüşleri*, İstanbul: İz yay., 1994, s. 7.

²⁷⁰ İsmail Kara, Halil Hâlid Beyi Batı medeniyetini derinlemesine tanıyan birkaç İslamcı düşünürden birisi olarak tanımlamaktadır. *A.g.e.*, s. 22.

²⁷¹ *A.g.e.*, s.167-169. Dönemin İslamcı düşünürleri meşrutiyet ve Cumhuriyet fikirlerine tek adam yönetiminden daha olumlu bakmaktadırlar. İskilipli Atıf Efendi'nin yönetim şekilleri ile alakalı yaptığı sıralamada yönetim biçimlerini ideal olana doğru mutlakiyet, meşrutiyet, cumhuriyet ve hilafet şeklinde sıralar. Bu sıralamadan meşrutiyet ve cumhuriyet rejimlerinin mutlakiyet rejimine tercih edildiği görülmektedir. *a.g.e.*, s. 102-103.

²⁷² *A.g.e.*, 149.

gün olarak kutlanması gerektiğini düşünen²⁷³ Hâlid Bey, hilafet kavramı ile bu makamı işgal eden şahsın ayrı ayrı değerlendirilmesi gerektiği görüşündedir. Ona göre “Müslüman toplumun hürmet ettiği, halifenin doğrudan şahsı değil, işgal ettiği makamdır.” Meşrutiyet yönetiminden beklentisi de hilafetin eskiden olduğu gibi “yine despotizmin ve Sultan’ın çevresinin bir aracı olarak kullanılmasına” imkan bırakmamasıdır.²⁷⁴

Ancak aradan kısa bir süre geçtikten sonra meşrutiyet yönetiminin eskisinden pek de farklı olmadığı gören İslamcılar, yeni yönetime ağır eleştiriler yöneltmişlerdir. Hatta eski devir ile kıyaslamalara gidilerek hürriyet devrinin eskiye rahmet okuttuğu düşüncesi hakim olmaya başlamıştır.²⁷⁵ Hâlid Bey de İttihatçıların hilafet gibi bazı temel değerlere gerekli itinaı göstermediğinden yakınlıkla bu davranışların “aklı başında, namuslu ve etkili pek çok Müslüman’ın, Osmanlı Anayasasını muhafaza etme konusunda”²⁷⁶ verdiği desteği sonlandırabileceği ikazında bulunmaktadır. Fakat bu tenkitler etkili olamamış ve İslamcılar istemeden de olsa savundukları değerlerin siyasî platformda daha da güç kaybetmesine sebep olan sürece destek olmuşlardır. Çünkü destek oldukları İttihatçılar aslında daha Avrupai, daha laik bir yönetim tarzı hedeflemektedirler ve onlar için dinî unsurlar hedefe ulaşmak için kullanılan meşrulaştırıcı birer araç olmaktan öteye gitmemektedir.²⁷⁷

Batı ile ilişkilerin sınırları konusunda da Hâlid Bey, İslamcılarla benzer görüşler ileri sürmektedir. Batı’yı medeniyet olarak İslam medeniyetinden geri olarak gören Hâlid Bey,

²⁷³ Halil Hâlid, “Sene-i Devriye-i Hilâfet”, *SM*, c. 6, no: 139, 21 Nisan 1327, s. 134.

²⁷⁴ Halil Hâlid, “Pan-İslamizm ve Hilafet”, *The Times*, 6 Ağustos 1908.

²⁷⁵ Mehmet Akif, Safahat’ın altıncı kitabı Asım’da II. Abdülhamid istibdadı ile İttihatçıların yönetimi arasındaki farkı şu mısralarla anlatmaktadır:

Eşeklerin canı yükten yanar, aman derler,
Nedir bu çektiğimiz derd, o çifte çifte semer!
Biriyle uğraşırken gelir çatar öbürü;

Semerci usta geberseydi...Değmeyin keyfe!

Zavallı usta göçer bir gün âkıbet, ancak,
Makaamı öyle uzun boylu nerde boş kalacak?
Çırak mı, kalfa mı, kim varsa yaslanır köşeye;
Sırayla baytarı boylar zavallı merkepler.
Bütün o beller, omuzlar çürür çürür oyulur;
Sonunda her birinin sırtı yemyeşil et olur.
“giden semerciyi, derler, bulur muyuz şimdi?
Ya böyle kalfa değil, basbayağ muallimdi.
Nasıl da kadrini vaktiyle bilmedik, tuhaf iş:
Semer değilmiş o rahmetlininki devletmiş!”

Bkz. Mehmet Akif Ersoy, Safahat (sadeleştirmeli iki cilt), İstanbul: Zaman yay.,t.y., s. 789-790; M.Ertuğrul Düzdağ, Mehmet Akif Hakkında Araştırmalar I, İstanbul: İFAV yay., 2000, s. 47.

²⁷⁶ Halil Hâlid, “Pan-İslamizm ve Hilafet”, *The Times*, 6 Ağustos 1908. (The Times’taki makaleler Erol Özvar tarafından çevrilmiştir.)

²⁷⁷ Kara, *a.g.e.*, s. 62-64.

Avrupa'yı teknolojik açıdan gelişmiş bir yapı olarak değerlendirir. Bu sebeple Avrupa'dan teknoloji transferi yapılmalıdır ancak kültürü ve ahlaki zaaflarından uzak durulmalıdır.²⁷⁸ Bu kanaat İslamcılarının genelinde de kabul görmüş bir durumdur.

II. SİYASİ FİKİRLERİ

1. II. Abdülhamid Yönetimine Bakışı

Halil Hâlid Beyin II. Abdülhamid yönetimine karşı olmasına sebep olan en önemli faktör; onun, şahsi idaresini devam ettirebilmek için tüm devlet mekanizmasını kendi arzuları doğrultusunda yeniden dizayn ettiğine dair olan inancıdır. II. Abdülhamid yönetimine getirdiği eleştirilerin merkezinde de hep bu şahsileşme vurgusu yer almaktadır. Ayrıca bu durum devleti yıkıma sürüklemektedir. Hâlid Beyin aşağıda yer alan eleştirilerinde bu husustaki endişeleri de belirgin bir şekilde fark edilmektedir.

1.1. Yönetimin Bâbîâlî'den Yıldız'a Geçmesi

Türkiye'de, bütün devlet makamları “kapı” diye adlandırılırdı. Bu isim, devlet makamlarının adalet ve doğruluk arayan herkesin her zaman kolaylıkla girebileceği yerler olduğunu belirtmek maksadıyla verilmişti. En önemli hükümet mevkileri Babıali olarak bilinirdi.

II. Mahmud'un yaptığı reformlarla ve Tanzimat devrinin başlamasından sonra Babıali devlet işlerinin idare edildiği en önemli merkez haline geldi. Halil Hâlid'in aktardığına göre, II. Abdülhamid kendi yönetimini kurduktan sonra devlet işlerini birinci elden idare etmek maksadıyla Babıali'yi baypas etti. Yıldız Sarayı'nda yeni bir kadro oluşturarak işleri oradan yürütmeye başladı. Görünüşte Babıali ülkenin hala hükümeti iken, artık yönetimde dikkate değer bir etkisi kalmadı. Bakanlar kurulu, yine toplantılarını sadrazamın başkanlığında, Babıali'de yapmaya devam etti. Teorik olarak devlet işleri hala bakanlar tarafından yürütülüyordu. Ancak bu bakanlar sarayın isteklerine karşı çıkamayacak nitelikte pasif insanlardan oluşuyordu. Birkaç istisna dışında bütün işler Yıldız'dan takip ediliyordu. Halil Hâlid Bey II. Abdülhamid bürokrasisinin yapısıyla ilgili olarak şunları kaydeder:

“Mesela sarayda yüksek ayrıcalıklara sahip kurmay subaylardan oluşan bir Askerî Konsey bulunmaktadır. Savaş konusunda önemli bütün kararları bu konsey verir. Bunun

²⁷⁸ “Halil Hâlid Beyin Meslek-i Tahriri”, *SM*, C. 4, no: 96, 24 Haz. 1326, s. 308-312.

yanında bir de imparatorluk kanunlarına göre kurulmuş bir Harbiye Nezareti vardır. Bu bakanlık ordunun meseleleriyle ilgilenmek zorunda kalır. Sarayda çok önemli bir Casusluk ve Polis Bürosu, çok sayıda personeli olan bir Polis Bakanlığı olmasına rağmen hala sürdürülmektedir. Sarayda, Sultan'a İslam dünyası ile ilgili konularda danışmanlık yapmak ve Sultan'ın İslam dünyasında halife olarak görülmesini devam ettirmek maksadıyla çok sayıda danışman istihdam edilmektedir. Oysa Şeyhülislamlık makamının görevi bu tür işlere bakmaktır. Sarayda bir siyaset ve çeviri bürosu kurulmuştur. Bu büronun işi Avrupa basınında Türkiye hakkında çıkan haberleri takip etmek ve Sultan'a diplomatik konularda danışmanlık yapmaktır. Oysa Babıali'deki Dışişleri Bakanlığı'nın işi de tam bu şekildedir. Yıldız Sarayı'nın posta ve telgraf ofisi Türkiye'nin en büyük ve en yoğun postanesidir. Bütün yöneticiler, komutanlar, ajanlar, büyük elçiler ve özel görevli kimseler bu ofis sayesinde direkt olarak sarayla iletişim kurarlar.”²⁷⁹

Halil Hâlid Bey, çok kalabalık olan Yıldız Sarayı'nın günlük masrafını 5000 paund olarak tahmin etmektedir. Bu masrafı karşılamak amacıyla Sultan'a özel gelir kaynakları tahsis edilmiştir. Onun aktardığına göre Sultan'ın bu kaynaklarını Anadolu, Suriye, Bağdat ve Basra'daki çok sayıda çiftlik ve kıymetli mülkler oluşturmaktadır. Dahası Sultan maliye bakanından da istediği kadar ödenek alabilme kudretine sahiptir.²⁸⁰

II. Abdülhamid yeni bir yönetim merkezi oluşturduğu halde neden Babıali'yi tamamen ortadan kaldırmamıştır? Halil Hâlid Beye göre bu tamamen iç ve dış siyasî konjonktür ile ilgili bir davranıştır. Herhangi bir otoritesinin olmamasına rağmen Babıali kriz zamanlarında iyi bir günah keçisidir:

“Sultan son zamanlara kadar Avrupalı güçlerin temsilcilerinin bile gözünü boyamayı başardı ve uluslararası münakaşalarda gerçek otoritenin Babıali olduğuna onları inandırdı. Böylece bu kötü yönetimin neden olduğu herhangi bir problemde kişisel sorumluluktan ve kendisine yönelecek herhangi bir diplomatik baskıdan da kurtulmuş oldu”.²⁸¹

1.2. Yıldız Bürokrasisinin İşleyişi

Halil Hâlid Bey, II.Abdülhamid'in kurmuş olduğu bürokratik yapının işleyiş şekline de şiddetli eleştiriler yöneltti. Ona göre bu yapı kayırma, iltimas, rüşvet ve jurnal gibi gayri

²⁷⁹ H. Hâlid, *The Diary of a Turk*, s. 159-160.

²⁸⁰ A.g.e., s. 161-162.

²⁸¹ A.g.e., s. 153.

ahlaki ilkeler üzerinde işliyordu. O, kişinin kendisini kayıracak bir hamî bulmadan veya başkalarını jurnallemekten bir devlet mevkii elde etmesinin neredeyse imkansız olduğu kanaatine sahipti.²⁸² Buna rağmen eğitim görmüş bütün insanlar devlette görev almak istiyordu. Halil Hâlid Bey, bu durumu Sultan'ın, bir taraftan kendi bürokrasisini oluştururken, diğer taraftan da kendisi için tehlikeli gördüğü köklü ailelerin gücünü kırma politikasına bağlıyordu.²⁸³ II. Abdülhamid, bazı köklü ailelere resmi unvanlar vererek onları yanına çekerken, bir kısmının da çeşitli bahanelerle mallarını müsadere ediyordu: “Böylece bir zamanların büyük toprak sahipleri resmi unvanlar aldılar ve sarayın bürokratik mekanizmalarının bir parçası oldular. Onlar şimdi hemen hemen tamamen hazineden ödenen maaşlarla yaşamlarını sürdürüyorlar.”

Hâlid Bey, bu uygulama sonucunda ekonomik kaynakların tamamının devletin kontrolü altına alındığını söylemektedir. Bu durumda eğitim gören insanların iki seçeneği kalmaktadır. Bunlardan birincisi “gururunu cebine koyarak bir işçi, sıradan bir tüccar, sıradan bir zanaatçı, çiftlik işçisi ve bunun gibi bir meslekte çalışmak” ikincisi “hükümet işine tayin olmak”. Dolayısıyla böyle bir tercih yapmaya zorlanan kişinin, tek gayesi “hükümet maaşı” elde etmek ve sahip olduğu mevkide yükselmeye çalışmak oluyordu. Hâlid Bey, yüksek tahsil yapanların devlet kapısına yönelmelerinin ortaya yeni problemler çıkardığını düşünmektedir:

*“Türkiye’de gerekli olmayan memur sayısı çok fazladır ve bunun bir sonucu olarak da maaşları çok düşüktür ve bu maaşlar da vaktinde ödenmezler. Bir memurun maaşının ödenmesi bile Sultan’ın yardımseverliği olarak görülür; bu maaşlardaki herhangi bir artış ise tabii ki çok büyük lütuf.”*²⁸⁴

Halil Hâlid Beye göre, devlet memurlarından beklenen temel vazife sadakattir. Sadakat göstermenin en iyi yolu ise “başkalarının hükümdara karşı entrika çevirdiğini ihbar etmektir”. Jurnalın yaygınlık kazanması, çoğu ehliyetsiz, cahil ve varlığını birilerinin himayesine borçlu bir çok insanın devlet kademelerine yerleşmesine sebep olmuştur. Buna karşın gerçekten birikimli, hamiyetperver bir çok insan ya yönetimden uzak kalmış veya çeşitli sıkıntılara düşmüştür.

Halil Hâlid Bey, bu yapının toplum hayatına etki eden başka zararlarına da vurgu yapmaktadır. Mesela birkaç kişi bir araya gelerek ticaret amaçlı bir birliktelik kurmaya

---

²⁸² A.g.e., s. 142.

²⁸³ A.g.e., s. 143.

²⁸⁴ A.g.e., s. 145.

kalksa haklarında hemen bir komplo üretilmesi mümkündür. Şayet birisi böyle bir şeyle suçlanırsa o kişinin “ masumiyetini ispat etme şansı” yoktur.²⁸⁵

II. Abdülhamid yönetimine getirdiği eleştiriler bunlarla da sınırlı değildir. Abdülhamid’in kendi yönetimini sürdürmek için başka yöntemler de geliştirdiğini savunan Hâlid Bey, *Bir Türk’ün Günlüğü* adlı eserinde bu konuda da ayrıntılı bilgiler vermektedir. Bu yöntemlerden birincisi, Sultan’ın, halk nazarındaki saygınlığını yükseltecek imaj çalışmaları yapmasıdır. Bu konuda en etkili çalışma yabancı ülke liderleri tarafından Sultan’a gönderilen övgü dolu telgraf ve benzeri yazıların halka duyurulması ve payitahta yapılan ziyaretlerin değerlendirilmesidir. Mesela Alman Kayzer’inin İstanbul’a yaptığı ziyaret Hâlid Beye göre, halk tarafından Sultan’ın büyüklüğünün göstergesi olarak algılanmıştır.²⁸⁶

II. Abdülhamid’in insanları kendisine bağlamak ve iktidarını korumak için en fazla başvurduğu yöntem ise onlara çeşitli hediyeler ve rütbelere vermektir. Hâlid Beye göre, “Sultan’ın kendi oluşturduğu bürokraside nişan sahibi memurların sayısı o kadar çoğaldı ki, ister yüksek ister düşük olsun nişanı olmayan bir memur görmek neredeyse imkansız hale gelmişti.” Yazar, II. Abdülhamid’in bu uygulaması sebebiyle bir çok erdemli insanın Sultan’dan nişan almamakla övündüğünü belirtir.²⁸⁷

Hâlid Bey, Sultan’ın hediye ağının Avrupa’da da son derece yaygın olduğuna dikkat çeker. Ona göre Sultan, kendisi hakkında iyi şeyler yazması için Avrupa’da bir çok kişiye cömertçe hediyeler sunmaktadır.²⁸⁸ Hatta bu kişiler arasında yabancı muhabirler ve büyük gazetelerin editörleri de bulunmaktadır. Sultan bunlara “bahşişler vererek veya onlara Türkiye’de ticari, endüstriyel vb. imtiyazlar temin ederek, onların kendisi hakkında güzel şeyler yazmalarını sağlamaktadır.”²⁸⁹

II. Abdülhamid’in, bolca kıymetli hediyeler gönderdiği kişiler arasında Avrupa ülkelerinin kral ve devlet adamları da bulunmaktadır. Krallara gönderilen hediyeler arasında “parlak madalyalar, altın kutular, sigara kutuları ve tutacakları, özel taşlarla süslenmiş saatler, harika Arap atları, işlenmiş Doğu kılıçları, eski Osmanlı Sultanlarına ait tabancalar” gibi kıymetli eşyalar yer almaktadır. Halil Hâlid’e göre Sultan bunların hepsini şahsi ilişkilerini

---

²⁸⁵ A.g.e., s. 146.

²⁸⁶ A.g.e., s. 177.

²⁸⁷ A.g.e., s. 181.

²⁸⁸ A.g.e., s. 179.

²⁸⁹ A.g.e., s. 181.

kuvvetlendirmek amacıyla yapmaktadır.²⁹⁰ Sultan'ın şahsi iktidarını düşünüyor olması yolundaki iddialarına delil olarak onun Osmanlı Devleti'nin hukukunu hiçe sayan girişimlere ses çıkarmamasını göstermektedir:

*“Mitylene'in geçici işgalinde Fransa'nın davranışı, göz korkutmak amacıyla Kızıldeniz'deki Osmanlı kasabalarını bombalayan İtalyan deniz kuvvetlerinin davranışı ve Arnavutluk'taki İtalya Postanesi'nin zorla açılması bu uluslar arası ilkelerin[ihlalinin] en son örnekleridir. Bununla birlikte, Sultan'ın zat-ı alisine dokunulmadığı sürece ve onun istibdat yönetimi kontrol edilmediği sürece bu tür hakaretvvari olaylara Türkiye'nin boyun eğmek zorunda kalması onu çok da fazla ilgilendirmemektedir. İzzet-i nefsi olan bir adam asla bu kadar çok bencillik yapamaz.”*²⁹¹

II.Abdülhamid'le ilgili tüm bu kanaatleri Hâlid Beyi onun iktidarını yıkmak için hareket eden kitle ile aynı safa koydu. O, anayasanın tekrar ilan edilerek meşruti yönetimin ilan edilmesini arzulamakta idi. Böylece devlet tek adamın keyfi yönetimi altında yıkıma doğru gitmekten kurtulacaktı.

2. Jön Türk Hareketi ve Halil Hâlid Bey

Halil Hâlid, Jön Türk hareketini Sultan'ın kötü yönetimine karşı ülkenin çöküşüne doğru gittiğini gören ve bir şeyler yapmak isteyen kimselerin muhalefeti olarak değerlendirir. Ancak ona göre bu hareket, zannedildiği gibi örgütlü bir parti değil aynı amacı benimsemiş “fakat farklı nedenlerle farklı toplum kesimlerinde farklı liderler etrafında örgütlenmiş çeşitli oluşumlar”ın birlikteliğidir. Yani bunların amaçları Sultan'ın mutlakiyet yönetimini sona erdirerek temsil esasına dayanan bir yönetim sistemi kurup gerekli reformları yapmaktır.²⁹²

Türkiye'deki anayasal taleplerle ortaya çıkan muhalefetin kökenleri konusunda da bilgi veren Hâlid Bey, ilk Türk devrimci fikirlerinin Fransız ihtilalinden değil İngiltere'deki özgürlük hareketinden etkilendiğini söyler. Jön Türk hareketine de kaynaklık eden bu reformcu hareketi başlatan kişi İngiltere'ye atanan ilk Türk Büyükelçi olan Agâh Efendi ile bu ülkeye giden Raif Mahmud Efendi adında genç bir diplomattır. Hâlid Beyin aktardığına göre, bu genç adam yıllarca İngiltere'de kaldı ve kendisini bilimsel araştırmalara adanmış. Özellikle coğrafyayla ilgilenen Mahmut Efendi daha sonra İngilizce'den Türkçe'ye bir de atlas çevirdi.

---

²⁹⁰ A.g.e., s. 182.

²⁹¹ A.g.e., s. 178.

²⁹² A.g.e., s. 191.

Bu atlas Türkçe yayınlanan ilk atlasıdır. Mahmut Efendi İngiltere’de iken bu ülkedeki yönetim biçimi ve hükümet sistemi hakkında Babıali’ye raporlar gönderiyordu. Türkiye’nin bu ilk modernleşmecî devlet adamı Yeniçeri Ocağı kaldırılmadan önce çıkan bir isyanda öldürüldü. Ancak onun tarafından ekilen “reform tohumları tamamıyla yok edilemedi ve ondan sonra gelen devlet adamlarının çalışmaları sayesinde devleti yeniden organize etmeye yönelik ilk reform hareketi olan meşhur Hatt-ı Şerif [Tanzimat Fermanı] ilan edildi.”²⁹³

Reform yanlılarının Sultan Aziz devrinde de etkili olduklarını söyleyen Hâlid Bey, bunların Sultan tarafından sürgüne gönderildiğini ancak bir kısmının kaçarak Londra’ya geldiklerini belirtir. Bunlar Londra’da çıkardıkları yayınlarla Osmanlı kamuoyunda etkinlik kazanma yoluna gittiler. Sultan Hamid’in tahta çıktığı yıllarda tekrar etkinliğini arttıran muhalefet, II. Abdülhamid’i anayasayı ilan etmesi konusunda zorlayabilmiştir. Hâlid Bey, Jön Türk hareketini -1903 yılı itibariyle- geçmişi otuz yılı bulan bir hareket olarak görmektedir.

Avrupa’nın reformlar konusundaki tutumuna da değinen Halil Hâlid; onların, reform taleplerini sadece Osmanlı Devleti’nin iç işlerine müdahale etmek için kullanılacak bir vasıta olarak gördüklerini kaydetmektedir. I. Meşrutiyet’i ilan eden reformcular için Gladstone’un “makul bir temsili hükümet kurarak ülkelerini yeniden yapılandırmayı amaçlıyorlardı” yorumunu yaptığını hatırlatan Hâlid Bey, buna rağmen Gladstone’un onlara kesinlikle destek olmadığını ifade ederken Rus savaşı sebebiyle meclisi dağıtarak anayasayı askıya alan II. Abdülhamid’in bu tarihten sonra baskı yönetimini kurduğunu ve ülkenin bütün kaynaklarını kendisine karşı oluşacak bir muhalefetin önüne geçmek için sarf ettiğini iddia etmektedir.²⁹⁴ Ona göre Sultan Avrupa’ya kaçan Jön Türkleri çeşitli vaatlerle yada Türkiye’den giden parasal kaynaklarını kurutmak suretiyle geri dönmeye zorlamıştır. Bu çalışmalar sonunda Jön Türk hareketi yara almış ancak tamamen ortadan kalkmamıştır.²⁹⁵

Jön Türk hareketini haklı bir hareket olarak gören Halil Hâlid’in bu hareketle ilişkisi ne düzeydedir? Bu konuda gerek kendi yazdıklarından gerekse konuyla alakalı metinlerden onun Jön Türkler ile temas halinde olduğu anlaşılmaktadır. Ancak o, hareketi tamamen benimsemiş aktif bir üye de değildir. Hâlid Bey de Jön Türkler ile aynı dönemde ve II. Abdülhamid’in baskısından kurtulmak amacıyla ülkesini terk etmek zorunda kalmıştır. Ülkeyi terk ediş biçimleri benzese de Hâlid Beyin yurt dışına kaçışı Jön Türkler ile aynı gerekçeye dayanmamaktadır. O, doğrudan yönetime karşı gelişen bir oluşumun içinde olduğundan

²⁹³ A.g.e., s. 192.

²⁹⁴ A.g.e., s. 196.

²⁹⁵ A.g.e., s. 198.

dolayı değil yabancılarla olan münasebetlerinden şüphelenilmesi sebebiyle takibata uğramıştır. Yurt dışına çıktıktan sonraki tutumundan da anlaşıldığına göre, Hâlid Bey uğradığı haksızlıkların giderilmesi durumunda tekrar geri dönme eğilimindedir. Aldığı sözler üzerine Türkiye'ye döndüğünde karşılaştığı tablo, ülkesinde huzur bulacağı konusundaki ümitlerini yitirmesine sebep olduğundan tekrar İngiltere'nin yolunu tutmuştur. Hâlid Beyin buradaki faaliyetleri incelendiğinde ise onun Osmanlı Devleti'nin uğradığı haksızlıkları bertaraf etmeye yönelik çalışmalar içinde olduğu görülmektedir. İngiltere'de bulunduğu süreçte Jön Türk hareketinin mensuplarıyla tanışmış ancak yöntemlerini kendi hareket tarzı ile fazla bağdaştıramadığından onlara karşı mesafeli olmuştur. Osmanlı Devleti'nin İngiltere Sefiri Antopolo Paşa'ya gönderdiği bir mektupta Avrupa'daki muhaliflerin çalışmalarıyla ilgili şöyle demektedir:

*“Bendeleri buraya daha bidâyet-i vürûd-i âcizânemde o yolda “vatanperverlik” etmek isteyenlerin tedâbîr-i müttehazelerindeki sekâmeti ve hatta bazılarının “vatanperverlik” iddi’alarındaki garaz-i muzmer ve emel-i müstetir-i idrâk eylediğimden dolayı onların ef’âlinden tevakkîye ve uhde-i nâcizâneme tevdi’ buyrulabilecek hıdemâta sarf-ı mesâ’î eyleyerek o gibi mesâlik-i sakîme ve âmâl-i menfa’at-cûyâna iştirâktan ve hatta o babda iştigâl-i zihinden bile ictinâba kat’iyyen azmeylemiş idim. Bu sözüm hilâf-ı vâkı’ı iddi’â olmadığı gibi riyâkârlığa dahi mübtenî değildir. Veleve ki şahs-ı âcizânem aleyhinde olsun hak ve hakîkati îrâddan çekinmez olduğumu kavlı ü fiil-i bendegânemle her an isbâta muktedirim.”*²⁹⁶

Her ne kadar Jön-Türk hareketinin fiili olarak içinde bulunmasa da Hâlid Bey, meşruti yönetimin ilan edilmesi yolunda gösterdiği çabalar sebebiyle harekete fikrî destek sağlamıştır. İttihat ve Terakki iktidarı döneminde milletvekili olması ve Bombay Baş Şehbenderliği'ne tayin edilmesinde İttihatçıların onun bilgi birikiminden ve dünya siyasetine olan vukufiyetinden yararlanmak istemeleri ile Sait Halim Paşa²⁹⁷ gibi partinin önde gelen isimleriyle kurduğu dostluğun etkili olduğu söylenebilir.

²⁹⁶ BOA, Y.PRK.EŞA, 35 /66, 29 M 1318 / 29 Mayıs 1900.

²⁹⁷ Hâlid Bey Bombay Başşehbenderi olarak atandığı tarihte Said Halim Paşa hem Sadrazam hem de Hâriciye Nâzırı idi. Bkz. BOA, İ. HR, 1331/B-15, 17. B. 1331 / 22 Haziran 1913.

III. TÜRKİYE CUMHURİYETİ VE İSLAM DÜNYASINA DAİR GÖRÜŞLERİ

1 Türk - Arap Ayrılığı

Batı'nın sömürgeci güçleri tarafından uzun süredir gerçekleştirilmeye çalışılan Arapların Türklerden ayrılması projesi Birinci Dünya Savaşı ile gerçekleşti. Bu durum bazıları tarafından Türklerin Arap “esâret-i ma'neviyesinden” kurtularak milli hüviyetlerini kazanmaları olarak yorumlandı. Yine bazı Arap siyasîler de aynı süreçte Arapların Türk tahakkümü altında ezildiğini ve “medeniyet-i Arabiyye[nin] Türk hâkimiyeti yüzünden inkişâf-ı tabî'îsini” bulamadığını iddia ettiler. Halil Hâlid Bey, bu tür iddiaları gaflet eseri sarfedilen beyanlar olarak görmekteydi. Çünkü iki toplum da “Arap ve Türk medeniyet-i hâssalarının fevkinde” ve her ikisini de kuşatan “bir medeniyet-i müştereke ve şâmile” olan “medeniyet-i İslâmiye”ye mensuptur.²⁹⁸

Halil Hâlid Bey, Batılıların telkiniyle oluşmuş bu görüşlerin aksine Osmanlı çatısı altında bir araya gelen Türk ve Arap milletlerinin tek başına başarmaları mümkün olmayan inkişafı bu birlik sayesinde gerçekleştirebildiklerini savunur:

“Devlet-i Osmânîye” diğer bir nice düvel-i münkârîza-i Şarkîye gibi esâsı Türkler tarafından kurulmuş bir şahsiyet-i ma'nevîye-i İslâmiye şeklinde bulunmuş idi; onun idâresinde Araplar ve Türkler ayrı ayrı hudûd-i lisâniyeye mâlik oldukları hâlde asırlarca vahdet-i âmâl-i siyasîyeyi de hâiz bulunmuşlardı. Türkler irfân-ı Arabînin idâmesine hâdim oldukları gibi lisân-ı Arab dahi Türk secâyâ-yı ruhânîyesinin inkişâfında büyük bir âlet vazifesini icrâ eylemiştir. Avam-firîbâne tarzlarda milliyet müdde'iyât-ı müfritasıyla medeniyet-i İslâmiye'yi hâssaten Arab ve binaenaleyh yabancı bir medeniyet diye zü'yûfa çıkarmak akâmete mahkûm bir teşebbüs olur.”²⁹⁹

İki milletin yüzyıllarca İslam'ın kendilerine tavsiye ettiği vahdet anlayışı etrafında birbirlerinin kaderleriyle alakadar bulunduklarını kaydeden Hâlid Bey, ayrılık fikrinin son zamanlarda ahlakı zayıflamış ve “inhilâl-i mürettebin vâsıtaları imiş gibi” algıyan siyasetçilerin marifetiyle gerçekleştirildiğini belirtmektedir. Ecnebi tahrikine kapılan Arap politikacıların Türkler aleyhinde yaptıkları propagandalar Araplar arasında Türklere karşı

²⁹⁸ H. Hâlid, *Türk Hakimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, İstanbul: Yeni Matbaa, 1341, s. 82.

²⁹⁹ A.g.e., s. 84.

husumet duygularının arttırmıştır. Hâlid Bey, bu politikacıların büyük Arap devletleri kurma vaadlerine kanarak kardeş kanı dökülmesine sebep olduklarını hayıflanarak aktarır.³⁰⁰

Bu konuda yazdıklarıyla geçmişte olanları yargılamak niyetinde olmadığını belirten yazar, amacını, yaşananlardan dersler çıkarmak ve tefrikanın ne kadar büyük bir tahribat unsuru olduğuna dikkat çekmek olarak açıklar:

“Beyânât-ı ânife ile mazîye teessüf edilmek istenilmemiştir; çünkü o bir beyhûde emek olur. Ancak yâd-ı mazî ile hâl ve istikbâldeki harekât ve tedâbirde mûcib-i ibret misâller taharrîsi murâddır. Müslüman milletleri için farz-ı ayın olan iş, her ne şekilde, her ne vesîle ile olursa olsun, şahsî âmâl-i müfritasının, tûl-i emel ihtirâsâtının ihtimâmla murâkabe ve o babdaki cereyânları hemen vaktinde takyîd eylemektir. Ecnebî emperyalizminin istilâsına en çok fırsat veren şey, ihtirâsât-ı nefsânîye-i müteneffizân ile hudûse gelen iftirâkdır. Bu ihtirâsât sebebiyle Arablar Türklerden hazîn bir sûretle ayrılmışlardı. Bu iftirâka bugün en ziyâde müteessif olan yine Arablardır. Bilâd-ı Arabiyye’de Türklerle olan vahdet-i siyâsiye ezmânını hasretle yâd edenlerin, nâsın yüzde doksanını teşkîl eyledikleri tevâtür ile sâbit olmaktadır.”³⁰¹

Bütün gayretlerine rağmen iki toplumun ayrılmasına engel olamayan Halil Hâlid Bey, “olacak oldu, iftirâk vukû’ buldu” diyerek mevcut durumu kabullenmeye çalışır. Bundan sonraki süreçte Türkler hakimiyetlerini kendi sınırları içinde sürdürecektir. Fakat Hâlid Beye göre İskenderun-Hakkari sınırının altında bulunan Araplarla iyi ilişkiler kurmak için çaba sarfedilmelidir. Ecnebi teşebbüslerinin ve politikacıların ihtiraslarının “aradaki karâbet-i mühimme-i târîhiyeyi” sarsmasına müsaade edilmemesi hususunda da uyarıda bulunan Halil Hâlid Bey, bu sayede Türkler ve Araplar arasında “mukârenet-i ictimâ’îye, ticârîye, iktisâdîye ve ale’l-husûs siyâsiye”nin kolaylıkla temin edilebileceğini savunur.

2. Türkiye - Hindistan İlişkileri

Hind Müslümanları 1877-78 savaşından itibaren bütün sıkıntılı dönemlerinde Osmanlı Devleti’nin yanında yer aldılar. Fakat birinci dünya savaşında İngiltere’nin Osmanlı Devleti’ne karşı savaştırdığı askerler arasında Hintliler’in de bulunması, Türkiye’de bazı zevatin tepkisini çekti. Harb-i Umûmî’yi sonlandıran mütarekelerin imzalanmasını müteakip Türklerin içine düştükleri durumdan kurtulmalarına yönelik manevi bir destek vermek

³⁰⁰ A.g.e., s. 85.

³⁰¹ A.g.e., s. 88.

maksadıyla Hindistan Hilâfet Komitesi, Muhammed Ali'yi temsilci olarak Avrupa'ya gönderdi. H. Hâlid Beyin aktardığına göre, Muhamed Ali Avrupa'nın muhtelif şehirlerinde Türklerle bir araya gelerek istişarelerde bulundu. Ancak görüştüğü insanlar Hintlilerin İngiliz ordusuna asker vermeleri sebebiyle kendisine sitemde bulundular. Halbuki Muhammed Ali ve kardeşi Şevket Ali Osmanlı taraftarlığı yapmaları sebebiyle savaş yılları boyunca İngilizler tarafından hapsedilmişlerdi.³⁰²

H. Hâlid Bey, bu tür sitemlerde bulunan insanların Hindistan'ın gerçek durumu hakkında bilgileri olmaması sebebiyle böyle düşündüklerini belirtir. Ona göre, Hindistan'ı bütünlüğünü sağlamış bir memleket olarak değil, alelade bir araya getirilmiş uyumsuz bir yapı olarak görmek gerekir. Hint kıtasındaki gelişmeleri daha sağlıklı yorumlayabilmek bu yapının iyice kavranabilmesi ile mümkün olacaktır.

Hintlilerin İngilizlerle birlikte Türklere karşı niçin savaştıkları sorusunun cevabı, Halil Hâlid Bey'e göre Hindistan'nın sahip olduğu toplumsal yapıyla izah edilebilir. Her şeyden önce Hintlilerin Birinci Dünya Savaşı'nda Türklere karşı savaşmada istekli olmadıkları tespitini yapan Hâlid Bey, Hintliler şayet istemiş olsalar çok daha fazla asker gönderebilirlerdi demektedir:

*“Harb-i umûmîde üç yüz küsûr milyon halk -öyle farz edildiği gibi- hakîkaten İngilizlerin mu'în ve müttefiki bulunmuş olsa idi, bizim hâlimiz pek yaman olurdu. O zaman İngilizlerin kullanmış oldukları Hindli askerin bir milyon iki yüz bine bâliğ olduğu söylenir. Bunun dokuz yüz küsûr bini Osmanlı İmparatorluğu'na karşı isti'mâl edilmiş... Eğer Hindliler ale'l-umûm İngilizlere mu'în veya kalben merbût bulunsalar idi, harb zamanında bir değil belki beş altı milyon muhâribi kolaylıkla çıkarabilirler ve İngilizler de o mikdâr askerin teşhîzini ve cihât-ı harbe sevkini iktihâm edilemeyen müşkilâtta saymazlardı.”*³⁰³

Bu tespiti yaptıktan sonra Hindistan askerlerinin kimlerden oluştuğuna dair malumat verir. Bu malumata göre Hint askerlerinin büyük bir bölümü Hindistan'ın içinden değil Himalaya eteklerinde yaşayan vahşi dağlı toplumlar arasından seçilmiştir. Hâlid Bey bu topluluklarla ilgili olarak şunları kaydeder:

“Hindli askerleri dağlılar ve bâgîler makûlesi efrâdıdır; ale'l-husûs (Gozha) denilen ve İngilizlerce en ziyâde istihdâm edilen muhâribler Hindistan içerisinden değil, (Himalaya)

---

³⁰² A.g.e, s. 62.

³⁰³ A.g.e., s. 64.

eteklerine karîb (Nepal) diyârından görülür. Bunlar îcâbında Hindlileri bile tenkîl için gaddarlıktan çekinmeyen bir sürü vahşilerdir. Bunlar vaktiyle Hindistan'da hâkimiyet-i İslâmiye'ye karşı dahi istihdâm edilmişlerdi. Bunların inhimâk-ı rûhiyelerini pek iyi tettebbu' etmiş olan İngiliz zâbitleri, her yerde onları daha büyük i'tîmâd ile ma'rekelere sürmek yolunu bulmuşlardır."³⁰⁴

Hint askerlerinin arasında yer alan Müslüman askerlerin durumuna gelince bunlar İngiliz askerlerinin arasına serpmek suretiyle savaşmaya zorlanmaktadırlar. Hâlid Bey, içlerinde kaçmaya veya Osmanlı tarafına geçmeye teşebbüs edenler bulunduğu, fakat bunun farkedilmesi üzerine bu askerlerin öldürüldüğünü kaydeder.

H. Hâlid Bey, Emir Ali ve Ağa Han tarafından gönderilen mektubun da Türkiye ile Hindistan Müslümanlarının ilişkilerine olumsuz etki yapan faktörlerden biri olduğunu belirtir. Emir Ali ve Ağa Han'ın sözde hilafeti savunmak maksadıyla yazdıkları ve İstanbul basınında çıkan mektuplarına karşılık, bazı gazeteler bu mektup bütün Hint Müslümanlarına aitmiş gibi onlar aleyhine yazılar yayınladılar. Bu yazılar İngiliz gazeteleri vasıtasıyla Hind Müslümanlarına ulaştırıldı.

Halil Hâlid Beyin açıklık getirmeye çalıştığı hususlardan birisi de Hint Müslümanlarının, sıkıntılı zamanlarında Türklere yaptıkları yardımlardır. Bu yardımların önemini kavrayamamış olan kimselerin yardımlarla ilgili küçümseyici ifadeler kullandıklarını belirten Hâlid Bey, Hint Müslümanlarının fakir olmalarına rağmen yaptıkları yardımların bir araya geldiğinde hayli büyük meblağlara tekabül ettiğinin altını çizer:

*"Osmanlı-Rus muhârebesi, Hicaz Demiryolu'nun inşası, Teselya Muhârebesi, Trablusgarb Muhârebesi ve hassaten Balkan Harbi sıralarında Hint Müslümanlarının Türkiye'ye göndermiş oldukları îâneler cem edilmiş olsa şâyân-ı şükrân bir yekûn teşkîl eder. Harb-i Umûmî mütârekesinden bir müddet sonra **Hindistan Hilâfet Komitesi'nin cem eylemiş olduğu îânenen Anadolu ihtiyâcâtı için gönderilen akçe -eğer mikdârı doğru ise yüz yirmi bin İngiliz lirası kadar deniliyor- ayrıca şükrân-ı azîme sezâdır. Balkan muhârebesinden bir müddet sonra Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin en eski ve mühim bir uzvuyla hasbe'l vazîfe vukû'a gelen bir mükâlemem sırasında şu sözleri işitmiş idim: "Hilâl-i Ahmer***

---

³⁰⁴ A.g.e., s. 64.

Teşkilâtı'nı bir esâs-ı kavîye vaz' husûsunda en ziyâde Hindistan ashâb-ı iânesine minnetdârız." ³⁰⁵

Hint Müslümanlarıyla kardeşlik bağlarının kuvvetlendirilmesi gerektiğini savunan Hâlid Bey, ilişkilerin sekteye uğraması sebebiyle aradaki iktisadi açılımların da gerçekleşemediğini savunur. Halil Hâlid, ilişkileri sekteye uğratan süreç başlamadan önce Hindistan'da bir milyon İngiliz lirası sermaye ile "Şark-ı Karîb" ticaret şirketi kurulması için çalışma başlatıldığını kaydeder. Kurulacak şirketin amacını ise Türkiye ile Hindistan arasındaki ticareti geliştirmek olarak açıklar. Hâlid Bey, Hindistan Müslümanları ile aradaki engellerin kaldırılarak iki toplumun yakınlaşması ve işbirliğinin arttırılmasını temenni eder.

3. Türkiye-Mısır ilişkileri

1882 yılında fiilen Osmanlı Devleti'nden kopan Mısır, Birinci Dünya Savaşı süreciyle resmen İngiliz idaresine girdi. Mısır'ın İngiliz idaresinde bulunması sebebiyle I. Dünya Savaşı sonrasında Türkiye Cumhuriyeti ile ilişkileri yok denecek kadar düşük bir seviyede kaldı.

H. Hâlid Bey'e göre Mısır'daki ayrılık hareketlerinin kökeni M. Ali Paşa'nın bağımsızlık teşebbüslerine dayanmaktadır. Ondan sonra gelen ve Hidiv olarak anılan Mısır yöneticileri ise onun başlattığı bu politikayı gerçekleştirilmesi gereken siyasî bir hedef olarak benimsemişlerdir. Halil Hâlid Bey, onların bu politikalarını Mısır'ın İngiliz esaretine düşmesindeki en önemli faktör olarak değerlendirir. ³⁰⁶

Türklerin Mısır ile olan alakalarının çok eski tarihlere dayandığına işaret eden Hâlid Bey, ilişkilerin bugün itibarıyla yok denecek bir seviyeye gerilemiş olmasına rağmen arada güçlü tarihi bağların bulunduğu dikkat çeker. Ancak İngiliz hakimiyetiyle başlayan süreç Mısır'daki Türk izlerini yok etmek için büyük çaba göstermektedir. Hâlid Bey, Mısır'da bulunan Türklere ait eserlerin asliyetinin dahi inkar edilmesini bu çerçevede yürütülen çalışmalardan biri olarak zikreder.

H. Hâlid Bey, Mısır'a yerleşmiş olan Türk ailelerin durumuyla ilgili bazı tespitlerde bulunmuştur. Ona göre, bu ailelerden bir kısmı asli kimliklerini kaybederek Türklere iyice yabancılaşmışlardır. Yüzyıllar önce buraya gelmiş olan Türk ailelerin büyük bir bölümü ise

³⁰⁵ A.g.e., s. 69. Vurgular bize aittir.

³⁰⁶ A.g.e., s. 70.

yerli halka karışmıştır. Mesela Mısır'ın önemli ulema ailelerinden olan Şeyh Muhammed Abduh'un atalarının Yavuz Sultan Selim zamanında Mısır'a yerleşen Türklerden oldukları Hâlid Bey'e bizzat Abduh tarafından söylenmiştir. Diğer bir kısmı da menfaatleri gereği Türkiye'ye geldiklerinde Türklüklerini ileri sürerken Mısır'a vardıklarında ise inkar yolunu tutmaktadırlar.³⁰⁷

Mısır ile Türkiye'nin ilişkilerini kuvvetlendirmelerinin önündeki en büyük engel İngiliz memurlarıdır diyen Hâlid Bey, bu memurların Mısır'a gitmek isteyen Türklere çok büyük müşkilatlar çıkardıklarını kaydeder. Ona göre Mısır halkının Türkiye'ye karşı olumsuz bir takım düşüncelere kapılmasında, Mısır'da faaliyet gösteren Hristiyan azınlıklara ait gazetelerin Türkiye aleyhindeki yayınları da etkili olmaktadır.³⁰⁸

Türkiye'de Mısır'daki Türk kökenli ahalinin dışındaki kitle hakkında fazla bir malumat bulunmadığını da kaydeden Hâlid Bey, Mısır'da büyük bir nüfusa sahip olan ve fellah diye bilinen kitlenin önemine dikkat çeker. Hâlid Bey, Mısır ile gelecekte sıkı ilişkiler kurulabilmesi için ülkede her bakımdan yükselme eğilimi gösteren fellahlar ile iletişim kurulma yollarının araştırılmasını tavsiye eder.³⁰⁹

Halil Hâlid Bey, Mısır'ın ticari potansiyeline de dikkat çeker. Fakat bu pazar Türkiye'nin değil Rumların elindedir. Hâlid Bey'e göre Rumlar Mısır'ın köylerine kadar ticaretlerini yaygınlaştırmak suretiyle Mısır'ın kanını emmektedirler. “Ecnebî müstevlîlerinin âlet-i tahakkümü kesilen ve her zamân Mısırlılar içinde bir unsûr-i hatar teşkil eden birkaç yüz bin Yunanlı'dan fellâhîn-i Mısriye'nin yakayı kurtarabilmeleri ihvân-ı Türkiyye'nin mu'âvenet-i münferideleriyle kesb-i suhûlet eyler”.³¹⁰

Aradaki sosyal, ticari ve iktisadi ilişkilerin iyi bir gelişme gösterebilmesi için Mısırlıların Türkiye'ye Türklerin de Mısır'a gitmeleri tavsiyesinde bulunur. Ona göre her sene yaz tatili için Avrupa ülkelerine giden Mısırlılar'ın Türk kaplıca, sahil ve yaylalarına gelmeleri sağlanmalıdır. Bunun için de gidiş gelişin önündeki engeller iki taraflı olarak kaldırılmalıdır. Aynı şekilde Türkler de bu ülkeye ilmî, ticari ve sınai maksatlarla seyahat etmelidirler. Bu ziyaretler sırasında Türk musikisi, mutfağı gibi vasıtalarla Türk kültürü de

---

³⁰⁷ A.g.e., s. 74.

³⁰⁸ A.g.e., s. 77.

³⁰⁹ A.g.e., s. 76.

³¹⁰ A.g.e., s. 78.

tanıtılmalıdır. Hâlid Beyin önemine vurgu yaptığı bir diğer çalışma da iki ülke arasında Avrupa ve Amerikan üniversitelerinde olduğu gibi öğrenci değişimi yoluna gidilmesidir.

Hâlid Beyin önemle üzerinde durduğu bir başka mesele de Mısır’a en kısa zamanda “diplomasi mümessili veya şebender gibi me‘mûrîn-i hâricîye” atanması lüzumudur. Yalnız yapılacak atamalarda sıkça görüldüğü üzere “ehibbâ ve âşinâları değil” bu işe “ehil ve lâıyk olan hâlis Türkler” arasından atama yapmaya özen gösterilmelidir. Ayrıca eski alışkanlıkların devamı olarak “Aman İngilizler buna ne derler? İngilizler hiç bırakırlar mı? Bu gibi şeyler İngilizleri aleyhımızde çevirmeye değer mi?” şeklindeki yanlış değerlendirmelerden kaçınılması ikazında bulunur.³¹¹

---

³¹¹ A.g.e., s. 82.

Üçüncü Bölüm

HALİL HÂLİD BEY'İN BATI TELAKKİSİ

I- BATI EMPERYALİZMİ VE İSLAM DÜNYASI İLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ

Halil Hâlid Bey, Batılıların ortaçağlardan itibaren Doğu'nun zenginliklerini elde etmek için giriştikleri seferlerin Doğu'daki gelişimi sekteye uğrattığını savunmuştur. Ardi arkası kesilmeyen bu saldırılar Doğu toplumları üzerinde tedrici bir gerilemeye sebep olmuştur. Ona göre Osmanlı Devleti Batı'dan gelen bu saldırıları birkaç asır durdurabilmiş ve bu sebeple Osmanlı Devleti Batılıların müthiş bir düşmanlığına maruz kalmıştır.³¹²

Yüzyıllardan beri devam eden mücadele, sonunda Batı'nın üstünlüğü ile sona erdi. Bu durum tabi olarak Doğu'da maddi ve kültürel gelişmelerde durgunluğa sebep oldu. Batılılar ise bu durgunluğu Doğu toplumlarının “ezeli taktire körü körüne teslim olmalarından kaynaklanan” tembelliğin bir neticesi olarak yorumladılar. Yine onların algılamalarına göre Doğular, sahip oldukları bu zenginlikleri işleyip faydalanmıyorlarsa bu görev tabi olarak Batılılara geçmeliydi. Halil Hâlid Bey ise Batılıların Doğu'da bulunmalarını bu toplumun zihni yapısıyla açıklamaktaydı. Aslında Doğu toplumlarının kendilerine yaratıcı tarafından sunulan nimetlerden yararlanmamaları gibi bir durum söz konusu değildi. Ancak onların bu nimetlerden “itidal ve kanaat üzere” yararlanma isteklerine karşılık Batılıların “çıldırmış gibi her şeyi çarpıp kapmak ve tabii defineleri kökünden çıkarıp aşırmaq” isteyen ve bu şekilde diğer insanların haklarına arsızca tecavüz eden bir anlayışları bulunmaktaydı. Dolayısıyla Müslüman Doğu'nun benzer bir anlayışla hareket etmesi sahip oldukları değerler açısından mümkün değildi.³¹³

³¹² Halil Hâlid, *Hilal Haç Çekişmesi*, (sad.) M. Şeker- A. Baloğlu, Ankara: TDV , 1997. s. 223.

³¹³ A.g.e., s. 223-224. Halil Hâlid Beyin Batı emperyalizmi konusundaki görüşleri ile bir başka Türk siyaset adamı Ahmet Rıza Beyin aynı konudaki görüşleri bir çok noktada benzerlik göstermektedir. Her iki düşünür de Batı politikasının ahlaki hiçbir ilke tanımadığını ve istila etmek için her yola baş vurabileceği konusunda birleşmektedirler. Ahmet Rıza Bey, I. Dünya Savaşı'nı müteakip kaleme aldığı *Batı'nın Doğu Politikasının Ahlâken İflâsı* adlı eserinde Batı'nın hakkını daima kuvvetten aldığını ve “tek gayesinin de başarıya ulaşmak olduğunu” savunur (s. 24). Batılıların politikalarının temelinde ise “İslam ülkelerinin fethi, servetlerinin elde edilmesi, kudretlerinin ortadan kaldırılması” amacı yatmaktadır. Ahmet Rıza Beyin Batılıların istila yöntemleri konusundaki fikirleri de Halil Hâlid Bey ile bir çok noktada örtüşmektedir. Ona göre Batılılar “ bir memleketi istila etmek ve halkın servetine el koymak için her hangi bir vesile bulamazlarsa, buraların halkının ikinci derecede bir ırka mensup oldukları ve ‘insaniyet’ için tehlike teşkil ettikleri[ni] ileri sürerler, ilahi bir hak sahibiymiş gibi, onlara medeniyetin nimetlerinin tattırılacağı iddia[sında]” bulunurlar (s. 27). Bkz. Ahmet Rıza, *Batı'nın Doğu Politikasının Ahlâken İflâsı*, (çev.) Ziyad Ebuzziya, İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1982.

1. Batı'nın Sömürge Yöntemleri/Araçları/Gerekçeleri

Batılı devletler sömürgeci yönlerini daima güzel sıfatlarla, insani gerekçelerle izah ederek dünya kamuoyu nazarında yaptıklarına meşruiyet kazandırmaya çalışmışlardır. Bugün de pek fazla değiştiğini söyleyemeyeceğimiz bu politikaların nasıl icra edildikleri ve araç olarak hangi yöntemleri kullandıkları konusunda Halil Hâlid Bey, bir takım tespitlerde bulunmuştur. Kitap ve makalelerinde bu tespitlerini neşrederek Müslüman Doğu'yu bu tür aldatmalara karşı dikkatli olmaları konusunda uyarmıştır.

1.1. Doğu Toplumlarına Medeniyet Götürme İddiası

Halil Hâlid Beye göre Avrupalılar yeni sömürgeler elde edebilmek için kendilerine “medenileştirme vazifesi” gibi bir görev icat etmişlerdir. Yapılan propagandalar sonunda Batılıların büyük bir kısmı da Doğu'ya medeniyet götürmenin Avrupa'nın vazifesi olduğunu düşünmeye başlamış ve bu vazifenin sırf insanlık adına yapıldığına inanmıştır. “Ezmine-i kadîmede akvâm-ı Şarkîye'nin bir hayât-ı mütemeddiyye ve milel-i Garebiye'den daha âlî hissiyât-ı insâniyetperverâneye mâlik olmuş bulunduklarını, Şark'ın mehd-i medeniyet olduğunu ve nûr-i terakkînin Şark'tan gelmiş idiğünü Garb halkının yalnız pek az bir kısmı te'emmül edebiliyor.”³¹⁴

Hâlid Bey, Batılılar arasında yaygın olan yanlış bir kanaate dikkat çekmektedir. Bu yanlış kanaat, “Alem-i medeniyet” kavramının sadece Hristiyan dünya için kullanılabileceği, Doğu dünyasının ise ya yarı medeni veya tamamen barbar olduğu düşüncesidir. Halil Hâlid Beye göre Doğuluların bu konudaki görüşü Batılılarınkinden farklıdır:

*“Âlem-i Garb bir ‘âlemi terakkî’dir. İmdi maddeten vukû’ bulan terakkîyât-ı azîmeden dolayıdır ki birkaç asırdan beri Avrupalılar Şark üzerine icrâ-yı tahakküm edebilecek bir mevki’ kazanmışlardır. İcâd-ı fennî ve ihtirâ’-ı sînâî sebebiyle Frenkler kuvve-i müsehharâneyi hâvi bunca silâh-ı tefevvüke mâlik olmuşlar ve bu sâyede Şark’da infâz-ı âmâl ve icrâ-yı tahakküme koyulmuşlardır.”*³¹⁵

Halil Hâlid Bey, Batılıların “medeniyet” kelimesini sadece maddi göstergelerle izah etmeleri sebebiyle kelimenin kullanımında ciddi hatalar yaptıklarına dikkat çeker. “...Zira

³¹⁴ H. Hâlid, *Hilâl ve Salib Münâzaası*, Kahire: Matbaa-i Hindiyye, 1325., s. 6.

³¹⁵ *A.g.e.*, s. 7.

terakkiyât-ı maddiye sıfat-ı temeddüneyi yalnız Garb halkına tahsîs için bir sebep-i kâfi olamaz. Medeniyetin bir de cihet-i manevîsi olmak iktizâ eder ki işte bu cihet-i manevîye mülâhaza olundukda Garplıların medeniyeti kendilerine hasretmelerindeki iddiâ teslim olunamaz.”³¹⁶ Avrupa medeniyetinin üstünlüğünü kabul edenler, maddi gelişmenin Batılıları manevî yönlerden de geliştirerek diğer milletlerden üstün seviyeye çıkardığını ileri sürerler. Halil Hâlid Bey, makul gibi gözüken bu iddianın Batılılar tarafından uygulamada gösterilmedikçe inandırıcı olamayacağını savunur:

*“Âlem-i nasrâniyet tefevvük-i manevî hakkındaki iddiâsını müsbet ahvâl ve harekât irâe etmedikçe hissiyâtının o terakkîsi âlem-i gayri nasrâniyet indinde efkâr-ı hilekârânenin inşirâhı olmak üzere telakkî edilebilir ve o efkârı hude’akârâne ile Şarkıyyûnu aldattığı, mugâlataya boğduğu zehâbı kesb-i takvîyet eyler. Garb’ın o terakkî-i zihnîyesi dâniş ve maârifin tevessü-i azîmine medâr olduğu inkâr edilemez; fakat maârif ve malûmâtın bu vüs’at-i terakkîsinin bir tekemmül-i manevî ihdâs eylediği görülememektedir.”*³¹⁷

Avrupalı pek çok yazar tarafından “Avrupa Medeniyeti” sözünün “Şark vahşeti” karşılığında kullanıldığına da dikkat çeken Halil Hâlid Bey, Avrupalıların medeniyet kelimesini kendilerinden başkalarına layık görmediklerini, ancak medeniyet konusunda eser veren Batılı müelliflerin eserlerindeki medeniyetle ilgili kriterlerin incelenmesi durumunda medeni ve gayri medeni olarak tanımlanan toplumların yer değiştireceğini ifade eder:

*“...Garplılarca kat’iyyen gayr-i mütemeddin sayılan nice akvâm -o eserlerdeki tariflere nazaran- mütemeddin efrâd-ı beşerden addolunmak lâzım gelir. Bundan mâadâ o Şarklı ehli tetkîk mezkûr âsârlarda tarif edilen sıfat-ı temeddüni Avrupalıların amel ve hareketleriyle -ve ale’l husus Asya ve Afrika’daki amel ve hareketleriyle- mukâyese etmiş olsa, Avrupa milletlerinden bazılarının ‘mütemeddin’ sıfatına hiç de layık olmadıklarına hükmeyleyler; Çünkü, kuvve-i mukâvemesi mahdûd olan Şark akvâmının istiklâl-i millîlerini ilga etmek, mevcûd olan müesseselerini ya teğayyir veya imha eylemek, ecdâttan müntekil olan ve onlarca muazzez sayılan her şeyi ya ifsâd etmek veya çığırından çıkarmak gibi harekâta ‘temeddün’ şekli verilemez. Bilakis bu gibi muâmelât o müterakkî Frenkler’in hissiyâtında eben an ceddin mevrus bir nevi heves-i vahşiyâninin hâlâ hükümfermâ olduğunu isbat eyler.”*³¹⁸

³¹⁶ Gös. yer.

³¹⁷ A.g.e., s. 7-8.

³¹⁸ A.g.e., s. 8-9.

Halil Hâlid Beye göre Batılıların baskılarını durduracak bir şeyler yapılmadıkça onlar Şarklıları gayri medeni olarak tasvir etmeye devam edeceklerdir. Çünkü Avrupalılar Şark kavimlerini ‘medenîleştirme vazifesi’ sayesinde doğrudan müdahale hakkı elde edebilmektedirler. Onlar “daha birkaç asır öncesine kadar Müslümanların gerek fikrî üstünlüğü ve gerek maddî ilerleme cihetiyle” Avrupalılardan ileri olduğu gerçeğini göz ardı etmektedirler. H. Hâlid Beye göre “Orta Çağda Müslümanlar arasındaki ilmî gelişmeler sayesinde ...Batı[lılar] insanî medenîleşme vasıflarına dair bazı şeyler öğrenmeye” başlamışlardır: O, bu konuda şunları söyler:

*“Bu adamlar delâil-i tarihiyeye karşı göz yumuyorlar; bilmiyorlar veya bilmek istemiyorlar ki ehli salîb arasında en az mutaassıb olanlar ve en zeki bulunanlar, düşmanları olan Müslümanlar arasında ittihâza şâyân evsâf-ı hasene mevcûd olduğunu gördüler ve Şark’tan aldıkları vesâit-i terakkî sayesinde Avrupa medeniyetinin inşirâhına hizmet eylediler. Avâm-ı efrence malûm olmayan bu hakikat bir hayli frenk müellifleri tarafından i’tirâf olunagelmıştır.”*³¹⁹

Gerçek durumun bilinmesine rağmen Avrupalılar neden Müslümanları vahşi ve gayri medeni olarak nitelemektedirler? Batılı siyasiler ve devlet adamları tarafından kasıtlı olarak telkin edilen bu düşüncenin dahili ve harici sebepleri vardır. Yazar, bu sebepleri şöyle sıralar:

1. Memleket içinde üretilen mahsûl ve mamûllere Doğu’dan yeni pazarlar bulmak.
2. Sayıları çok fazla artmış olan memuriyet isteklerine Doğu ülkelerinde kadrolar tedarik etmek.
3. Artan nüfusa yeni yerleşim alanları temin etmek.

Yeni pazarlar bulmak, çıkar alanları oluşturmak çoğu zaman savaşlar yoluyla gerçekleştirilebilmektedir. Tabi ki savaşlar için de bol miktarda paraya ihtiyaç duyulmaktadır. Durum böyle olunca siyasiler çeşitli toplantılarda, gazetelerde halkın hoşuna gidecek, milli duyguları hareket geçirecek söylevlerde bulunurlar. “Bu güzel ve belîğ konuşmalarda millî şeref ve millet sancağının şanı özel bir itina ile tekrar tekrar zikredilerek insanların duyguları okşanır.” Doğu’da girişilecek yeni bir işgali haklı göstermek gerektiğinde “zapt ve işgaline niyet edilen bir Doğu ülkesinin durumu gayet perişan, gayet karışık bir durumda tasvir edilir.” Hâlid Bey Batılıların bir sonraki adımlarını ise şöyle tarif eder:

---

³¹⁹ A.g.e., s.10. Yazar söylediklerine delil olarak Fransız Guizot’nun *Histoire de la Civilisation en Europe* adlı eserin sekizinci bölümünü gösterir.

*“Ve o memleketin ehline bin türlü müsâvî-i idariyenin, nice if’âl-i vahşiyenin mesûliyeti isnâd olunur. Hakîkatte o müsâvî ve o şûriş mevcûd olmasa bile vesâit-i hafîyye ve dekîka ile ihdâs edilir ki bu hâl Şark’da Avrupa diplomasisinin cereyân-ı muâmelâtını terassüd edenlerce malûmdur. İşte bu serd olunan tarzlarda meşrık-ı İslâm’da kendi hükûmetlerini, kendi idarelerini te’sîs için Avrupa medenîleri bir salâhiyet kazanmış olurlar.”*³²⁰

Bütün bu işgaller, Doğu halklarını barbar türleri olarak gören Avrupalıların büyük çoğunluğu tarafından medeniyetin zaferi olarak değerlendirilir. Halil Hâlid Bey Batılıların daha uzun süre Doğu üzerindeki tahakkümünü sürdürebilmek için bu gerekçeleri kullanmaya devam edecekleri öngörüsünde bulunur.

1.2. Pan-İslamizm Tehlikesi

İslamiyet, mensupları arasında ırk veya coğrafyaya dayalı kesin ayrımları kabul etmeyen bir dindir. Bu sebeple İslam dini başlangıcından itibaren mensuplarına birlik olmayı telkin etmiştir. Ancak zaman içerisinde ortaya çıkan şartlar farklı coğrafyalarda yaşayan Müslümanların ne siyasi ne de kültürel açıdan birlik oluşturmalarına imkan tanımamıştır. Buna rağmen İslam devletleri arasındaki yazışmalarda, İslam’ın kendilerine telkin ettiği birlik çağrısına uygun olarak ‘ittihâd-ı İslâm’, ‘ittihâd-ı din’ ve ‘uhuvvet-i din’ gibi kavramların kullanılmış³²¹ olması bu yönde bir arzunun da her zaman var olduğunun göstergesi olarak kabul edilebilir.

Müslümanların birleşmesi anlamına gelen Pan-İslamizm kavramı ilk olarak 1870’lerde Avrupalı bir yazar³²² tarafından kullanılmaya başlandı. Halil Hâlid Bey, Pan-İslamizm kavramını icat edenlerin “Doğu İslâm’da fesat çıkarmak ve Avrupa müdahalesine ve istilâya zemin hazırlamak” amacını taşıdıklarını düşündüğü için bu tabirin kullanılmasına şiddetle karşı çıktı.

Ona göre, Batılıların bir süredir yoğunluk gösteren hükmetme arzuları ister istemez Müslüman kitleler arasında bir takım yakınlaşmaların meydana gelmesine sebep olmuştur. İstila tehlikesiyle karşı karşıya kalan kitlelerin gösterdiği heyecan siyasilere yeni bir tehlike icat etme imkanı sağlamıştır. Hâlid Beyin Müslümanların yakınlaşmalarıyla ilgili görüşü şöyledir:

---

³²⁰ A.g.e, s. 12.

³²¹ Özcan, a.g.e., 33-34.

³²² Halil Hâlid, “Pan-İslâmizm ve Hilafet”, *Times*, 6 Ağustos 1908.

“Felâketin umûmî olması ve tahakküm-i Efrenc’in bütün milel-i İslâmiye’ye şâmil bulunması, bi’t-tabî’ müdâfaa-i umûmiye için teşebbüsât-ı müttehîde lüzumunu hissettirdi; Çünkü iş o dereceye vardı ki git gide hiçbir Müslüman millet müstakilen vatanına sâhib olmak hakk-ı tabî’isini muhâfazada serbest bırakılmayacak! İşte bundan dolayı, âlem-i İslâmiyetçe gösterilen bu heyecan-ı endişeyi Avrupa’nın fesâdcûyân siyâsiyyûni “ittihâd-ı müslimîn tehlikesi” sûretinde tasvîr eylemektedirler.”³²³

Pan-İslamizm tehlikesi olduğunu yaymaya çalışanlar Batı medeniyetinin Doğu’daki müdahale alanlarını genişletmenin yanında orada girilecek tahribatın da medeniyet adına yapıldığı gerekçeyle meşruiyetini ilan etmek istemektedirler:

“Fesâdcûyân siyâsiyyûn dahi muhâtarasını hayâl ile gördükleri “Pan-İslâmizm” aleyhinde efkâr-ı Garbiyyûnu tahrîk ve tahrîs ederlerse âlem-i nasrâniyetin Şark’taki menâfi’ ve metâlibinin te’minine hizmet eylemiş olurlar ve binaenaleyh onun muhâtarasını bir an evvel bastırabilirlerse medeniyet-i nasrâniyenin müstakbelen esbâb-ı intişârını te’min eylemiş bulunurlar. [Birçok samimi savaş taraftarı tarafından tehlikesi önceden görülen ve haber verilen Pan-İslâmizm Doğu’da çağdaş Hristiyanlığın kutsal menfaatlerini tehlikeye sokabilir, dolayısıyla bu, herhangi bir hissî veya insanî düşünce olmaksızın ezilmelidir; zira onun baskısı, baskı vazifesinin neden olabileceği bütün kanlı mücadeleleri tanzim pahasına bile olsa, maddî olarak medeniyeti ileri götürecektir.]”³²⁴

Müslümanlar uğradıkları istila karşısında birleşseler bile “...Avrupalıların buna ‘tehlike’ adını takması gerçek duruma ters bir isimlendirme olmaz mı?” diye soran H. Hâlid Bey, asıl tehlikeyi üretenlerin Batılılar olduğunun altını çizer.

Sömürgelerini genişletmek için fırsat kollayan devletlerin siyasetçilerinin çabaları sonucunda Batılı insanın kafasında “Pan-İslâmizm” denilen şey korkunç bir fitne olup, medeniyetin faydasına karşı cahil ve yarı-vahşi Doğulular tarafından kabul gören bir karşı koyma vasıtası”dır. Yine bu insanlara göre; “[bu yanlış hareketin (yani Müslümanların birleşmesinin) soğukkanlılıkla karşılanması, kesinlikle, medeniyetin ilerlemesini tehlikeli sonuçlarla tehdit edecektir.]”³²⁵

³²³ Halil Hâlid, *Hilal ve Salib*., s. 189.

³²⁴ A.g.e., s. 191. Köşeli parantez içindeki kısım eserin İngilizce baskısında yer almaktadır. Bkz. *Hilal Haç Çekişmesi*, s. 235.

³²⁵ *Hilal Haç Çekişmesi*, s. 236. Köşeli parantez içindeki alıntı eserin İngilizce baskısından yapılmıştır.

Pan-İslamizm tehlikesinin kimler tarafından ve ne için üretildiğini bu şekilde ortaya koyan yazar, daha sonrada bağımsızlığını kaybeden Müslümanların durumunu sorgulayarak “onlara medenî yönetimin iyiliklerinden ne kadar bir hisse düştüğünü” izah etmeye çalışır. Müslümanların kendilerine sunulan iyilikleri kabul etmeyerek karşı çıkmalarını anlayamayan Batı insanına da cevap veren H. Hâlid Bey, Batılıların gördüğü mukavemetin temelinde Müslüman dünyanın sahip olduğu ve hakim devletler tarafından hakarete uğrayan moral değerlerin bulunduğunu öne sürer:

*“...Müslümanlardan bazıları fırsat âsârı görünce memleketlerini istilâ etmiş olan Frenk devletlerine karşı silah-ı isyâna sarılıyorlar; hatta bazen metbû’ “mütemeddinleri” tarafından bir sûret-i gaddarânede tecrîm olundukları, kesilip vuruldukları halde yine silah-ı isyâna sarıldıkları oluyor. Efkâr-ı amme-i Efrenç bu akvâm-ı tâbi’a-i Müslimenin kendilerine bahşolunan adâlet, hürriyet ve intizâm-ı idâre aleyhindeki kıyamlarının sebebini idrâk edemiyor da, “tuhaf şey! Bu yerliler kendilerinden olan ümera ve me’mûrînin tegallûbi ve idâre-i müşevveşesi altında zulüm ve azab çekip dururken biz kendilerine adâlet ve hüsn-i idâre verdik; bununla beraber onlar yine isyân ediyorlar” yollu teaccübde bulunuyorlar. Mahkûm-i Efrenç olan o Şarklıların adm-ı hoşnûdîsi, isyânı Frenklerce acayib bir hâdise sûretinde olarak görüldüğünden esbâbı taharrî olunmak isteniyor. Bunun üzerine ricâl-i devlet irâde ettikleri nutuklarla, siyâsiyyûn dahi gazeteler ve risâle-i siyâsiyelerdeki makâleleriyle bunun sebebinin Müslümanlara mahsûs olan “taassub” bulunduğunu işâ’a eylemekle amme-i nâsın o taccübü zâil olur!...[Müslümanların kendi idarecilerinin kötü yönetimlerini, herhangi medenî bir güç tarafından empoze edilen yararlı bir yönetim şekline tercih etmelerindeki fanatiklik asla açık bir şekilde ortaya konulmamıştır (...) **bu fanatik fikrin kaynağı, adalet, hürriyet ve refah dolu (...) bu medenî yönetimin beraberinde getirdiği dinî sıkıntılar, millî hakaretler ve yerel yetkisizliklerle mukayese edildiği zaman, çok az bir değere sahip olduğu gerçeğinde yatar]**”³²⁶*

³²⁶ Halil Hâlid, *Hilal ve Salib...* s. 192. Köşeli parantez içindeki alıntı eserin İngilizce baskısından yapılmıştır. *Hilal Haç Çekişmesi*, s. 237. Vurgular bize aittir.

1.3. Hilafet Tartışmaları

Hiz. Muhammed'in vefatından sonra İslam toplumu, peygambere vekalet eden ve onun peygamberlik dışındaki yetkilerini üstlenen halifeler tarafından yönetilmeye başladı. İlk dört halifeden sonra Emevi hanedanı (661-750) ardından da Abbasi hanedanı (750- 1258) hilafeti üstlendi. 1258 yılında Moğolların Bağdat'ı işgal etmelerinden sonra Abbasiler Mısır Memlûk Devleti'nin himayesinde bu sıfatı taşımaya devam etti.³²⁷ 1516 yılında ise Yavuz Sultan Selim'in Memlûk Devleti'ne son vermesi üzerine halifelik Osmanlı'ya geçti.

İslam topraklarının genişlemesiyle birlikte farklı bölgelerde kurulan İslam devletlerinin idarecileri de kendilerini halife olarak adlandırmışlardır. Osmanlı Sultanlarının da Yavuz'dan önce bu sıfatı kullandıkları görülmüştür. Özellikle sömürge faaliyetlerinin zirveye çıktığı 19. yüzyılın sonlarına doğru istiklalini kaybetme tehlikesi ile karşı karşıya gelen İslam devletlerinin Osmanlı halifesinden yardım talep etmeleri hilafet makamını yeniden canlanma sürecine sokmuştur.

Sömürgeciliğin iyice yaygınlaştığı ve Osmanlı Devletinin çöküş sürecinde bulunduğu 19. yüzyılın sonları, bir taraftan -pratik gerekçelerle de olsa- halifeye olan ilgiyi arttırırken diğer taraftan sömürgeci devletlerin kendilerine engel olma ihtimali taşıyan hilafet kurumunu zayıflatma çalışmalarına sahne oldu. Batılı devletlerin çabaları sonucu başlayan tartışmaların amacı hilafet makamının İslam toplumlarının dayanışmasına zemin hazırlayacak bir kurum olarak ortaya çıkmasını engellemekti.

Hilafet tartışmalarının merkezinde başlıca şu konular yer almakta idi; Halife Kureyş'ten olmalı, Hiz. Muhammed'in soyundan gelmeli, hilafet-i Osmaniye sahih değildir.

1.3.1. H. Hâlid Beyin Hilafet Tartışmalarına Bakışı

Halil Hâlid Bey, tamamen siyasi olarak gördüğü Osmanlı hilafetiyle alakalı tartışmalara "Ermeni heyecânını ihdâs edenler bu aralık hilâfet-i İslâmiye mes'elesine dahi ta'rîz etmekte[ler]..." diyerek katılır. Ona göre bu konu Müslümanların kendi iç meseleleridir dolayısıyla yabancıların bu meseleye karışmaları doğru değildir. İleri sürülen iddiaları tarihi

---

³²⁷ Özcan, *a.g.e.*, s. 6-10.

gerçeklere ve İslam'ın temel prensiplerine ters düştüğü gerekçesiyle tenkit eden H. Hâlid Bey bu konudaki görüşlerini şöyle aktarır: ³²⁸

1-İslâmiyet'te kavmiyetçiliğin olmaması sebebiyle halifenin Kureyş'ten olması gibi bir zorunluluk yoktur:

“[Hilâfet konusunda] bir sarahat bulunmadığındandır ki Peygamberimizin hîn-i vefâtında halîfe intihâbı için pek çok ihtilâf vukû'a geldiği târîh-i İslâm'da musarrahtır. İlk halîfenin Kureyşîler'den intihâbı onun şahsen iktidârı ve evsâf-ı ber-güzîdesi münâsebetiyle sâirlerine ve Kureyş'in o zaman beyn'el-Arap tefevvukuna mebnîdir. Asr-ı peygamberîden sonra teşekkül eden nice hükûmât-ı İslâmiye'de ecnâs-ı muhtelifeden halîfeler intihâb ve i'tirâf olunması bu babda sarâhat bulunmadığı içindir. Zaten İslâmiyet'te kabîleye veya cinse pek o kadar i'tibâr olunmaz. Ve hilâfetin Kureyş kabîlesine tahsîsiyle “demokratik” olan İslâm içinde “aristokratik” bir sınıf yapmak usûl-i İslâmiye'ye muhâlifdir. Peygamberimiz her ne cins ve milletten olursa olsun İslâm'a i'tikâd eden bi'l-cümle nâsa “Ümmet-i Muhammed” dedi. “Ümmet-i Kureyş” diye bir sınıf-ı mümtâz yapmadı.”

2- Halifelik saltanat olmadığından Peygamberin soyuna dayanma zorunluluğu yoktur:

“Halife, Hz. Muhammed'in neslinden olacağı iddiası da batıldır. Çünkü peygamberin erkek evlâdı türemedi. Kız evlâddan yetişen kimselerin mü'mînin hâkimiyetine, riyâsetine sâlih olmayacakları şerî'at-i İslâmiye ahkâmındandır. Zaten hilâfet, saltanat değildir ki peygamberin ahfâdına tevârüs etsin. Hilâfet: Ehl-i İslâm arasında râbitaya ve kelime-i vâhide üzere ictimâ'larına ve ahlâk ve akîde-i müslimenin tetarruk-i fesâddan sıyânetine nezâret eden bir makamdır. Mamañih Papalık gibi bir riyâset-i rûhâniye dahi değildir. Zîrâ İslâmiyet bu yolda rûhâniyet ve ruhbâniyet i'tikâdını kabul etmez”.

3-Arapların Türklere düşmanlığı Arapça konuşan bir takım Hristiyan unsurun icadıdır:

“Mu'ârizlar, Arapların Türklere münâferetleri olduğunu da hilâfet mes'elesi meyânında zikrediyorlar. Bu rivâyet, Arapça tekellüm eden ve menâfi'leri iktizâ ettikçe kendilerine Arap tesmiye eyleyen bazı Hristiyanlar tarafından neşrolunuyor. Halbuki evvelce dediğim gibi Müslümanlar arasında kavmiyete i'tibârdan ziyâde rabita-i diyânete dikkat olunur. Araplar fena bir hükûmet-i Osmâniye me'mûruna Türk diye la'net ederler, velev ki o me'mûr Arap veya Arnavut veya Çerkez olsun, Anadolu Türkleri fena bir me'mûr-i hükûmete

³²⁸ Halil Hâlid, *Kanun-ı Esâsi*, no: 17, 19 Nisan 1897, s. 5-6.

yine bu vechile nefret eylerler velev ki o me'mûr Arap bulunsun yoksa iki kısım Müslüman birbiriyle o kadar merbût... mümtazdır ki çok kere Arab'ı Türk'ten ve Türk'ü Arab'dan tefrik müşkildir. Memâlik-i Osmâniye'nin bu hallerini bilmek uzun tecrübeye tevakkuf eder."

4- Osmanlı hilafeti meşrudur çünkü daha kuvvetli bir İslam devleti yoktur:

"Hilâfet- i Osmâniye'nin sahih olmadığı kavlini red için birinci meselede serd ettiğim delâil kâfîdir. Mamefih bu kavli başka bir nokta-i nazardan dahi cerh edeceğim. Malumdur ki bir hakkı ihrâz için Şerî'at-i İslâmiye'de "mürûr-i zaman" kâidesi vardır. Farz edelim ki hilâfet-i Osmâniye -dedikleri gibi- sahih olmasın. Dört yüz sene evvel Selâtîn-i Osmâniye'nin hibe-i meşrû'a ile ihrâz ettiği ve şimdiye kadar âlem-i İslâmiyet'in ekseriyetle kabul eylediği bir hilâfet kat'iyen sahih hükmüne girer. Bundan ma'ada vazîfe-i hilâfet'in ifâsı kuvvete mütevakıftır. Bugün ise Devlet-i Osmâniye'den daha kuvvetli bir Müslüman hükümeti kalmadı. İlm-i mukaddes-i nebevî bugün hanedân-ı Osmanî'nin yanında emânet-i müteberriktir. O ilme vuku' bulacak ta'aruz kuva-yı İslâmiye'yi rû-yi arzdan büsbütün izâle demek olacağından onun muhâfazası için -sâir Müslümanlar kayıtsız bulunsalar bile- Osmanlı Müslümanları öyle şedîdâne ve nevmîdâne kavga edeceklerdir ki o gibi dehşetli kavganın târîhde emsâli pek nâdir olduğu sâbit olacaktır."

Bazı Batılı politikacılar ile Arabistan'da yaşayan bir kısım Arap'ın veya Vehhabiler'in halifeyi tanıyıp tanımamalarının var olan gerçeği değiştirmeyeceğini³²⁹ söyleyen Halil Hâlid Bey, mevcut halifenin yerine ecnebi boyunduruğu altındaki "bir şahs-ı âdiyenin" halife olmasına hiçbir Müslüman'ın razı olamayacağını savunur. Ona göre, yabancı himayesinde bir halife seçilmesi "kıt'a-i mübâreke-i Hicâziye'nin" yabancı eline düşmesi demektir. Yabancı eline düşmesiyle "Fünûn ve sanâyi'-i Garbiye oralarda intişâr mı edecek?" diye soran yazar, bu soruya şu cevabı verir:

"Heyhat! Öyle bir vak'a-i hevelnâk ki müte'âkib Mekke ve Medine dâhil olduğu halde Hicaz'ın her bir cânibinde -medeniyet nâmına akvâm-ı za'îfenin hürriyet-i vicdâniyesine taarruz eden- misyonerlerin şu'beleri açılacak ve cevâmi-i İslâmiye ve hatta Kabr-i Nebevî kurbunda az vakitte meyhaneler ve "vesaireler" peyda olacak ve az vakit zarfında diyânet ve ahlâk-ı İslâmiye esâsından sarsılacaktır."³³⁰

³²⁹ Halil Hâlid, "Pan-İslâmizm ve Hilafet", *Times*, 11 Ağustos 1908.

³³⁰ H. Hâlid, *Kanun-ı Esâsi*, no: 17, 19.04.1897, s. 5-6.

1.4. Dindar İşgalciler: Misyonerler

Semavi dinlerin mensupları (Hristiyanlar ve Müslümanlar) tarih boyu dinlerinin getirdiği mesajı başka toplumlara ulaştırarak o toplumların dalaletten kurtulmalarını temin etme arzusunu taşımışlardır. Bu arzu Müslümanlar tarafından hayatlarının tabii seyri içinde gerçekleştirilen bir misyon olarak görülmesine karşılık Hristiyanlarda farklı bir şekilde kendini göstermiştir.

Hâlid Bey, İncil'in kendilerine vazettiği "Dünyanın her tarafına git de İncil'i her bir mahluka tebliğ et"³³¹ ayetini uygulamak için aşırı derecede isteklilik gösteren Hristiyanlığın ruhban sınıfının, "din yayıcılığı" kurumsal bir yapıya dönüştürdüğünü savunur. Misyonerlik adı verilen ve dini yaymak amacıyla kurulan bu teşkilatlar Batılı ülkeler tarafından her şekilde desteklenmişlerdir. Kendilerine sağlanan destekle Avrupa'nın bir çok yerinde maaşlı binlerce mensubu bulunan misyoner kilise ve dernekleri kurmuşlardır. Halil Hâlid Bey, misyoner dernek ve kiliselerinin ülkelere göre dağılımı hakkında şu bilgileri verir: ³³²

<u>Misyoner Dernekler ve Kiliseler</u>		<u>Gelirleri</u>	<u>Misyoner Sayısı</u>
İngiltere	23	932.156 €	2658
Amerika	30	781.393 €	2127
Almanya ve İsviçre	17	142.423 €	559
Diğer Avrupa Ülkeleri	8	23.427 €	96

Dünyanın dört bir yanına dağılan misyonerlerin vazifelerini yerine getirebilmeleri için misyoner teşkilatları tarafından İncil yüzlerce farklı dile çevrildi. ³³³

Dinin mesajını götürmek için yapılması gereken faaliyetler her zaman amacına uygun olarak sürdürülmemiştir. Halil Hâlid Bey, Hristiyan misyoner teşkilatlarının çalışmalarını asıl amacın dışına çıkmış çalışmalar olarak görür. Ona göre, Hristiyan papazlar ve misyoner teşkilatları sömürgecilik faaliyetlerinde önemli görevler üstlendiler. Hatta bunlar, emperyalist emeller besleyen siyasetçi ve tüccarlara faaliyetlerinde rehberlik ettiler. ³³⁴

³³¹ Saint Mark İncil'i bab:16 ayet: 15.

³³² H. Hâlid, *Hilal Haç Çekişmesi*, s. 108. **Chambers Encyclopaedia**'daki "Missions" isimli makaleden alınmıştır.

³³³ H. Hâlid, *Hilal ve Salib*..., s. 43.

³³⁴ "...Nasrâniyet salibi, rehber-i ticâret ittihâz eylemiştir. Hatta bir İngiliz diplomatı hakikati, Paris'teki İngiliz ticâret odası muvâcehesinde 2 kânûn-i evvel (Aralık) 1902 târihinde îrâd eylediği ve [Londra gazetelerinde yayınlanan] bir nutk-ı alenî ile te'yîd etmiş ve "misyonerler isti'dâd-ı ticâriye tarîk-i revâc

Gittikleri her yere inançlarıyla birlikte Batı'nın nüfuzunu da götüren Hristiyan misyonerlerin Doğu'daki çalışmalarının önünde önemli bir engel bulunmakta idi: İslam. Hristiyan yayılcılığının önündeki tek engelin İslamiyet olduğu gerçeği müsteşrikler tarafından da dile getirilmektedir. Hâlid Beyin aktardığına göre, Müsteşrik Sir. William Muir bu konuda şöyle demektedir: "Hristiyanlığın bir rakîb-i muzırrı var ise o da, din-i İslâm'dır. Mezâhib-i muhtelif-i Mecûsiyenin hiç birisinden Hristiyanlık için hazer olunacak bir sûret melhûz değildir; nefis-i İslâmiyet'te ise bizim için kavî ve müessir bir adâvet düşmanlık müdemiçtir."³³⁵ Yazar, İslam'ın, Hristiyanlığın Doğu'da yayılmasına engel oluşturması sebebiyle ruhban sınıfının İslam'a karşı olan düşmanlığını daha da arttırdığını savunur.

Dünya milletlerini tamamen Hristiyanlaştırmak isteyen misyonerler bu arzularını çoğu zaman güzellikle gerçekleştiremezler. H. Hâlid Beye göre onlar böyle zamanlarda Avrupa'nın büyük devletleri aracılığıyla ve sert tedbirlere baş vurarak amaçlarını gerçekleştirmeye çalışırlar:

*"Hristiyan misyonerliği düvel-i muazzamanın büyük çapta ve serî' ateşli toplarının himâyesi altında olarak icra ediliyor; O düvel-i muazzama ki ordularıyla, donanmalarıyla medeniyet-i Hristiyâniye'nin şânını memâlik-i gayr-ı nasrâniyede fiilen isbât edip gitmektedirler! Emsâli şu son devirlerde defa'atle vukû' bulduğu üzere, tedâbîr-i muslihâne ve vesâit-i leyyine bir netîce-i matlûbe vermeyince misyonerlik emr-i ehemminin öylece top ve tüfenk himâyesi altında olarak icrâsına teşebbüs olunur."*³³⁶

Halil Hâlid Bey, misyonerlerle sömürgeci devletlerin ilişkileri konusundaki iddialarını teyid etmek için misyoner cemiyetleri tarafından 1910 Temmuz'unda Edinburg şehrinde yapılan "Dünya Misyonerler Kongresi"nde sunulan tebliğlere dikkat çekmektedir.³³⁷ İngiltere kralının himayesinde gerçekleştirilen kongreye "Amerika'da, İsviçre'de Hollanda'da, İsveç'te ve sâir bilâd-ı Garbî'de mevcûd olan misyoner cemiyetlerinin ta'yîn ettikleri bin iki yüz kadar" aza katılmıştır. Kongre, çeşitli milletlere İncil'in hükümlerini kabul ettirerek onları Hristiyanlığın nüfuzu altına almak için "icâbât-ı zamâniyeye göre ne gibi tedâbîr icrâsı lâzım

---

açıyorlar demiş idi" A.g.e, s. 31. (Köşeli parantez içindeki bilgi eserin İngilizce baskısından alıntıdır. Hilal Haç Çekişmesi, s.84.)

³³⁵ Sir William Muir, Muhammedan Controversy, s. 2 akt: H. Hâlid, A.g.e., s. 27.

³³⁶ H. Hâlid, *Hilal ve Salib*..., s. 56-57.

³³⁷ "İngiltere kralı hazretleri taht-ı hükûmrânisinde bulunan bir beldede turuk-i mütenevvi'a-i kenisâiyeeye mensûb zevât-ı gayûreden mürekkeb böyle mühim bir mu'temer'in in'ikâdından dolayı bir nâme-i mahsûsa ile beyân-ı mahzûziyet eylediği gibi, ahiren Afrika seyâhatinden avdetinde Şark'ta medeniyet-i Garbiye kadar nüfûz-ı nasrâniyetin dahi tervîcine bir tarafdâr-ı mücâhid olduğunu âleme irâe eylemiş olan müctemi'a-i Amerika sâbık reis-i cumhûru Mister Ruzvelt dahi bir tebrîknâme yazmıştır." Bkz. H. Hâlid, "İngiltere'de Büyük Bir Misyoner Mu'temeri ve İstikbal-i İslâm" *SM*, C. 4, no: 95, 17 Haz. 1326, s.296-298.

geleceği” konusunda istişare yapmak amacıyla toplanmıştır. Ancak murahhasların sundukları tebliğler, İslam dünyasının geleceğini ilgilendiren bir çok düzenlemeyi de içermektedir.

Avrupa basınında geniş yankı uyandıran ve İslam dünyası aleyhinde önemli kararların alındığı kongre, Osmanlı basınında hiç yankı bulmadı. H. Hâlid Bey, Osmanlı basınının ve devlet adamlarının konunun önemini kavrayamamaları sebebiyle geçici gündemlerle meşgul oldukları tespitinde bulunur:

“İngiltere’de en meşhur gazeteler mu‘temerin müzâkerâtı hakkında her gün sütûnlar tahsis eyledikleri halde İstanbul’dan aldığım gazetelerin hiç birinde bu babda kelime-i vâhîde bile bulunmaması bendenizce mûcib-i hayret bir hâl görünüyor. Hep Girit, Girit, Girit. “filân ricâl-i devle şöyle söyledi, filân siyâsiyyûn şu fikri tervîc ediyor, haricîye nâzırı filânı iknâ’ etti, şu muvaffakiyette bulundu.” İşte gazetelerimizin hemen nısfını işgâl eden şeyler bu makûle hikâyelerdir. Bir gün kalkıp “düvel-i hâmiyeden filân devlet âmâl-i Yunaniye’yi tervîce mâil görünüyor” diye hırçınlıklar gösterilir, bir kaç gün sonra da “filân devletin haricîye nâzırı bir nutk-ı alenî ile Girit’te hukûk-ı hükümrânî-i Osmâniye’yi iltizâm eyledi” diye alkışlar yapılıyor. Bu sözlerin safsata-i mürettebeden ne kadar âzâde olduğunu ve binaenaleyh âlem-i İslâmiyet ve Osmâniyet için ne derece de müfid olabileceğini zaman bize gösterir. Binaenaleyh matbûâtımız için biraz da meşrık-ı İslâm’ın istikbâline müteallik müzâkerât-ı mühimmeye tahsis-i sutûn eylemek daha şerefli bir hizmet-i hamîyyet olur zannındayım.”³³⁸

Kongrede alınan kararları yakından takip eden Hâlid Bey, misyonerlerin, kongrede Hristiyanlığın Asya ile birlikte Afrika’da da yayılması esnasında kendilerine rakip olarak gördükleri İslâm’ın, bu bölgelerdeki nüfuzunu kırmak için siyasilere tedbir almaları talebinde bulunduklarını kaydeder. Bu tür taleplerin Avrupalı devletler tarafından önemsendiğine dikkat çeken yazar, bazı Afrika ülkelerinde İslamiyet’in menedilmesini misyonerlerin talepleri doğrultusunda gerçekleştirildiğini öne sürer. Aynı politikanın bir uzantısı olarak bazı yerlerde de Müslümanlar ikinci sınıf vatandaşlara uygulanan kanunlara tabi tutulmaktadırlar. Hâlid Bey, çeşitli vesilelerle Afrika’ya giden Müslüman Osmanlı vatandaşlarının da bu uygulamadan kurtulamadıklarına dikkat çeker. Uygulamanın Meşrutiyet devrinde de devam ediyor olması Hâlid Beyin tepkisini çekmiştir:

---

³³⁸ A.g.m., s. 296-298.

*“Meşrûtiyet’in küşâdından sonra dahi oradaki ihvân-ı İslâmiyemiz bu hâlden dolayı Londra sefâreti vâsıtasıyla şikâyâtta bulundular. İstanbul’da makâm-ı âidince o Osmanlı Müslümanları’nın hukûk ve haysiyyetini iltizâmen ne tedbîr icrâ edildiği bir türlü anlaşılamamış gitmiştir!”*³³⁹

Halil Hâlid Beyin naklettiğine göre, misyonerler Asya ve Afrika müstemlekelerinde kendilerine yardım etmekte isteksiz davranan memurların üzerinde baskı oluşturmaktadırlar. Bu amaçla Avrupalı devletlere “eğer çaresine bakmazsak git gide cins-i esved kabâili tamâmıyla Müslüman olacak” şeklindeki bir tehlikeden söz etmektedirler. Fakat bu söylenenler gerçeği yansıtmamaktadır:

“O diyarlarda makâsıd-ı gayr-ı dîniye ile bulunmuş olan bazı Avrupalılara tesâdüf ettim. Bunlardan anlayabildiğime göre o diyarlarda İslâmiyet misyonerlerin an-kasdin mübâlağa ettikleri sûrette sür’atle intişâr eylemiyor ve ancak beş altı asırdan beri nasıl intişâr eyliyorsa yine o sûret-i tadrîcîde mühtedî kazanıyor imiş. Misyonerler Avrupalı me‘murîni ale’l-umûm kendilerine muâvenete icbâr için bu mübâlağada bulunuyorlar imiş.”

Yazar, “Cihân Misyonerliği” adıyla gerçekleştirilen toplantıda Şark’ta meydana gelen bir takım insani hareketlenmelerin “medeniyet-i Garbiye’nin intişârına muâriz” olarak sunulduğuna dikkat çeker. Halil Hâlid Bey, Doğu’daki Hristiyanlaştırma faaliyetlerinin başarılı olabilmesi için misyonerler tarafından uygulanması teklif edilen diğer önerilerle ilgili olarak da şunları kaydeder:

“Ba’demâ misyonerlik vezâif-i hayriyesinin yeni yeni tedbirlerle icrâsına tevessül edelim” diyorlar. Bazı zevât da, “Şark’ta fütûhat emeli arkasında koşan hükûmât-ı efrenç ile müttehidi’l-meslek görünmeyelim, medeniyet-i nasrâniyeyi iştibâh-ı siyâsîden münezzeh bir sûrette idhâl edelim” diyorlar. Diğer bazı zevât ise “maârif, ticâret gibi intizâm-ı idâreye dahi öteden beri cihât-ı gayrı mütemeddine-i arza İncil’in isrini takîben idhâl olunageldiğini” ileri sürüp ayrılık gayrılık ihtimâline kâil olamıyorlar. Ekser zevât “kadın misyonerliğine eskisinden ziyâde ehemmiyet verelim de akvâm-ı gayr-ı nasrâniye aileleri arasında vasâit-i nîsvân ile fezâil-i medenîye-i Garb’ı tervîce uğraşalım” diyorlar. Bu zâtların kâffesi de bilâd-ı ba’ide-i Şarkîye’de misyonerliğin icrâ edeceği tadrîsâtın ve tabâbetin daha ziyâde tevsî’ olunması lüzûmunu tasdik ediyorlar. Bundan böyle mühim yerlerde misyoner olarak gönderilecek huddâm-ı medeniyet-i nasrâniyenin fûnûn-ı müfîde tadrîsi gibi icrâ-yı tabâbet

---

³³⁹ Gös. yer.

için dahi hazırlanmış kesândan intihâblarına dikkat olunması tavsiye ediliyor. Sıbyândan can kazanmak ile canı tehlikede bulunanların tedâvisine çalışmaktaki tesîrin kerâmetini Avrupalı nâşir-i dinler pekala anlıyorlar.”³⁴⁰

İslam topraklarında yapılan bu çalışmalardan rahatsızlık duyduğunu kaydeden yazar, diğer taraftan da onların gayretlerinden ibret alınması gerektiğini ifade eder:

“Öteden beri vukû’ bulan neşriyatımdan dahi anlaşılacağı üzere âcizleri meşrik-ı İslâm’da vukû’ bulan misyonerliğe muârizım. Mamañih o hususta gösterilen gayret, sebât ve fedâkârlığı ve halkın onların teşebbüsâtı uğrunda gösteregeldiği teshîlât ve iânâtı tahsîn eylememek insanın elinden gelmiyor. Keşke onlardan ibret almaya muktedir olabilse idik.”³⁴¹

1.5. Avrupa’daki Oryantalizm Çalışmaları

İngilizler asırlarca Doğu’nun önemli bir bölümünde ticari ve siyasi etkinlik gösteren en önemli güç olmuştur. Doğu üzerindeki İngiliz etkinliği 20 yüzyılın başlarında da tartışmasız bir şekilde üstünlüğünü devam ettirmekteydi. Ancak bu yüzyılda Avrupa’nın diğer büyük devletleri de Doğu’daki ticari ve politik etkinliklerine hız vererek İngiltere ile rekabete başlamışlardı. Doğu üzerinde birbirleriyle çıkar yarışına giren devletler bir taraftan da bu ülkelerde kendileri adına faaliyet gösterecek kadroları da yetiştirmek için çalışıyorlardı. Batılıların sömürgecilik faaliyetlerini yakından takip eden Hâlid Bey, 1904 yılında yaptığı bir araştırmada³⁴² İngiltere ve diğer Avrupa ülkelerinin Doğu’daki siyasi ve ticari faaliyetlerinde başarılı olabilmek için yaptıkları Oryantalist çalışmaları incelemiştir.

Halid Bey, yaptığı araştırmada Doğu çalışmaları konusunda Avrupa’daki diğer kıtasal güçlerin metotlarının İngilizlerinkinden daha ileri durumda olduğu sonucuna varmıştır. Ona göre “Kıtasal Güçler konuyu ciddiye alıp Doğu dillerinin öğretilmesi ve Doğu’ya ait tarih, coğrafya, hukuk ve ticari meseleler gibi konuların ele alınması amacıyla özel ve sistematik olarak organize edilmiş kurumlar kurmuşlardır.” Yine bu ülkeler “cömert ödeneklerle bu kurumların devamlılığını; ünlü Oryantalistleri (...) görevlendirerek etkinliğini; Doğu görevlerinde bu konularda eğitim almış kişileri göreve getirerek yararlılığını sağlamaktadırlar.” Buna karşın İngiltere’de bir bütün olarak Oryantal

³⁴⁰ A.g.m., s. 296-298.

³⁴¹ Gös. yer.

³⁴² Halil Hâlid, “Oriental Studies in England and on the Continent; a Compariso”, *The Imperial and Asiatic Quarterly Review and Oriental and Colonial Record*, C. XVIII, no: 36, [England] 1904, s. 1-11.

alışmalar dikkate değer bir öneme sahip değilmişesine ele alınmakta, bunları destekleyici, sistematik olarak organize edilmiş hiç bir kurum varlık göstermemektedir.

Halil Halid Beyin araştırmaya dahil ettiği kurumlar, bazı Avrupa niversiteleri'nde var olan ve Doğu dilleri bölümlerine benzeyen Doğu çalışmalarını destekleyici kürsüler değil; sadece modern Doğu Dillerini ve onların gereksinimlerini öğretmek için kurulmuş müesseselerdir. Yazar, araştırma kapsamında incelediği kurumların en önemlileri olarak şunları zikreder: "Fransa'daki "Ecole Spciale des Langues Orientales Vivantes"; İtalya'daki "R. Istituto Orientale"; Avusturya'daki "K.K. Oeffentliches Lehranstalt für Orientalische Sprachen"; Almanya'daki "Seninar für Orientalische Sprachen" dir."

Kıta Avrupasında Oryantal alışmalar yapan ülkelerdeki kurumlarla ilgili olarak Hâlid Bey şu bilgileri aktarır:

Fransa'daki alışmalar: Paris'te bulunan *Fransız Oryantal Koleji*(The Oriental College of France) devlet desteklidir. Bu okul Kamu Yönetimi Bakanlığı'nın kontrolü altındadır ve meşhur bir Fransız Oryantalist tarafından yönetilmektedir. Politik ve ticari ihtiyaçlar böyle bir okulun gerekliliğini hissettirmiştir ve sonuç olarak Doğu Akdeniz ve Uzak Doğu tercümanlık eğitimindeki başarılı çalışmalarıyla kendini kanıtlamıştır. Kolejde öğretilen temel konular şunlardır: Arapça, Farsça, Türkçe, Modern Yunanca, Hintçe, Rusça, Çince, Japonca, Siyam dillerinin yanı sıra Tay dili(Taylandca), Sudan ve Cezayir diyalektleri vb., politik ve ticari coğrafya, dili öğretilen her bir ülkenin tarihi ve Uzak Doğu Devletleri'nin yanı sıra Müslüman Doğu devletlerinin etik değerleri.

Öğretilen dillerin edebi çalışmalarından sorumlu eğitmenler çoğunlukla Fransızlardır, bunların işin konuşma(diyalog) kısmıyla ilgilenen asistanları ise kural gereği çeşitli ülkelerin yerlileridir.

Kolejde eğitim süresi üç yıldır. Dersler cretsiz olup, kolejin kayıtlı öğrencileri dışındakilere de açıktır ve her isteyen derse iştirak edebilir. Bu çok yerinde bir uygulamadır ve diğer kolej öğrencileri veya Oryantal dil öğrenmeye değer veren milletler için çok yararlıdır. Bu düzenli derslerin yanı sıra kolej binalarında özel çalışmalarla az çok alakadar genel konular üzerinde duruma göre halk eğitimi de verilmektedir.

Herhangi bir dilde önemli aşama kaydeden öğrenciler profesörler konseyinin önerisiyle Kamu Bakanlığı'ndan 1000 Frank'a kadar para ödülü alabilmektedir. Final sınavlarını geçtikten sonra öğrenciler diplomalarını alır ve bunlardan Fransız asıllı bir kısım öğrenci Savaş, Deniz, Ticaret ve Dış İşleri Bakanlıkları'na kabul edilir. Kolej mezunlarının istihdam edilebilecekleri alanlar ise Yakın Doğu'da drogamanlıklar, Uzak Doğu'da tercümanlıklar, Çin'in Hint kısmında ve Cezayir'de ise memuriyetlerdir. Madagaskar'da, Tunus'ta Arapça ve İslam Hukuku Kürsüsü'ne sahip *L' Ecole Libre des Sciences Politiques* gibi, diller ve Doğu Hukuku üzerine ders veren başka yerler de olmasına rağmen Fransa'da Oryantal konuların doğrudan öğretimi bu kolejde yoğunlaşmıştır. Doğu dilleri öğrenmek isteyen kişi sayısı hakkında fikir vermesi açısından geçen üç yılda kolejdaki Arapça, Farsça ve Türkçe öğrenenlerin istatistiği şöyledir:

	1899-1900	1900-1901	1901-1902
Arapça (edebiyat ve diyalog)	63	59	65
Farsça	15	12	14
Türkçe	13	12	12

Aynı zaman dilimleri içinde bu üç dili birlikte alan ve özel olarak diplomatik hizmetler ve elçilik için hazırlananların istatistiği aşağıdadır:

1899-1900	1900-1901	1901-1902
13	11	12

İtalya'daki çalışmalar: İtalya'nın Doğu'da diğer süper güçler kadar çok sömürgesi ve çıkarı yoktur, fakat İtalya bunu Doğu'da prestijini sürdürmek için halkını eğitmeyi göz ardı edecek bir mazeret olarak kabul etmemektedir. (...) Arapça ve diğer önemli Doğu dilleri Roma, Turin ve Palermo Üniversiteleri'nde öğretilir fakat Oryantal çalışmaların merkezi Napoli'deki R. Istituto Orientale'dir. Burada Çince, Hintçe, Arapça, Farsça, Türkçe, Modern Yunanca, Habeşistan diyalektleri ve İngilizce(Doğu'daki İngiliz sömürgelerinde gerekli olduğu için) öğretilir. Profesörler çoğunlukla İtalyandır ve

asistanlar Fransız Kolejinde olduğu gibi yabancıdır. Eğitim süresi burada da üç yıldır ve kolej yönetimi bir grup eğitimciye verilmiştir.

Avusturya'daki çalışmalar: Viyana Üniversitesi'nde çeşitli Doğu dilleri profesörleri vardır ve birçok İslami dil Avusturya-Macaristan Elçiliği adaylarına *Consular Akademie*'de öğretilmektedir. Fakat Oryantal çalışmalar için özel olarak kurulmuş kolej, *Imperial Oeffentliches Lehranstalt für Orientalische Sprachen*'dir. Kurum 1873'de organize edilmiş ve Eğitim Bakanlığı'nın kontrolüne verilmiştir. Burada öğretilen diller: Arapça, Türkçe, Rusça, Farsça, Sırpça, Bulgarca ve Modern Yunanca'dır. Kolej derse katılmak isteyen herkese ücretsizdir. Sadece her öğrenciden göstermelik küçük bir ücret talep edilir (Paris ve Berlin'de de aynı durum söz konusudur). Burada toplanan para kolej kütüphanesinin geliştirilmesine harcanır. Gündüz başka işlerle meşgul olanların da katılabilmesi için dersler akşam 17.00 ile 20.00 arasında verilmektedir. Bazı yönleriyle bu kolej Paris ve Berlin'dekiler kadar önemli olmamasına rağmen kolejin öğretimi öğretilen dillerde şahsın kendini geliştirmesi için bir üst seviyede öğrenim görmesine gerek bırakmayacak kadar somut ve etkilidir. Öğretimin pratik ve konuşmaya dayalı kısmı değişik ülkelerin yerlilerinin elindedir. Derslerini tatmin edici düzeyde tamamlayan öğrencilere sertifikaları verilir. Fakat devletin, mezunlara Doğu Akdeniz'deki çalışma sektörlerinde görev verme zorunluluğu yoktur. Öğrencilerin çoğu bireysel girişimcilik, misyonerlik, gazetecilik ve ticari bölümler ve benzeri kariyerlere kendilerini hazırlamak için koleje gitmektedir. Erkeklerin yanı sıra bayanlar da derslere katılmaktadır. Çünkü onlar Doğu'da müdirelik, hemşirelik ve ticaret alanlarında iş imkanı bulmaktadırlar; Doğu'nun kadınların muhafazakar olduğu bölgelerinde işin büyük kısmı ev ev dolaşan bayan seyyar satıcılar veya temsilciler tarafından yapıldığının altı çizilmelidir. Aşağıdaki liste burada 1901'de derslere katılan öğrenci sayısını göstermektedir:

	Arapça	Türkçe	Farsça	Sırpça	Rusça	Modern Ynunanca
Erkek	31	15	15	24	37	6
Bayan	1	1	1	1	4	2

Almanya'daki çalışmalar: Berlin Koleji veya *Seminar für Orientalische Sprachen Friedrich-Willhelm* Üniversiteleri'ne bağlıdır. Rahatça denilebilirki bu kolej Avrupa'daki Oryantal kolejlerin en iyi organize edilmiş olanıdır. Bu kolejde gösterilen Doğu dilleri:

Çince, Japonca, Arapça (Suriye, Arabistan, Mısır ve Fas diyalektleri ile birlikte), Türkçe, Farsça, Şavili (bir Bantu dili), Hintçe, Gujarati (Batı Hindistan'da konuşulan bir dil), Hausa (Batı Afrika'da kullanılan ticaret dili) vb. Ayrıca Doğu'daki sömürgelere gönderilmesi gerekebilecek öğrencilere kolaylık sağlaması açısından İngilizce, Fransızca ve Rusça öğretilir. Bununla birlikte bu kolejde birçok değişik konu da öğretilir. Örneğin, Afrika'daki Alman sömürgelerinin coğrafyası, tropikal hijyen, endüstriyel ve diğer amaçlar için uygulamalı botanik (bunu doğrudan öğretmek amacıyla öğrenciler botanik bahçe ve müzelerde çalışmaya çağrılır.), sömürge politikası, yabancı güçlerle ticari ilişkiler, sömürge ve danışmalık yönetmelikleri vb. Avusturya ve Almanya'nın Oryantal Kolejlere'nde asistan öğretmenler dillerini öğrettikleri ülkelerin yerlileridir, buna karşın Fransız ve İtalyan okullarında durum farklıdır. Çünkü İslami dillerin asistan öğretmenleri Müslüman değil Doğulu Hristiyanlardır.

İngiltere'deki Çalışmalar: İngiltere'deki Oryantal çalışmalar düzensiz olarak yürütülmektedir. Bazı önemli İslami dillerin öğretimi ve araştırması gayrimüslim Doğu Akdenizlilere devredilmektedir. Bu demek değildir ki bu kişiler yeteneksizdir. Fakat doğal olarak yetersiz yönleri de vardır. Bir Ermeni'nin Türk olmadığı gibi bir Suriyeli Hristiyan da Arap değildir ve onlardan İslam tarihi, edebiyat ve kültürü konusunda çok iyi olmaları ya da İslam'ın şartlarını ve değerlerini gerçek bir yerli kadar temsil etmeleri beklenemez.

2. Halil Hâlid Beyin Sömürgeciliğe Karşı Teklifleri

Batıların sömürgeci yüzlerini örtmek ve yeni işgallerini meşrulaştırmak için başvurdukları yöntemlere değinen Hâlid Bey, bu tür emperyalist emellere karşı koyabilmek için Doğu toplumlarının kullanabilecekleri bir takım karşı koyma metodları önermektedir.

2.1. Hilafetin Osmanlılara geçtiği gün Kutlanmalıdır!

Halifenin Kureyş'ten olması gerektiği iddialarına sert tepki gösteren Halil Hâlid Bey, hilafetin Müslümanlar arasında samimi hisler oluşturabilecek en büyük kuvvet olduğunun altını çizer. Müslümanlar arasında dayanışma ruhunun ancak hilafetin birleştirici etkisiyle sağlanabileceğine inanan Halil Hâlid Bey, hilafetin Osmanlılar eliyle yeniden ihya edildiği günün³⁴³ özel bir gün haline getirilerek dünyanın her yerinde kutlanması önerisinde bulunur:

---

³⁴³ Mısır'ın Yavuz Sultan Selim tarafından fethedilerek hilafetin Osmanlılara geçmesi kastedilir.

“O yevm-i mahsûsda şerîf-i Mekke ve hidîv-i Mısır hazerâtı gibi zevât ile tebrik telgraftâmeleri teâtî eylemek, İslâm ile meskûn olan bilâd-ı ecnebiyedeki şehbenderhâneler tarafından mu'teberân-ı müslime-i mahalliyeye ziyâfetler çekilmek, Dersaâdet'te ziyâret üzere bulunabilecek olan bilâd-ı ecnebiyeye mensûb misâfirini mu'tebere-i İslâmiye'ye ikrâm gösterilmek, hangi bir memleket-i İslâm'da olursa olsun ilim ve ahlak, siyâset ve hamâset gibi evsâf ile temeyyüz etmiş zevâta taraf-ı Hilâfet-i seniyyeden nişân verilmek iktizâ ettikte o yevm-i mahsûsta verilmek bilâd-ı ba'ide meşâyih kabâilinden münâsib olanlarına hil'at ve hediye gönderilmek lâzım geldikte o yevm-i mahsûsta gönderilmek musîbdir zannederim. İşin âid olduğu makâm-ı resmî neresi ise bu babda nazar-ı ihtimâmını celbe cür'et ederim.”³⁴⁴

Bu teklifin ardından büyük Avrupa devletlerinin bu tür girişimlerden rahatsız olacağı gerekçesiyle itiraz edenler olmuştur. Hilafet-i İslâmiye'nin gizli bir makam değil İslam'ın diğer esasları gibi açık olduğunu savunan Hâlid Bey, bu konudaki endişeleri yersiz bulmuş ve İstanbul'da yaşayan bir takım Bey ve Paşaların İngiliz basınında yer alan ve benzer endişeleri dile getiren görüşlerine tepki göstermiştir. Yazılanları “hissizce vukûfsuzca veya bir müdâhene-i menfaatcûyâne ümîd-i vâhisinden” şeyler olarak değerlendirmiştir.³⁴⁵

H. Hâlid Bey bu ve benzeri tavırlardan duyduğu rahatsızlığı belirtmek üzere Times'e bir mektup gönderdi. Mektupta “aşırı-Avrupalılaştı” diye nitelediği bazı şahısların istibdat ile hilafetin ayrımını iyi yapamadıklarına dikkat çekti:

“Hilafet teriminin ehemmiyeti hususunda yapılan ciddi hatalardan biri, Pan-İslamizm ile hilâfeti birbirine karıştırmaktır. Müslüman toplumun hürmet ettiği, halifenin doğrudan şahsı değil, işgal ettiği makamdır. Türkiye'de aşırı-Avrupalılaştı genç siyaset adamları hilâfetin nüfuzunu kırmaya teşebbüs ederlerse, aklı başında, namuslu ve etkili pek çok Müslüman'ın, Osmanlı Anayasasını muhafaza etme konusunda vereceği destekten şüpheliyim. Islahat taraftarlarının gerçekten istediği şey, bu nüfuzun, yine despotizmin ve Sultan'ın çevresinin bir aracı olarak kullanılmamasıdır.”³⁴⁶

³⁴⁴ Halil Hâlid, “Sene-i Devriye-i Hilâfet”, *SM*, c. 6, no: 139, 21 Nisan 1327, s. 134.

³⁴⁵ Halil Hâlid, “Sene-i Devriye-i Hilâfet II”, *SM*, c. 6, no: 141, 5 Mayıs 1327, s. 170.

³⁴⁶ H. Hâlid, “Pan-İslamizm ve Hilafet”, *The Times*, 6 Ağustos 1908. “Ben bu meselede makamı hilafetten bahs ettim. Elyevm makamı mukaddesi imameti işgal eden zatın halife-i meşru olup olmadığı ayrıca bir meseledir.” Halil Hâlid Bey, bu sözleriyle II.Abdülhamid ile temsil ettiği makamı birbirinden ayrı değerlendirdiğini gösterir. Onun tartışmaya kapalı tuttuğu alan hilafet makamıdır, o makamı işgal eden şahıs değil.

2.2. Bir Karşı Koyma Aracı Olarak Boykot

II. Meşrutiyet'in ilan edildiği yıllara gelindiğinde Osmanlı Devleti Avrupa'nın büyük devletlerinin saldırılarına karşı koyma gücünü iyice kaybetti. İmparatorluğun sahip olduğu topraklar çeşitli bahanelerle işgal edilmekte idi. Bu sıkıntılı dönemde bir kısım Türk ve Müslüman aydın büyük devletlerin işgallerine karşı ne yapılabileceğiyle ilgili çözüm arayışlarına başladı. Sonunda silahsız ama son derece etkili bir savaş yöntemi bulundu: Boykot.

Boykot uygulamasını ilk defa dile getiren Osmanlı aydını Halil Hâlid Beydir. Yüzyılın başında kaleme aldığı eserlerinde İslam alemi için boykotun etkili bir silah olabileceğine dikkat çekti.³⁴⁷ 1907 yılında neşrettiği *Hilal Salib Münazaası* adlı eserinde işgal devletlerine karşı bütün Müslümanları boykota davet eden Hâlid Bey, bu konunun önemiyle ilgili olarak şunları kaydeder:

*“Garb’ın taarruzundan mehmâ-emkan masûn kalmak için, Müslümanlar da kendilerine münâsib ne kadar çare bulmak lâzım gelirse aramakda ihmâl etmemelidirler (...) Öteye beriye serpilen cemâât-i İslâmiye belki silah-ı mütefevvik-i Efrenc ile târumâr edilebilir; fakat İslâm’ın uzv-i a’zâmı hiçbir vechile tahrîb olunamaz. Hatta terakkiyât-ı zamaniyeden istifâde-i müeddî fedakârlıklar gösterilirse, şevket-i kadîme-i İslâmiye’nin -velevki kısmen olsun- âsârı zuhûra başlar. Terakkiyât-ı zamaniyeye maliyla, hayatıyla, fikriyle hizmet edecek Müslümanların adedi arttıkça, Avrupalılara olan ihtiyâcât-ı maddiye de eksilir. Frenk’in topunu, tüfeğini, makinasını, âlât-ı sînâyesini ahz ü tatbîk gibi ihtiyâcât-ı mühimmenin tesviyesi müstesna olmak üzere, lüzumu muhakkak olmayan emtia ve eşyasını ahz ü isti’mâlden ictinâb etmek sâhib-i hamiyet her bir Müslüman’ın ta’kîbine sezâ bir meslek-i mühimdir. Boycott veya Boycotage denilen meslek-i imtinâ’ vechile bize karşı ibrâz-ı adâvet eden ecânibin emtiasını red onlara karşı pek müessir bir sille-i mukâvemet olur.”*³⁴⁸

³⁴⁷“Devr-i istibdatda Memâlik-i Osmâniye’nin hâricinde neşr olunan bir eserde “Müslümanlara karşı ibrâz-ı adâvet eden ecânibin emtiasını red eylemek o ecânibe karşı pek müessir bir sille-i mukâvemet olur” demiş idim. Bu sözlerim esasen bundan üç sene evvel İngilizce neşrolunan bir eser-i âcizide münderic idi; bu eser ise Hindistanda en mühim bir lisan olan Urdu diline tercüme edilmişti.” Horasanî (H. Hâlid), “Londra Muhâbirimizden Mektub-ı Mahsus Avusturya’ya Karşı Mukabele-i İktisadiye Ve Alem-i İslâm”, *Servet-i Fünûn* (günlük) no: 165, 16 T. sanî 1324.

³⁴⁸ H. Hâlid, *Hilal ve Salib..*, s. 211-212.

2.2.1. Avusturya Boykotu

Avrupa'nın sömürgeci devletlerine karşı uygulanması teklif edilen boykot silahı ilk olarak II. Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra Bosna Hersek'i işgal eden Avusturya'ya karşı kullanıldı. Osmanlı Fes Boykotu³⁴⁹ olarak bilinen süreçte halk, kendi inisiyatifini kullanarak Avusturya ve Bulgaristan mallarına karşı bir boykot başlattı. Avusturya'dan ithal edilmekte olan fes ile simgesini bulan boykot kısa bir sürede düzenli eylemler halini aldı. Osmanlı gazetelerinde bu ülkeye ait malların boykot edilmesi çağrısı yapıldı.

Avusturya siyasetleri boykotun İngilizler tarafından başlatıldığını iddia ettiler. Vamberi Efendi ise bu işin sorumlusu olarak gördüğü İngiltere'nin Balkan Komitesi'ni³⁵⁰ protesto etmek için Times gazetesine bir mektup gönderdi. Bunun üzerine Halil Hâlid Bey de gazeteye bir mektup göndererek boykotun nasıl başladığıyla ilgili bilgi verdi. Times'ın 30 Kânûn-i evvel 1908 tarihli nüshasında yayınlanan mektupta Hâlid Bey, boykotun “Horasânî” müstearıyla yazdığı yazılarıyla kendisi tarafından teşvik edildiğini belirtir.³⁵¹ Bu hususu Horasânî mahlasıyla Servet-i Fünûn gazetesinde kaleme aldığı yazılarında da dile getirir. “Avusturya Devleti'nin tam devri inkilâb-ı hayriyemizde bize müşkilât-ı azîme ihdâs eylemesi üzerine Servet-i Fünûn'da Avusturya'ya karşı bir harb-i iktisâdî açılmasını ilk defa olarak teklif etmiş idim.”³⁵² Ahmet İhsan da H. Hâlid Beyin vefatı üzerine kaleme aldığı bir yazısında bu bilgiyi teyid eder.³⁵³

Boykot çalışmaları sadece Osmanlı topraklarıyla sınırlı kalmadı. Diğer İslam ülkelerinde de Avusturya mallarına karşı kampanya başlatıldı. Bu konuda yapılan çalışmalar

³⁴⁹ Bu konuda yapılmış müstakil bir çalışma için bkz. Y. Doğan Çetinkaya, , 1908 Osmanlı Boykotu: Bir Toplumsal Hareketin Analizi, İstanbul :İletişim Yayınları, 2004. Kitapta boykot kelimesini ilk defa kullanan kişinin “Horasânî” mahlasıyla yazan Ubeydullah Efendi olduğu bilgisi yer almaktadır. Ancak “Horasânî” mahlası Halil Hâlid Beye aittir ve ilk boykot çağrısı da onun tarafından yapılmıştır. Bkz. Ahmet İhsan, “Halil Hâlid Merhum”, *Cumhuriyet*, 2 Nisan 1931; Halil Hâlid, “Osmanlı Boykotu ve İngilizler”, *Şûrâ-yı Ümmet*, no:93/140 s.5 6 K.sânî 1908.

³⁵⁰ Balkan Komitesi hakkında geniş bilgi için Türk- İngiliz ilişkileri bahsine bakınız.

³⁵¹ “Memâlik-i Osmâniye’de Avusturya ticâretine karşı vaz’ edilmiş olan boykotajın aslına vâkıf bir Osmanlı sıfatıyla Muallim Vamberi Efendi’nin nazar-ı dikkatine şurasını arz edeyim ki boykotun mahsûsan ve münhasıran “Balkan Komitesi tarafından vukû’ bulmuş olan teşvîkin neticesi olduğu” hakkındahi zehâbı külliyyen hatalıdır. Muallimin farz ettiği gibi Türklerin eline bu kuvvetli silâhı verenler Balkan Komitesi efrâdı değil bilakis bir Osmanlıdır ki bu zât 7 Teşrîn-i evvel 1908 tarihinde İstanbul gazetelerinden birine (Horasânî) nâm-ı müste’ârıyla bir makâle yazmış ve vatandaşlarından Avusturyalılar’ın ticâretini boykot eylemelerini kemâl-i sûzişle istihâm eylemişti. Sırf vatanperverlik hissiyâtıyla Boykot fikrî kendisine sunûh eden bu Osmanlı muharririnin maksad-ı esâsîsi Avusturya’nın memâlik-i Osmâniye’nin hukûk-i hâkimiyeti aleyhindeki tecâvüzüne mukâbele için hükûmet-i Osmâniye’ye arz-ı mu’âvenet-i hamiyet eylemek idi ol-babda.” Halil Hâlid, “Osmanlı Boykotu ve İngilizler”, *Şûrâ-yı Ümmet*, no: 93/140, K.sânî 1908, s. 5- 6.

³⁵² Horasânî, “Londra Muhâbirimizden Mektub-ı Mahsus Avusturya’ya Karşı Mukabele-i İktisadiye Ve Alem-i İslâm”, *Servet-i Fünûn* (günlük), no:165, 16 T.sânî 1324.

³⁵³ “Bosna Hersek’in Avusturya’ya ilhakında memlekette hasıl olan heyecanda ilk defa olmak üzere (boykot) kelimesini ortaya atarak halkı bu fikrin arkasında yürüttü ve muvaffak oldu.” Ahmet İhsan, *a.g.m.*

sonuç verdi ve Hint Müslümanları fes aleyhine büyük bir kampanya başlattılar. Hâlid Bey, Hint Müslümanları tarafından başlatılan boykotla ilgili şunları aktarır:

*“Şimdi Lahor’dan gelen diğer bir telgrafnâmeye nazaran Müslümanlar Avusturya’nın Devlet-i Osmâniye aleyhindeki mu’amelât-ı ahîresini takbîhe başlamışlar ve buna bir şekl-i maddî vermek için Avusturya emtiasının aforozuna karar vermişlerdir. İngilizce’de ve Urdu dilinde tab’ olunan cerâid-i İslâmiye bu aforozu halka tavsiye eylemekte imişler. Hindistan Müslümanları arasında en ziyâde revaç bulan Avusturya meta’ı fes idi; zîra onlar Osmanlılara imtisâlen şu son senelerde fesi bir serpuş-i mu’teber addeylemişlerdi. İşte Avusturya’ya karşı bir sille-i mukâbele de Hind Müslümanları vurdu demektir.”*³⁵⁴

Avusturya’nın yanı sıra Yunan ve Bulgarlar malları da Osmanlı boykotundan etkilendi. Boykota uğrayan ülkeler kendilerine yakın duran ABD gibi devletler üzerinden ticari faaliyetlerini sürdürmeye çalıştılar. Amerikan bayraklarıyla Osmanlı sularında dolaşan bu ülkelere ait gemilerin Rum mürettebatı Osmanlı halkına ve memurlarına yönelik kaba davranışlar sergiliyorlardı. Bu sebeple Osmanlı halkı tarafından Amerikan bandıralı gemiler de zaman zaman boykot ediliyordu.³⁵⁵ Denizlerdeki boykotun etkili olmasında özellikle Osmanlı kayıkçıları ve hamallarının katkısı büyük oldu.³⁵⁶

Hâlid Beyin belirttiğine göre, boykot çağrısı bir müddet sonra Trablusgarb’ı işgal eden İtalyanlara karşı da yapılmıştır. Londra’da bulunan farklı memleketlere mensup Müslümanların kurmuş oldukları cemiyetlerin girişimiyle “Trablusgarb’ta hukûk-i Osmaniye’ye riâyet vukû’a gelinceye kadar İtalya’ya ait her şeyin” boykot edilmesi “âlem-i İslâm’a” tavsiye edilmiştir.³⁵⁷

Osmanlı Devleti’nin haklarını müdafa etmek amacıyla uygulanabilecek en etkili yöntem olarak kabul edilen boykotun maddi faydasından daha ziyade manevi etkisinin olacağı düşünülerek alınan bu kararın İslam dünyasının her yerine ulaştırılmasına çalışıldı:

³⁵⁴ Horasanî, a.g.m., *Servet-i Fünûn* (günlük), no: 165, 16 T.sâni 1324.

³⁵⁵ Osman Köse, “Osmanlı-Amerikan İlişkilerinde Bir Kriz: Hacı David Vapur Kumpanyası Boykotu (1911)”, *Belleten*, C: Lxviii, no: 252, Ağustos 2004, s. 461-482.

³⁵⁶ “Üç gün evvelisi Varna’dan gelen Bulgar vapurunda yüz elli kadar muhâcirîn-i İslâmiye olduğu ve bunların dışarı çıkarılmaları için me’mûrîn-i mahsûsası tarafından kayıkçılara teklif olunduğu halde, biz yemin ettik, çıkaramayız diyerek Osmanlı şebkenderinden ziyade Osmanlılık ibrâz ettiler. Doğrusunu söyleyelim, boykotajın bu derece ileri gitmesine himmet eden kayıkçılarla hamallar olmuştur.” “Boykotaj”, *Volkan*, no: 1, 28 T.sâni 1324, M. Ertuğrul Düzdâğ (haz.), İstanbul :İz Yayınları, 1992, s. 5.

³⁵⁷ H. Hâlid, “Memalik-i Ecnebiye Müslümanları ve Donanma İanesi”, *SM*, C. 7, no: 168, 10 T.sâni 1327, s.189.

*“Fâide-i maneviyenin bu babta harz-ı maddîye faikiyyeti umûmiyetle teslim olundu; ve herkes cebinden bir mikdâr para vererek hâsıl olan âide-i cemiyet-i İslâmiye ile her tarafa telgraftâmeler çekildi. Bu (boykot) tavsiyesinden bir fikir daha husûle geldi ki o da bundan böyle Saltanat-ı Osmaniye’nin hukûk-i istiklâliyesine her kim tecâvüz etmek isterse onun da tıpkı İtalyanlar gibi âlem-i İslâm’da bir cehd-i dînî ile boykot edileceğidir. Bu fikir dahi neşrolundu.”*³⁵⁸

H. Hâlid Beye göre, toplumun boykot konusunda yeterli duyarlılığı göstermemesi onun tesirini düşürmektedir. Hatta toplumun içinde “Efrenç’i taklit edenler, Efrenç’e âid âdât gibi eşyanın da ulviyetine kâil olarak Frenkleşmeye uğraşanlar bile çoktur.”³⁵⁹ Fakat Avrupalılar onları yine en aşağı kavimlerin fertleri olarak görecektir ve kendilerine eşit saymayacaktır.

İslam toplumlarının Müslüman olmayan Doğu’nun ilerlemesinden de maddeten ve manen istifade etmesi gerektiğine değinen Hâlid Bey, Müslümanların bu surette Batıların gelecekteki istila ve yağmalarından kendilerini daha iyi koruyabileceklerini savunur:

*“Otuz sene mukaddem Rusya’ya karşı mukâvemet gösterebilecek bizimkinden mâadâ bir Şark memleketi yok zannolunurken, dehr bize şevketli, metânetli bir Japonya devleti gösterdi. Eğer Japonyalılar Rusya ile olan muhârebe-i zâilede mağlûb düşmüş olsalar idi şimdi onları milel-i muntazama ve mütemeddineden addeden Garblıların onların hukûk-i hâkimiyetini ve hürriyet-i milliyelerini devlet-i Osmâniye ve İraniye’nin hukûk-i hâkimiyetinden ziyâde müstehak-ı ri’âyet görmezlerdi.”*³⁶⁰

2.3. Türklerle Araplar Siyasi Birliklerini Güçlendirmeli: Osmanlı Yaşatılmalı

H. Hâlid Beyin Batı sömürgeciliğine karşı son direnç noktası olarak gördüğü Osmanlı Devleti, Balkan topraklarını kaybedince Hristiyan unsurlardan -büyük oranda- soyutlanarak dini bakımdan daha homojen bir toplum yapısına büründü. Fakat toprakları üzerindeki emperyalist çalışmalar hız kesmeden devam etti. Çünkü asıl sömürülecek kaynakları bünyesinde barındıran Arap toprakları hala Osmanlı Devleti’nin sınırları içinde bulunuyordu. Bu sebeple sömürgeci devletler ayrılıkçı Arap hareketlerinin sonuca ulaşabilmesi için çalışmalarını yoğunlaştırdılar.

³⁵⁸ A.g.m. s. 189.

³⁵⁹ H. Hâlid, *Hilal ve Salib...*, s. 212

³⁶⁰ A.g.e, s. 212- 213.

Batılıların kendi toprakları üzerindeki gerçek niyetlerini kavrayabilmiş olan bazı Türk ve Arap aydınlar yazdıkları makale ve kitaplarla toplumlarını uyarmaya çalışmışlardır. Bu düşünürlerin başında hiç şüphesiz Halil Hâlid Bey gelmektedir. Hâlid Bey, Batılı devletlerin Arapları Türklerden ayırmak için yoğun bir çaba içine girmelerine ve yakın zamanda, Arapların ayrılmak için harekete geçeceklerine dair şayiaların artması meseleleri üzerine dikkatleri çekmek için *Türk ve Arap* adlı eserini kaleme alarak³⁶¹ her iki milleti de uyarmaya çalıştı.

Kitabında da açıkça belirttiği üzere Hâlid Bey, Türk-Arap ayrılığıyla ilgili ileri sürülen hiçbir gerekçeyi doğru bulmamaktadır. Onun bu yaklaşımı yalnızca dini bağları sebebiyle oluşmuş duygusal bir tavır değil, aksine iki milletin ayrılığa düşmeden bir arada yaşamalarını “şanlarını ve istiklâllerini” koruyabilmeleri için bir zorunluluk olarak görmesindendir.³⁶² Ona göre Türk-Arap ilişkilerinin zayıflamasının doğuracağı olumsuz sonuçlar sadece bu iki milletle sınırlı kalmaz tüm İslam aleminin istiklal ve hakimiyetini de tehlikeye atar.

Yüzyıllarca kader birliği yapmış ve bir bütünün parçası haline gelmiş olan iki milletin ayrılması gerektiği konusunda Batılıların yoğun bir propaganda başlattıklarını belirten Hâlid Bey, Arapların içinden çıkan bir takım insanların aynı amaca hizmet etmelerine çok daha fazla tepki göstermektedir. O, bu insanların tavrını şu cümlelerle ifade eder: **“Bir milletin ikbal devirlerinde ona mensub olmakla iftihar etmek ve onun adından istifade etmek; fakat idbârı zamanında yabancıların kötü muamelesinden korkarak o millettten uzaklaşmak, bilmem ki insanlık vefâsı ve mertlikle nasıl bir arada bulunur?”**³⁶³

Türklerin “din ve millet birdir” anlayışıyla hareket ettiklerini söyleyen H. Hâlid Bey, Türk idaresi altına giren Müslüman toplumlara yabancı gözüyle bakılmadığını ve onları dönüştürmek için uğraşılmadığını savunur. Batı emperyalizminin tehdidine karşı Türklere ve Araplara “din ile milletin birliği”³⁶⁴ fikrini yeniden kuvvetlendirmeleri tavsiyesinde bulunur.

Hâlid Bey, iki kavmin birbirini gereği gibi anlayamamaları ve siyasi hedeflerini yeterince birleştirememelerinde en büyük müsebbib olarak dil farklılığını görür. Bazı kimseler bu soruna çözüm olarak, Osmanlı Devleti’nin, Arapça’yı resmi dil olarak kullanmasını

³⁶¹ H. Hâlid, *Türk ve Arap*, (haz.) M. Ertuğrul Düzdağ, s. 20.

³⁶² A.g.e, s. 1.

³⁶³ A.g.e., s. 5. vurgular bize aittir.

³⁶⁴ A.g.e., s. 7.

önermişlerdir. Fakat H. Hâlid Bey bu fikri pek uygulanabilir bulmaz: “...öyle arzuya veya bir ihtiyaca dayanarak yeni bir lisânı kabul ve tâmin ettirmek, kainattaki değişimin tabii kanunlarının dışına çıkmaya çalışmak gibi bir şey olur.”³⁶⁵ Buna mukabil o, Arapça’nın muhtelif milletlerin münevverleri arasında “anlaşma vasıtası olarak” kullanılması ile zaruri ihtiyacın karşılanabileceğini savunur.³⁶⁶

Yazar, iki toplumun ayrılması durumunda işgal devletlerinin esareti altında bütün değerlerini kaybedebileceklerine dikkat çeker. Türk idaresinden çıkmış bulunan Arap memleketlerinde, işgal devletleri tarafından gerçekleştirilen tahribatı ise iddialarına delil olarak sunar. Tahribatın ağırlıklı olarak kültürel sahada uygulandığına dikkat çeken Hâlid Bey, özellikle dil konusunda yapılanları korkunç olarak ifade eder. Ona göre, bu memleketlerde Arapça asli şeklini tamamen kaybetme noktasına gelmiştir. Ecnebler tarafından hiçbir şekilde kendilerine layık görülme yerli halkın dili olarak kabul edilen Arapça, resmi makamlarda kesinlikle kullanılmamaktadır. H. Hâlid Bey, Arapça’nın bir memlekette toplumun aşağı kesimleri ve hizmetkarları arasında kullanılan bir dil seviyesine indirilmesi durumunda dilin “mantık fesâhati”, “şiir letafeti”, “edebî nezâhet ve felsefî incelikleri”nin kaybolacağına³⁶⁷ dikkat çeker.

Söylediklerine Cezayir uygulamasını da örnek gösteren Hâlid Bey, vaktiyle “ulûm-i Arabiye merkezi” konumunda olan Tilemsen şehrinin eski irfanından bir şey kalmadığını hayıflanarak aktarır. Ülkenin kültürel birikimi olan Arapça yazılmış kıymetli eserlerin kütüphanelerden alınarak Avrupa’ya götürülmesi de onun dikkat çektiği hususlardandır. Mısır’da da benzer uygulamaların yapıldığını dikkat çeken Halil Hâlid, sokak adlarına varana kadar her şeyin değiştirilmiş olduğunu kaydeder. Ona göre Avrupalılar, bu uygulamalarıyla halkın: “ictimâî, medenî ve siyâsî mevkiine ve vatanî hislerine gösterdikleri” saygıyı ortaya koymaktadırlar.³⁶⁸

2.3.1. İki Milletin Kültürel Bağları Kuvvetlendirilmeli

Halil Hâlid Bey, işgal altına giren toplumların ne tür muamelelere tabi tutuldukları konusundaki gözlemlerini aktardıktan sonra, Türkler ile Arapların benzer bir duruma düşmemeleri için birbirlerine yaklaşmalarını sağlayacak adımlar konusunda önerilerde

---

³⁶⁵ *A.g.e.*, s. 10.

³⁶⁶ *A.g.e.*, s. 9.

³⁶⁷ *A.g.e.*, s. 11.

³⁶⁸ *Gös. yer.*

bulunur. Ona göre, iki halkın yakınlaşmasını sağlamak için aradaki kültürel bağların kuvvetlendirilmesi gerekmektedir. Bunun için de ilk olarak iki uygulama tavsiye eder: Lisan öğrenimi ve seyahat.

Günümüzde dil bilmenin son derece önemli bir mesele olduğunu belirten Hâlid Bey, insanların bildikleri lisan kadar “dünya ahvâline vâkıf” olabileceklerini düşünmektedir.³⁶⁹ Lisan öğrenimine Batılıların verdikleri öneme de değinen yazar, Müslümanların da yabancı dil öğrenimi konusunda gayretli olmaları gerektiği tavsiyesinde bulunur. Fakat Müslümanların Batı lisanslarını öğrenmek için çaba harcamalarına rağmen büyük İslâm toplumları tarafından kullanılan Arapça, Türkçe ve Farsça’nın öğrenilmesi için çaba göstermemelerini yadırgar. Türklerin Arapça Arapların da Türkçe öğrenmelerini önemle tavsiye eder.

Halil Hâlid Beyin Türk ve Arap toplumlarının yakınlaşmasını sağlamaya yönelik ikinci önerisi ticaret ve turizmin geliştirilmesidir. Anadolu’nun zengin kültürü, ticari ve zirai hususiyetleri ile iklim zenginliğinin Arap Müslümanlar tarafından keşfedilmesini arzular.³⁷⁰ Halid Beye göre, toplumların yakınlaşması ayrılık hareketlerini sonuçsuz bırakacağı gibi Osmanlı Devleti’ni de ayakta tutacaktır.

---

³⁶⁹ A.g.e., s. 13.

³⁷⁰ A.g.e., s. 15-16.

II. BATI EMPERYALİZMİ ÇERÇEVESİNDE TÜRK-İNGİLİZ İLİŞKİLERİNE BAKIŞI

Halil Hâlid Bey Türk-İngiliz ilişkilerine dair bir çok yazı kaleme aldı. Bu yazılarda, Türk-İngiliz ilişkilerinin başlangıcından itibaren kendi dönemine kadar olan sürecini inceleyerek İngiltere'deki Türk düşmanlığından, İngiltere'nin Osmanlı topraklarına yönelik emellerine kadar bir çok konuyu tahlil etti.

Uzun yıllar İngiltere'nin en seçkin üniversitelerinden biri olan Cambridge Üniversitesi'nde, dış işlerinde görev alacak talebelere Türkçe dersi vermesi, gazeteci ve diplomat olarak görev yapması, bunun yanında memleketinin ve diğer Müslüman toplumların sorunlarına karşı duyarlı olması gibi hususiyetleri sebebiyle Londra'nın politikalarını dikkatle takip etti. Bu itibarla Halil Hâlid Bey hiç şüphesiz yaşadığı dönemde İngilizleri ve İngiliz politikasını en iyi değerlendirebilecek konumdaki Türklerin başında gelir.

Türk-İngiliz ilişkilerini eskiliğine binaen “an’anevî münâsebet” olarak tanımlayan Halil Hâlid Bey, ilişkilerin niteliği sebebiyle dilimizde yaygın olarak kullanılan “an’anevî dostluk” tabirini kullanmaz, bunun yerine iki ülke ilişkileri için daha uygun olarak gördüğü ilk tabiri kullanır:

*“Ma’lûmdur ki “Münasebât” dostâne olduğu gibi gayrı muhibbâne de olabilir. İngiltere ile bu memleketlerin arasındaki münâsebâtın târîhçesine göz gezdirirsek bu münâsebâtın ne derece-i mahdûdede dostâne bulunmuş olduğunu ve hakîkatte o münâsebâtta asıl olan şeyin husûmetten başka bir vechile tavsîf edilemeyeceğini anlarız”.*³⁷¹

İki devlet arasındaki ilişkilerin başlangıçtan beri husumet üzere devam ettiğini savunan H. Hâlid Bey, zaman zaman ortaya çıkan dostluk görüntülerinin gerçeklikten uzak olduğu görüşündedir. Onun Türk-İngiliz ilişkilerine dair temel görüşü bu çerçevededir. Yazdıklarıyla da İngilizlerin geçmişte ve günümüzde uygulamaya koyduğu politikalar çerçevesinde ilişkileri yorumlamaya çalışmaktadır. Böylece İngilizlerin Türkler hakkındaki emperyalist emellerini ortaya koyarak toplumu ve devlet ricalini uyarmayı hedeflemektedir.

---

³⁷¹ H. Hâlid, *Türk Hakimiyeti İngiliz Cihangirliği*, s. 2.

1. İlişkilerin Başlaması ve Seyri

Türkler ile İngilizlerin ilk temaslarının, IV. Henry'nin Niğbolu savaşında (1396) Osmanlı ordusuna karşı savaşı ile gerçekleştiğini³⁷² kaydeden H. Hâlid, bu tarihten sonra İngilizlerin uzun bir süre Türklere karşı savaşan Hristiyan milletlere fiili yardımda bulunmadıklarını belirtir. Hâlid Beyin kaydettiğine göre, Kanuni Sultan Süleyman'ın Rodos'u muhasarası sırasında Rodos şövalyelerinin yardım taleplerine rağmen “âlem-i nasrâniyete feryâd-ı istimdâd tevcih ettikleri sıralarda müşkilât-ı dâhilîyeden ve Kral (yedinci Henry) nin idâme-i sulha muhtâciyetinden dolayı” İngilizlerin Türklere karşı askeri bir faaliyeti görülmedi.³⁷³

Niğbolu'daki ilk temastan sonra Kraliçe Elizabeth devrine kadar iki ülke arasında herhangi bir ilişki meydana gelmedi. Kraliçe Elizabeth, İngiliz ticareti için yeni açılımlara girişmek istemesi üzerine Türklerle siyasi ilişkilerin başlatılması ihtiyacını hissetti ve böylece iki ülke arasında resmi münasebetler başlamış oldu. H. Hâlid Bey, resmi münasebetin başlaması üzerine “âlem-i nasrâniyetin düşmanlarıyla akd-i râbıta ediyor diye Avrupa'nın ortasında (Elizabeth) hükûmetine karşı hayli âsâr-ı hiddet ve nefret peydâ olmuştu” demektedir. Fakat İngilizler bu tepkiler karşısında tedbir almakta gecikmeyerek “âlem-i nasrâniyet muvâcehesinde bu ithâm-ı dindârâneye karşı kendilerini tebriye sadedinde Türklere hayli küfürler” savurdular. İngilizler, diğer taraftan da bu tür iddiaların -Elizabeth'in Protestan olması sebebiyle- Papa tarafından ortaya atılmış iftiralar olduğunu yaymaya çalıştılar.³⁷⁴

İngiliz devlet adamları, bir taraftan Avrupa'nın tepkisini izale etmeye çalışırken diğer taraftan da Türklerle münasebetlerini kuvvetlendirme yoluna gittiler. Bu siyasetlerinde başarılı olan İngilizler, 1580 tarihinde Türklerle ticaret ve dostluk muâhedesini imzaladılar. Bu tarihten hemen bir yıl sonra da “Levant” veya “Türkî” adı verilen şirketlerle Halep şehrini ticari merkez haline getirdiler.

Halil Hâlid Bey, İngilizlerin Türklere hoş görünerek Osmanlı topraklarının yanı sıra İslam dünyasında da büyük bir nüfuz elde etmeye başladıklarına dikkat çeker. Ona göre bu durum, İslam dünyasının geleceğinin şekillenmesinde önemli bir dönüm noktası oluşturmaktadır. Özellikle İngiliz ticaret şirketleri bu şekillenmede başlıca role sahiptirler. Hâlid Bey, sonraki asırlarda Hindistan ve diğer Şark memleketlerindeki İngiliz hakimiyetinin

³⁷² Halil Hâlid, *Türkler İle İngilizlerin İlk Teması*, İstanbul: Ahmed İhsan Matbaası, 1326, s. 1.

³⁷³ H. Hâlid, *Türk Hakimiyeti İngiliz Cihangirliği*, s. 4.

³⁷⁴ A.g.e., s. 6.

esasını teşkil eden “İngiliz (ticâret-i şirket-i hâkime)lerinin anası işte bu (Levant) şirkettir” demektedir.³⁷⁵

İngilizlerin Türklerle dostluk ve ticaret anlaşması yaptıkları (1580) tarihten itibaren iki ülke arasında dostluğun tesis edilmiş olması gerekirdi. Ancak Halil Hâlid Bey bunun böyle olmadığını, İngilizlerin vakit geçirmeden Şark siyasetlerinin temel kaidelerinden olan “Şark milletlerini, tâifelerini birbiri aleyhine” kışkırtma politikasını uygulamaya koyduklarına dikkat çeker. Onun altını çizdiği hususlardan birisi de İngilizlerin fesat politikalarını ilk olarak Türkler üzerinde uyguladıkları gerçeğidir. H. Hâlid Bey, İngiliz ve Osmanlı kaynaklarına dayandırdığı iddialarını bazı tarihi örneklerle de destekler.

H. Hâlid, İngilizlerin ilk fesadı olarak on yedinci yüzyılın hemen başında Şah Abbas ile Osmanlı Devleti arasında yaşanan anlaşmazlıkları istismar etmelerini zikreder. İki ülke arasındaki anlaşmazlıkları daha da derinleştirmek isteyen İngilizler, İran’a silah imali ve top dökümünden anlayan bir çok zevatin da yer aldığı kalabalık bir heyet göndermişlerdir.³⁷⁶

Bu konuda diğer bir örnek de 1768 Osmanlı-Rus savaşı sürerken Çeşme’de meydana gelen baskında Rus gemilerini İngiliz amiral ve subaylarının komuta etmiş olmalarıdır. Hâlid Bey bu hususta şunları söyler:

“Türk ordusu ric’at eylemiş Rus ordusu da Bükreş’e kadar ilerlemişti. Çeşme’de Rus donanmasının hücumuyla vukû’a gelen hezimet târîh-i bahriyemizde hazîn bir fasıl teşkîl eyledi. Ma’lûmdur ki Çeşme sularında Rus donanmasını idâre eden kimse hakîkatte (Aleksi Orlof) nâmındaki Rus amirali değil (Elfinson) isminde bir İngiliz bahriye zâbiti idi. Çeşme limanı dâhiline sokulan iki Moskof ihrâk gemisi Dağdail ve Makenzi namlarındaki İngiliz kapudanları tarafından idâre edilmişti. Bahr-i sefîd’de dolaşan ve Türk gemilerine sataşan Rus süfûn-i harbiyesinde müte’addid İngiliz zıbât ve efrâd-ı bahriyesi bulunuyordu.”³⁷⁷

Yine onun verdiği bilgiye göre, bir müddet sonra İngilizler Rus donanmasında görev yapan personellerini geri çekince Rus donanması zayıf düşmüştür. İngiliz tarihlerinde yer alan

³⁷⁵ A.g.e., s. 7.

³⁷⁶ “Mufasssal bir İran târihi yazan John **Malcolm** nâmındaki müellife nazaran (cilt 1 sahîfe 531) heyet-i sefâretin maksadı düvel-i nasârâ beyninde Türkler aleyhinde bir ittifak-ı düvelî istihsâli idi. Bu sergüzeştçü İngiliz, İran hey’etiyle Avrupa’da dakk-ı ebvâb ederken hey’et-i sefâretin kâtibi, vekil-i harcı ve berberi tanassur etmişler. Bu hâdise (Roma) daki (Venedik) sefirinin duçaya gönderdiği tahrîrâtın İngilizce evrâk-ı resmîye mecâmû’asında mûnderic sûretinden münfehim olur. Binaenaleyh Şark’ta başlayan İngiliz siyâset-i iğvâyesinin ilk darbesi yalnız Türklere değil bütün İslâm’a atılmış demektir!” A.g.e., s. 8-9.

³⁷⁷ A.g.e., s. 11-12.

bu kayıtları nakleden Hâlid Beyin vurgu yaptığı bir husus daha vardır ki o da bizdeki devlet adamlarının gafletidir. İngiliz diplomasisi, uluslararası ilişkilerde alışkanlık haline getirdiği dostluk söylemleri ve tatlı vaatleriyle Türk devlet adamlarını yüzyıllarca kandırmayı başarmıştır:

“Bizdeki gaflet-i ricâl târîhinin eski bir şey olduğuna dâir bâlâda bir îmâda bulunmuştum. Burada ise İngiliz ricâlinin kiyâset-i siyâsiyelerinin eski bir târîhten başladığını i’tirâfta bir ıztırâr hisseyliyorum. İhtimâl ki Ruslar’a edilen o mu’âvenetten dolayı o vaktin erbâb-ı devleti İngiliz elçisine şiddetle serzenişlerde bulunmuşlardı; ve ihtimâl ki İngiliz ricâl-i resmîyesi -zamânımız diplomasi mükâlemâtında da emsâli çok görüldüğü vechile – “adem-i vukûf” ları hakkında te’mînât-ı dostâne vermişlerdi.”³⁷⁸

2. İngilizlerin Osmanlı Topraklarına Yönelik Emelleri

İngiltere, Osmanlılar aleyhine girişilen bir çok teşebbüsü desteklediği gibi devletin zayıflamaya başladığı dönemde de topraklarına göz dikmekten geri durmamıştır. H. Hâlid Beye göre “İngiltere’nin Osmanlı’yı yok etme planı son zamanlara tekabül eden bir gelişme” olarak görülse de, aslında İngilizlerin “Müslüman dünyada hakiki manada bağımsız tek güç olan Osmanlı’yı parçalama niyeti Kırım savaşına” kadar uzanmaktadır. Bu tarihten sonra İngilizlerin Mısır üzerindeki emelleri zaman zaman İngiliz siyasileri tarafından ifade edilmiştir.³⁷⁹

H. Hâlid Bey işi bir adım daha ileri götürerek, İngilizlerin daha 1801 yılında Fransa’nın Mısır’ı işgali sırasında Osmanlı topraklarına yönelik işgal planları yapmaya başladıklarına dikkat çekmektedir. İngilizlerin Osmanlı Devletine yardım etmek istemelerindeki maksat Fransızları oradan çıkarmak değil Mısır’da İngiliz hakimiyeti için zemin hazırlamaktır:

“Mısır mes’elesinden dolayı Bâb-ı Âlî’nin Fransızlar’la arası açıldığı vakit İngiltere’de Türkiye için bir eseri muhâdenet gösterilmişti (milâdî 1801). O zamanın Türk vükelâsı -ondan sonraki zamanlar vükelâsından bir çoğu gibi- İngiliz makâsıdının künhünü

³⁷⁸ A.g.e., s. 12.

³⁷⁹ H. Hâlid, *The Turcophobia of the English Imperialists*, Bern: Steampfli Matbaası, 1919, s. 6. H. Hâlid Bey, İngilizlerin bu tutumunun Marks tarafından da eleştirilmiş olduğunu aktarır. “Yaklaşık yarım yüzyıl önce (Newyork Tiribün) gazetesine yazmış olduğu bir yazıda Karl Marx, Lord Palmerston gibi liberal bir devlet adamının Osmanlı’nın parçalanması durumunda Mısır’ın İngiltere’nin payına düşeceğini söylemesini eleştirmektedir. Marx, İngiltere’nin Rusya ve Avusturya gibi kendilerinden daha küçük olan uluslara boyun eğdirmeye zaten hazır olan devletleri cesaretlendirmesini eleştirmektedir.”

tefahhusa kâdir olmayan zevâtta bulunmuş olmak gerektir ki Fransız ordusunun Mısır'dan ihrâcı maddesinde İngiltere'nin Devlet-i Aliyye'ye olan müzâhereti bunlar tarafından başlıca Fransız rekâbetine atfolunmuştu. Bu husus bizim taraftan “müşterekü'l-menfe'a” sanıldı; halbuki İngilizlerce “müstakilü'l-menfe'a” sayılıyordu. İngiltere artık Şark'ta tevsi'-i hâkimiyete başlamış ve Mısır'ı kendisine mâl etmek emeline düşmüş bulunuyordu. Türk ve İngiliz kuvvetleri Mısır'a girdikten sonra beynehümada ihtilâf çıktı; bu da tabî'î idi: Devlet-i Aliyye'nin maksadı Fransızlar'dan Mısır'ı kurtarmak olduğu hâlde onun İngiliz müttefikinin kastı o memleketi elde etmek idi. (Târîh-i Cevdet)e nazaran İngilizlerin o sırada Mısır'ın umûr-i dâhiliyesine karışmaları ve Memlûk rüesâ-yı âsiyesinden bazılarını sahâbete kalkışmaları o vaktin vükelâ-yı saltanat-ı seniyyesini şüpheye düşürmüş; halbuki yalnız şüpheye değil hatta telâşa da mahal var idi; çünkü İngilizler daha o vakitlerden Mısır'ı benimsemişlerdi (...) Hatta bir müddet sonra İngilizler Bahr-i Ahmer tarîkıyla (Süveyş) e çıkmak bile istememişlerdi; fakat o zaman Mısır'ı idâre eden Mehmed Ali idi ki öyle İngiliz 'şakasına' kapılmayan dürbîn insânlardan olduğunu derhâl göstermiş ve tedâbir-i serî'a ve şedîde ile İngilizleri Mısır toprağına kök salmaktan men' eylemişti.”³⁸⁰

İngilizler, Mısır'ı işgal ettikleri tarihe kadar Türklerle ilişkilerine dostluk görüntüsü vermeyi ihmal etmemişlerdir. Özellikle kendilerinin toprak alma emeline olmadıkları yerlerde Osmanlının hukukunu koruma ve ilerlemesine katkıda bulunma politikası uyguladıkları izlenimi vermeye çalışmışlardır. H. Hâlid Beye göre onların gerçek niyetlerini kavrayamayanlar İngilizlerin bu tür faaliyetlerini dostluk göstergesi olarak yorumlamışlardır:

“An'anevî dostluğun mevcûdiyetine kâil olan veya bunun sırf bayağılaşmış bir söz hâline girdiğini idrâk edemeyip de bir cemîle-i siyâsiye kuvvetini hâiz zanneyleyen siyâset heveslisi kimseler, reylerinin isâbetini isbât sadedinde bazı misâller irâe edegelmişlerdi. Bu misâllerden birisi İngiltere'nin Türkiye'yi Rusya ve Avusturya tahakkümüne karşı iltizâmı, diğeri ve başlıcası da Kırım muhârebesindeki silah arkadaşlığıdır. Malumdur ki Çarlık ve Avusturya İmparatorluğu Türkiye'yi dâimî sûrette iz'âc ediyorlar ve inkisâma ma'rûz bir hâlde tutmak istiyorlardı. Bundan Garb devletlerinin ve hâssaten İngiltere'nin hissîyât-ı rakibânesi galeyâna geldi. İngiliz ricâli ise -Bâb-ı Âlî'ye bahş-i himâyet ediyormuş gibi bir tarzda- Türk umûruna engüşt-i alâka uzatır olmuşlardı. Vakı'a İngiltere Avrupa-yı Osmânî'den hiç bir yer almak emeline değildi. Orada İngilizler menfa'atcûluktan ârî görünmekle berâber gözlerini Afrika ve Asya'daki eczâ-yı mülk-i devlet üzerine dikmiş idiler.

³⁸⁰ H. Hâlid, *Türk Hakimiyeti İngiliz Cihangirliği*, s. 14-15.

Gitgide İngilizler Rus siyâsetini takliden devlet-i Osmânîye tâbi'iyetindeki akvâm-ı gayr-ı Müslime'nin ıslâh-ı hâlini bir vazîfe-i ma'nevîye(?) ittihâz eylemeye başladılar. Rusya'nın mesleki vechile başka ırklardan bunca tevâif-i beşerîyeyi taht-ı tahakküme almaya başlamış ve hatta Afrika ve Asya'daki akvâm-ı tâbi'asını evlâd-ı insândan saymayacak derecede mu'âmelâta duçar eylemiş olan İngiltere'nin 'Türkiye'nin mazlum teb'a-i gayrı müslimesi' lehinde müdâhaleye kalkışması insâniyet nâmına yapılan siyasî hokkabazlıklardan biri idi. Daha garibi şurasıdır ki güya bu mesleki ile İngiltere Türkiye'yi takviye etmek istiyordu.”³⁸¹

Halil Hâlid Bey, Mısır'a yerleşen İngilizlerin, Osmanlı Devleti'nin farklı bölgelerinde çıkarlarına uygun bir siyasi düzenleme yaptıktan sonra Osmanlı ile ilgili politikalarında değişikliklere gittiklerini belirtir. İngilizler, artık Osmanlı Devleti'nin hukukunun -şeklen dahi olsa- korunması gerektiği düşüncesinden vazgeçmişlerdir:

“İngiltere Mısır'a iyice yerleştikten ve (Babü'l-mendeb) cihetinden olduğu gibi (Süveyş) tarafından da Bahr-i Ahmer'i muhâfaza-i müsallahası altına aldıktan, Basra Körfezi'nin murâkabesini ba'de't-te'mîn cenûbî İran'da muntika-i nüfûz peydâ eyledikten, Ceziretü'l-Arab'ın kurûn-i vüstâ zihniyetli bazı ümerâ-yı sağîresinin aykırı tûl-i emellerine meydân-ı cevelân bahşini va'adden ve Avrupa-yı Osmânî arâzisinde bazı Balkan milletlerinin kendi müzâhereti altında hareket edeceklerine kanâ'at getirdikten ve Şarkî Anadolu'da kendi sahâbeti altında bir Ermenistan tekevvünü kuvve-i karîbeye gelmiş sandıktan sonra Boğazlar ile İstanbul'un Çarlık tecâvüzâtına ma'rûz kalıp kalmaması mes'elesi İngiliz ricâl-i siyâsiyesi için ehemmiyetini hayli gâib etmişti. Bu hâle rağmen biz de gelip geçen ricâl-i mühimme-i resmîye Boğazlar ve İstanbul hakkında İngiltere'nin Çarlık tehlikesine karşı hâil olacağı ümîdini yine besleyip gitmişlerdi.”³⁸²

4. Halil Hâlid Beyin Basra Raporu: İngilizlerin Orta Doğu'daki Emelleri

Halil Hâlid Bey, Londra şebender vekili iken İngiltere'nin Orta Doğu³⁸³ politikasına dair tespitlerini içeren bir rapor* hazırlayarak II. Abdülhamid'e sundu. **“Basra Körfezi ve**

³⁸¹ A.g.e., s. 17-18.

³⁸² A.g.e., s. 26- 27.

³⁸³ “İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra bilimsel çalışmalarda ve uluslararası siyasette giderek kullanımı yaygınlaşan "Orta Doğu" (Middle East; Moyen Orient; eş-Şarku'l-Evsat) kavramını ilk defa 1902 yılında Amerikan deniz tarihçisi ve stratejisti Alfred Thayer Mahan, **National Review**'de yayınlanan Basra Körfezi'nin önemini ele aldığı "The Persian Gulf and International Relations" başlıklı yazısında Arabistan ile Hindistan arasındaki bölgeyi ifade etmek için kullanmıştır. Yüzyılın başlarında Basra Körfezi'nin stratejik önemi ve bu bölgede Alman İmparatorluğu, İngiltere ve Rusya'nın nüfuz mücadelelerini anlatmaya çalışan A. T. Mahan, jeostratejik

Hükûmeti Seniyye ile İngiltere'nin Münâsebâtı Hakkında Bir Layiha-i Bendegân"³⁸⁴

başlığını taşıyan rapor, iki bölümden oluşur. Raporun birinci bölümünde İngilizlerin bölge üzerindeki emellerine değinen Halil Hâlid Bey, ikinci bölümünde Osmanlı Devleti'nin bu emeller karşısında alması gereken tedbirler konusundaki önerilerini sıralar.

Basra Körfezi'nin, Asya ve Afrika kıtaları için ticari potansiyeli yüksek ve o havalide yaşayan milletlere büyük zenginlikler bahşedebilecek bir bölge olduğuna dikkat çeken Halil Hâlid Bey, buraya yapılacak yatırımın hilâfet-i Osmaniye'ye büyük bir nüfuz kazandıracağı kanaatindedir.

İngilizlerin bölgeyle uzun süredir ilgilendiklerini belirten Viskonsül Halil Hâlid Bey, bu devletin Basra'ya atadığı memurun Hindistan'daki racalıklar gibi Hâricîye Nezâreti'ne değil de Hindistan valisine bağlı olmasının İngilizlerin niyetlerini açıkça gösterdiğini ifade eder. Viskonsül, İngilizlerin iyice zayıflamış olan Osmanlı Devleti'ne ve bölgeye yönelik politikalarını şu şekilde maddeler:

1. "İngiltere Devlet-i Osmâniye'nin ba'demâ Rusya istilâsına bir hâile-i müdâfa'a olamayacağından, emîndir."
2. "İngiltere'nin memâlik-i Osmâniye ile olan ticâreti Rusya'nın memâlik-i şâhaneden zabtetmiş olduğu yerlerle olan ticâretine nispetle dâimâ az olmaktadır." Ticari anlayışları gelişmemiş olan Türkler ticaret alanında başarılı olan Ruslar gibi ticaretin geliştirilmesi, yeni pazar alanları oluşturulması ve yabancıların ticaret yapması için ülkelerinin cazip hale getirilmesi konularında yetersiz kalmaktadırlar. Bundan dolayı "memâlik-i şâhâne aksâm-ı sâiresinin de Rusya istilâsına geçmesi" İngilizlerin menfaatinedir.
3. "Rusya'nın öteden beri pâyitaht-ı saltanat-ı seniyyeye ma'tûf olan makâsıdı istilâkârânesine el-yevm bir şeyin mâni' olamayacağına İngilizlerin hemen kâffesi kâni'dir." Şöyle ki

---

bir konsept dâhilinde kullandığı "OrtaDoğu" (Middle East) kavramı ile, Süveyş'ten Singapur'a kadar uzanan deniz yolunun bir bölümünü koruyan ve kesin şekilde sınırlarını belirtmediği bir bölgeyi anlatmaktaydı. Mahan'ın ardından İngiliz gazetesi **The Times**'in dış politika editörü Valentine Chirol, Tahran muhabiri imzasıyla Basra Körfezi'nin stratejik önemini, Almanya'nın inşa etmeye çalıştığı Bağdat demiryolunun Basra'ya kadar uzatılmasının İngiltere'nin bölgede ve Asya'daki çıkarlarına vereceği zararları anlattığı birkaç yazısına "Orta Doğu'nun Problemleri" başlığını koyarak kavramı Basra Körfezi bölgesini anlatmak için kullanmış ve kavramın benimsenmesine katkıda bulunmuştur." Davut Dursun, "OrtaDoğu Neresi? Subjektif Bir Kavramın Anlam Çerçevesi ve Tarihi", *Stradigma.Com.*, Sayı 10, Kasım 2003.

* Raporun yazıldığı tarihte Orta Doğu tabiri henüz uluslar arası literatürde kullanılmamaktadır. Ancak İngilizlerin üzerinde plan yaptığı ve Halil Hâlid Beyin önem alınması için uyarıda bulunduğu bölge bugün Orta Doğu olarak bilinen bölgedir. Bölge için Orta Doğu tabirini kullanmamız bu sebeptendir.

³⁸⁴ BOA, Yıldız Esas Evrakı (YEE), no: 8/7, 21 Şubat 1313 / 5 Mart 1898.

Karadeniz artık bir Rus gölü haline geldi. Osmanlı donanması yetersiz olduğundan ülkenin Karadeniz sahillerini koruyamayacak durumdadır. Ayrıca Ruslar'ın İstanbul'u işgaline karşı olan İngiliz politikası bir süredir değişmiş, Mısır'ın işgaliyle birlikte tamamen ortadan kalkmıştır. Diğer taraftan bazı İngiliz mutaassıb güruhu Ermenilere mezâlim yapıldığı ve buna son verilmesi gerekçesiyle Rus işgaline taraftardır. İngiliz kilisesi ile Rus kilisesinin yakınlaşmasını arzulayanlar da “Ayasofya'nın tekrar ma'bed-i nasarâ” olacağı düşüncesiyle aynı arzuyu paylaşmaktadır.

4. “Âleme ma'lûm olduğu üzere vakten mine'l-evkât Rusya ile İngiltere arasında Hindistan için bir muhârebe zuhûru çâresiz gibidir.” Uygun fırsat çıktığında Osmanlı Devleti'ni işgal etmenin “Rusya için bir vazîfe-i tabî'a olduğunu farz eden İngilizler” bu işgalin zorunlu bir sonucu olarak İran'ın kuzeyinin de Rusya'nın eline düşeceğini düşünmektedir. Rus idaresi altına düşecek milyonlarca Müslüman ahali, Hindistan için meydana gelecek muhtemel bir İngiliz-Rus çatışmasında isyan ederek İngiltere hükûmetine büyük bir fayda sağlamış olacaktır.

5. “İngiltere Devleti nüfûz-i hilâfet-i İslâmiye'nin beyne'l-İslâm tezâyüd-i intişârını kendi menâfi'-i müstakbelesi için muzır addettiğine binâen” Osmanlı Devleti'nin nüfuzunu kırmak için her türlü çabayı göstermektedir. 75 milyon Müslüman tebaaya hükmeden İngiltere vahşi memleketlere medeniyet götürdüğü gerekçesiyle yaptığı işgalleri meşrulaştırmaktadır. İngiltere, istilaları için tek engel olarak Osmanlı Devleti'ni görmektedir. Aslında Osmanlı Devleti'nin şu haliyle İngiltere'ye engel olamayacağı da aşîkardır. Ancak ileride Osmanlı Devleti'nin güçlenmesi ile Müslümanların fenni ve askeri bakımdan gelişmeleri ihtimali İngiltere'nin planlarını altüst edecek bir gelişmedir. Osmanlıların Yunanlılara karşı kazandığı ufak bir zaferin bile bazı Müslüman toplumlar arasında büyük bir coşkuya sebep olduğu İngilizlerce bilinmektedir.

6. “ ‘Ermenistan’ nâmıyla güya dünyada ‘yalnız Ermeni’ ile sâkin bir memleket varmış ve o da Türklerin pençe-i gaddarânelerinde” zulüm görmekte imiş gibi İngilizler bu Ermeni zulmü hikayesini aleme işittirdikten sonra şimdi de Ruslar'ın bölgeye müdahale ile Ermenistan'ı yeniden kurmalarını arzulamaktalar. Bugün Rusya Anadolu vilayetini işgal etse İngilizlerin yüzde doksanı buna sevinir. “Ma'âzallah böyle bir hâl zuhûrunda esâs-ı saltanat sarsılıp nüfûz-i hilâfet fiilen bertaraf olur İngilizler bu fırsattan bi'l-istifâde Mısır'daki himâyetlerini hâkimiyet-i kat'iyye derecesine getirirler ve mine'l-kadîm göz diktikleri Arabistan'ı temellük ederler ve Bahr-i Ahmer gibi Basra Körfezi de tamâmiyle havza-i hükûmetlerine geçer”

İngilizler bu aşamadan sonra Mısır demiryollarını Hicaz’a oradan Basra’ya ve Acem’e oradan da Hindistan’a uzatırlar. Bunu gerçekleştirmek İngilizler için mümkün olan bir iştir.

7. “Ruslar’ın Acemistan veya Irak tarîkiyle Basra körfezine inecekleri ve oradan da Bahr-i Muhît-i Hindî için bir mahreç tedârik eyleyecekleri” işin uzmanları tarafından dile getirildiğinden “İngiltere’nin evvelce davranıp Arabistan sahilinde ve körfezin cihât-ı sâiresinde izdiyâd-ı kuvvet ve intişâr-ı nüfûza çalışması bir emr-i tabî’î demek olur.”

Bu sebeplerden dolayı İngiltere’nin tercihinin Osmanlının bekasından ziyade zevâlî yönünde olduğu görüşünü savunan Halil Hâlid, Devlet-i Aliyye’nin yıkılması halinde bütün Arabistan ve Basra Körfezi’nin İngiliz hakimiyetine gireceğini ileri sürer. Halil Hâlid, iddialarına –o tarihte- İngiltere’nin Hariciye Müsteşarı olan Lord **Curzon**’ın eserlerini de delil olarak gösterir. Lord **Curzon**, İran hakkında kaleme aldığı eserinin “körfez-i mezkûra dâir olan faslında” İngiltere’nin nüfûz ve hâkimiyetinin oralarda da kabul ettirilmesi ve güçlendirilmesini hükûmetine tavsiye etmektedir.

3.1. Osmanlı Devletinin Bölgede Alması Gereken Tedbirler

İngilizlerin bölge üzerindeki emellerinin aktarıldığı birinci fasıldan sonra “Hükûmet-i Seniyye-i Hazret-i Padişâhî havâli-i Irak ve Körfez-i Basra’da î’lâ-yı şânı ve takviyet-i hâkimiyet ve nâmı için ne yapmalıdır ve İngiltere’nin rekâbet-i azîme-i adâvânesine nasıl karşı koymalıdır.” sorularının cevapları aranmıştır. Halil Hâlid Bey bu konudaki tavsiyelerini şöyle sıralamıştır:

1. Osmanlı Devleti, hükmü altına aldığı yerlerde ticareti kolaylaştırıp teşvik eden İngilizler ile rekabet edebilmek için bölge halkını ticarete teşvik etmeli, ihracatı ve ithalatı kolaylaştırmalıdır. Ticaret erbabı, art niyetli memurların ve gazez sahibi insanların kötü muamelelerinden korunmalıdır. İnsanların ticaret yapmaları için gerekli ortam hazırlanmalı ve servetleri güvence altına alınmalıdır. Bu sağlanmadığı takdirde şahıslar zengin olamazlar. Fertleri zengin olamayan devletlerin kendileri de yoksulluktan kurtulamaz.

2. Bölgenin idaresinde adaletin sağlanması ve halkın devlet düzenine karşı muhabbetinin oluşturulabilmesi için orada görev yapan memurları kötü fiillerinden mesul tutacak kanunlar çıkarılmalıdır. Bölgede, yolsuzluk ve suistimal yapmaya uygun bir ortam bulunması sebebiyle bu işlere meyilli, sicili bozuk memurlar hep bu taraflarda görev talep etmektedir. Basra havalisinde Devlet-i Aliyye’nin en büyük rakibi İngilizler olduğundan “me‘mûrîn-i

Osmâniye tarafından vukû' bulan en ufak bir hata veya yolsuzluk bile İngilizler için bir ta'arruz silâhı" olarak kullanılmakta ve bu durum onlar tarafından "Türk sû-î idâresi ve fesâd-ı hükûmeti, Türk irtikâbı" olarak yansıtılmaktadır.

İngilizler, bu şekilde dünyaya kendi idareleri ile Osmanlı idaresi arasındaki farkı göstermek istiyorlar. Böylece "Mısır'ın tahliyesi ve Kıbrıs'ın i'âdesi mes'eleleri açıldıkça "hükûmet-i Osmâniye'nin hâline bakınız" onun esaret zincirinden kurtularak "hürriyet-i tabî'îyesine ve sa'âdete nâil olan akvâmı tekrar o hükûmete nasıl teslim edelim?" derler. Hatta bununla da yetinmeyerek kendilerine yeni bir vazife çıkarırlar ve bu vazifeyi de: "İnsâniyet ve medeniyete yakışan şey diğer akvâmı ve bilhassa Hristiyanları onun idâre-i menfûresinden kurtarmaktır" sözleriyle ifade ederler.

Ne yazık ki bölgede vazife yapan memurlar hakkında söylenen şeylerin çoğu doğrudur. Yemen ve Trablusgarb gibi Irak bölgesinde de kanunsuz cürümler işlenmektedir. Şayet bu hal devam ederse Avrupalılar yakında burası için de bir "Irak ve Basra Meselesi" icat ederek onun halli -yani taksim ve yağması- yolunda teşebbüste bulunabilirler.

Bölge halkı çoğunlukla bedevi halde bulunduğundan itaatlerini temin için onlara "basît bir adâletle" ve "sâde bir meslek-i hakkâniyetle" muamele edilmeli ve kendilerine mahsus olan "serbesti-i ma'îşete" devlet görevlilerinin müdahalesi engellenmelidir. Bu türlü bir tutum izlenirse Osmanlı'nın nüfuzu daha geniş alanlara yayılır.

3. Hilafetin kuvveti genişletilebildiği takdirde Umman idaresi dahi halifeye ilhak ile Osmanlı idaresini kabul edebilir. Napolyon bile Hindistan'a saldırmadan önce öneminden dolayı Umman'ı hareket noktası olarak belirledi. Halbuki "hükûmet-i Osmâniye ise Napolyon'un hücum için isti'mâlini hesâb ettiği kuvve-i maddîyeden ziyâde müessir bir kuvve-i ma'neviye-i hilâfet'e mâliktir ki" onu Hindistan'a yönlendirmesi İngiltere'nin Osmanlı topraklarına karşı müdahalede bulunmasını engeller. Umman'ın Batı Hindistan'a olan yakınlığı dolayısıyla İngilizler buraya müdahale için fırsat kollamaktadırlar.

4. "Körfezde hafîf ve fakat kâfî bir donanma-yı hümâyûn bulundurulmalıdır" çünkü "İngilizlerin Basra cihetindeki Osmanlı gemilerinin adem-i kifâyeti intizamsızlığı çürüklüğü hakkındaki" sözleri insanları karamsarlığa itmektedir. Körfeze birkaç harp gemisi gönderilmesi ve orada bulunan işe yarar gemilerin de bunlara ilavesiyle bölge için hatırı sayılır bir donanma oluşturulabilir. Bölgede bulunacak bir Osmanlı donanması Hindistan'a

kadar uzanan bir alanda halkın halifeye olan bağılılığını kuvvetlendirir. Donanmanın diğer bir faydası da deniz ticaretinin korsanlardan muhafazasını temin edecek olmasıdır.

5. Körfez donanmasına ilave olarak Basra'dan Şattü'l-Arab'a uzanacak bir de nehir donanması ihdas edilmelidir. Basit tarzda inşa edilmiş mavnalardan oluşacak bu donanma Avrupa nehirlerinde yapıldığı gibi yük, yolcu ve askeri amaçlı taşımacılıkta kullanılmalıdır. Kurulacak nehir donanması "Şattü'l-Arab'ın başladığı noktadan Dicle'ye ve Fırat'a, yukarı dahi seyr ü sefer edebileceğinden hîn-i hâcette oralardan mühimmât ve asâkiri alıp Basra Körfezine îsâl eder ve nehreyn-i mezkûreyn vadilerindeki Hamîdiye Süvâri'ni alıp az zamânda cihât-ı sâire-i muktezâyeye yetiştirir."

6. Anadolu demir yolunun Bağdat ve Basra'ya kadar götürülmesi gerekmektedir. Bölgenin madden ilerlemesi ve medeni gelişimi öncelikle buna bağlıdır. Bu hattın yapılması Rusya'nın Çin denizine ulaşan Sibiryâ ve Mançuryâ hattı ile aynı öneme sahiptir. "Şöyleki; Sibiryâ hattı bütün Asyâ-yı şimâli ve Şarkî mevâridâtını Avrupa'ya ve Amerika'ya takrîb edeceği gibi Basra ve Haydarpaşa hattı dahi bütün cenûbi Asya ve Hind denizi adaları"nın geçiş yolu olacaktır. "Bu halde Basra Körfezi'nin ehemmiyet-i ticâriyesi fevkat tahayyül bir surette artacaktır."

Halil Hâlid Bey, konuyla ilgili görüşlerini bu şekilde özetler. Söylediği şeylerin zorlukları bulunsa da imkansız olmadığına dikkat çeker. Son olarak halifenin ve Osmanlı idaresinin tekrar eski ihtişamına kavuşması temennisiyle sözlerini noktalar.

4. İngiltere'deki Türk Düşmanlığının Sebepleri

İngilizlerin Türklere karşı düşmanlık beslemeleri iki ülke ilişkilerinin başlangıcından itibaren var olagelen ve süreklilik gösteren bir durumdur. Halil Hâlid Bey, İngilizlerdeki Türk düşmanlığının nesilden nesile aktarılacak milli hafızaya kazınmış bir tavır olduğu görüşündedir. Bu tavrın oluşmasında ise aralarında İngilizlerin milli şairi Shakespeare'in de bulunduğu toplum tarafından kabul görmüş meşhur şahsiyetlerin oldukça önemli payı vardır:

"(Shakespeare) onun[iv. Henry] hakkındaki eserinde medih makâmında olmak üzere ona: "Arz-ı Kudüs'e gidip beytü'l mukaddesi kâfirlerden tahlîs edeceği" va'adini söylettirir. Dördüncü Henry devrinde Mısır Memlûklerinde bulunan Kudüs, ecdâdımızın eczâ-yı memâlikinden sanılmıştır. Zamân-ı kadîmde nasârâ-yı Garb indinde Selçûkî Türkleri, Âlî Osman altında birleşen Türkleri (Sârâsen) leri, Müslümanları tefrik ve temyîz etmek pek de

bilinmediğinden tiyatrocı şâirin 'kâfir' ta'bîrinden maksad, ağıleb-i ihtimâl bizim ecdâd-ı kirâmımızdır. Zaten onlara (Shakespeare) in diğer ta'rizatı da vardır. Batından batına o millî şâirin âsârını İncil-i nasrâniyet kadar çok okuyagelen bir halk ensalinin Türkler hakkında hakikî dostluk hissîyâtıyla mülhem bulunamayacağı ise tabî'îdir." ³⁸⁵

İngiliz kamuoyunu Türk düşmanlığı konusunda teşvik eden önemli yazarlardan bir diğeri de meşhur Robinson Cruzo hikayesinin yazarı Daniel Defo'dur. O aynı zamanda döneminin nüfuzlu siyaset adamlarından birisidir. Halil Hâlid Bey, onun "İngiliz parlamentosunu Türkler aleyhinde tehyîc için bazı tefevvühâtta bulunduğunu, daha sonra gelen bazı devlet adamlarının da onun sözlerini kendi fikirlerini desteklemek için delil olarak kullandıklarını aktarır. D. Defo, yaptığı konuşmalarda Türklerin Hristiyanlara karşı giriştikleri barbarlıklardan şu şekilde bahseder:

"Arkadaşlarımın efkârına birinci defa ki muhâlefetim Türklerin 1683'te (Viyana'yı) muhâsâra ettikleri sırada vukû' bulmuştu. Türklerin muhârebâtta mu'âmelât-ı zâlimâne ve ihânetkârânelelerinin ve diyânet-i nasrâniye nâmını bunca memâlikten nasıl hızf ve imhâ ettiklerinin târîhini okuduktan sonra artık onlar lehinde hiç bir fikri kabûl edemem." ³⁸⁶

Tabi ki bu sözler benzer iddia sahipleri tarafından kolaylıkla kabul edilerek Türkler aleyhinde kullanılmıştır.

Shakespeare'in zamanından itibaren devam ede gelmiş olan Türk düşmanlığı 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren büyük bir ivme kazandı. Bu tarihten sonra İngiltere, parçalamak için hedef aldığı ve sömürgeleştirmeye çalıştığı Osmanlı Devleti'ne karşı sistemli bir propaganda savaşına başladı. İngilizler, Türk Milleti'ni, "geri, barbar, ilkel bir millet" olarak tanımlamaya ve böylece Türk Milleti'ni sömürgeleştirme projelerine zemin hazırlamaya çalıştılar. Halil Hâlid Bey, İngiltere'deki Türk düşmanlığının yükselmesi üzerine "A Study in English Turcophobia" adlı eserini kaleme alarak Türk düşmanlığının kimler tarafından tahrik edildiğini göstermeye çalıştı. Ona göre "bir çok önemli kuruluş, kapitalist gazeteler ile emperyalist politikacılar bu Türk karşıtı kampanyada hayati bir rol oynadı." Yine bu kitleler tarafından "Türkiye'yi taciz etmek için Balkan Komitesi, İngiliz-Ermeni Birliği gibi topluluklar oluşturuldu." ³⁸⁷

³⁸⁵ Halil Hâlid, *Türk hakimiyeti İngiliz Cihangirliği*, s. 3-4.

³⁸⁶ A.g.e., s. 10.

³⁸⁷ Halil Hâlid, *The Turcophobia of the English Imperialists*, Bern, 1919, s. 6.

İngilizler, Türklere karşı düşmanca politikalarını özellikle Balkanlar'daki karışıklıklar sırasında üst düzeyde sergilemeye başladılar. Hâlid Beye göre, bu tarihten sonra İngilizlerin Balkanlara yönelik politikaları genel hatlarıyla şöyle olmuştur:

*“Balkanlar’da kim memleketimiz ile çatıştı ise İngiliz diplomasisi ona taraftarlık gösterdi. İhtilâfât-ı beyne’l-milel anlarında İngiliz ricâli ve matbû’âtı hemen umûmîyetle hükümlerini rukabâ-yı milletimiz lehinde veriyorlardı. İngiliz propagandasının aleyhimizde sû-i efkâr tevîdine veya tezyîdine çalışmadığı mühim bir memleket kalmamış gibidir. İngiltere hayli zaman Türkiye’nin anâsır-ı gayr-ı müslimesinin ve hatta bunlardan en muzır olanlarının bile müdde’iyâtını iltizâm etmişti. Meşrûtiyetten sonra da Müslüman vatandaşlarımızdan olup da Türk ırkından bulunmayan anâsır lehinde bir tavr-ı merhamet ve himâyet takındı. Hayât-ı meşrûtiyetimizin fırka ihtilâfâtında bile oyunlar oynattırdı.”*³⁸⁸

Hâlid Bey, Türk düşmanlığı politikasının mimarlarının başında, 1880-1885 yılları arasında İngiltere'nin başbakanlığını yürüten William Ewart Gladstone'ın geldiğini savunur. Gladstone, Türk milletine sayısız hakaretler yöneltmiş ve tüm bunları da "Türkler Asya'nın içlerine geri sürülmelidir" şeklindeki emperyalist projelerine dayanak olarak kullanmaya çalışmıştır. Gladstone, bir konuşmasında aynen şöyle diyordu: “Türkler insanlığın insan olmayan numuneleridir. Medeniyetimizin bekası için onları Asya steplerine geri sürmeli veya Anadolu'da yok etmeliyiz. Türklerin yaptıkları kötülükler yalnız bir surette ortadan kaldırılabılır: Kendileri yok olmakla.”³⁸⁹

Gladstone, aynı tarihlerde Türklerin Bulgarlara yönelik katliamlarını işleyen bir kitapçık yayınladı. Kısa sürede birkaç baskısı yapılan kitapçıkla İngiliz halkı Türklere karşı kıskırtılıyordu. Gladstone'un Osmanlıyı alabildiğine kötülediği kitapçıkta, "Türkler için en iyi yol pılı pırtılarını toplayıp, gitmeleridir..." çağrısı yapılmıştır. Türk düşmanlığı öylesine körükleniyordu ki, Türkiye'ye sempati duyan Muhafazakar Parti Hükümeti bile bu sempatisini kaybetmişti. Andre Maurois "İngiltere Tarihi" adlı yapıtında "Gladstone arka arkaya vermeye başladığı nutuklarla İngiliz kamuoyunu Türkiye aleyhine çevirdi" diye yazmaktadır.

Gladstone'un 1880-1885 yılları arasında başbakan olarak iktidarda kaldığı dönemde Türk düşmanlığı politikası iyice yayıldı. Özellikle basın İngiliz kamuoyuna Türklük ve Osmanlılık kavramlarına karşı şiddetli bir beyin yıkama programı uygulandı. Uydurma

³⁸⁸ Halil Hâlid, *Türk hakimiyeti İngiliz Cihangirliği*, s. 21-22.

³⁸⁹ Süleyman Kocabaş, *Hindistan Yolu ve Petrol Uğruna Yapılanlar: Türkiye ve İngiltere*, (1.bas.), İstanbul: Vatan Yayınları, 1985, s. 231.

haberler, "Türk barbarlığı", "Türk vahşeti" gibi başlıklarla ön plana çıkarıldı. 1897 Türk-Yunan Savaşı'nı yerinde izleyen İngiliz milletvekili Sir Ellis Achmead Bartleti, anılarında İngilizlerin Türklere karşı birdenbire başlattıkları düşmanlıktan şöyle bahseder:

*“1894 yılı Aralık ayını izleyen on ay içinde gazeteciler, karışıklıklar hakkında aslı ve esası olmayan birtakım söylentilere dayanarak Türkler aleyhinde en kötü şeyleri yazdılar. Bunların dillerine doladıkları olayların ya hiç aslı yoktu, yahut çok önemsiz iken abartılmıştı. Gazeteciler gerçekte asla yapılmamış şeylerden dolayı Türkleri ve Osmanlı Hükûmeti'ni vahşet ve dehşet ile suçladılar. İngiltere'de dokuz ay hiç mevcut olmayan hallerden dolayı Türkler, Türk askeri ve Osmanlı Hükûmeti hakkında ağır şeyler yazdılar. Türkler, vahşice hareketler yapmakla suçlandılar, iftiraya uğradılar. Bazı teröristlerin serbestçe hareketlerini önlemek için alınan önlemler sonucu doğal olarak birkaç yüz kişi öldü ise İngiliz gazeteleri bunu otuz, kırk bine çıkarmaktan çekinmediler.”*³⁹⁰

Halil Hâlid Bey, İngiliz basınındaki bu kampanyanın zamanla Osmanlı Devleti bünyesinde yaşayan diğer Müslüman toplulukları da kapsayacak şekilde genişleyerek devletin yıkıldığı tarihe kadar hız kesmeden sürdürüldüğünü kaydeder:

*“İngiliz basınındaki Türk karşıtı kampanya durmadan devam etti. Bu kapitalist gazeteler Türk karşıtı ittifakta daha histerik bir tutum sergileyerek kampanyalarını insanlık, Hristiyanlık ve Avrupa medeniyeti adına yürüttüklerini söylediler. Sadece Türkler değil Osmanlı Devleti'nin Türk olmayan Müslüman unsurları da “fanatikler ve vahşiler” olarak isimlendirilip saldırıya uğradılar. İngiliz emperyalizminin en son siyasi modası bu Türk olmayan Müslümanları Türk hakimiyeti altında acı çeken kurbanlar olarak isimlendirmek oldu.”*³⁹¹

4.1. Meşrutiyet ve I. Dünya Savaşı Yıllarında İngiliz Düşmanlığı

İttihat ve Terakki yöneticilerinin yanında bir çok Türk aydını Meşrutiyet ilan edilerek parlamentonun yeniden açılmasıyla azınlıkların haklarını bahane eden Avrupalı devletlerin artık Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışamayacağını düşünüyorlardı. Özellikle İngiltere'nin bu gelişmeden memnun olacağı ve Osmanlı yönetimine uyguladığı baskılardan vazgeçeceği yaygın bir düşünce idi. Ancak ortaya çıkan gelişmeler beklentileri boşa çıkardı. Ne İngilizlerin Türkiye'ye bakışında olumlu bir gelişme yaşandı ne de yeni rejimi kuran kadro

³⁹⁰ Sir Achmed Bartlet, “*Teselya Ma'rekesinde*”, İkdâm Matbaası, Dersaadet, 1315, s.12-13.

³⁹¹ Halil Hâlid, *The Turcophobia of the English Imperialists*, s. 6.

İngilizlerden iltifat gördü. H. Hâlid Bey, İngilizlerin yeni rejimle olan ilişkilerini şöyle ifade eder:

*“Osmanlı Anayasasının ilan edilmesinden sonra İngiltere tarafından Türkiye’ye son derece kötü bir şekilde muamele edildi. Yeni Türk rejiminin devlet adamları İngiltere’den herhangi bir aktif yardım alamadılar. Aslında onlar engellenme ile karşı karşıya kaldılar. Onlar idari düzenlemeler ve kamusal işler hususunda yardım almak için İngiltere’ye başvurdıklarında İngiltere’nin engellemesiyle karşı karşıya kaldılar. Doğu Sorununda İngiliz devlet adamları, bütün Doğu halklarının bağımsızlık ve özgürlüğünün ölümcül düşmanı olan Rus Çarlığına karşı oldukça yumuşak davranmaya başladılar. Kısaca, İngiliz emperyalistlerinin saldırgan projeler içinde olduğu bütün Doğulu gözlemciler tarafından bilinebiliyordu. İngiltere’deki şoven İngiliz memurları savaşın başlayacağını işaret ediyorlardı ve ateşli bir yiğitlikle sadece Mezopotamya’da değil bütün Batı Asya’da İngiliz otoritesini ileri sürmeye hazırlanıyorlardı.”*³⁹²

Meşrutiyetin ilanından sonra İngiltere’ye giden Türk parlamenterler hakkında da İngiliz basınında aşağılayıcı ifadeler kullanılmış idi. 17 Kasım 1909 tarihli Times gazetesinde yer alan Dr. Edwin Freshfield’in benzer içerikli mektubuna karşılık H. Hâlid Bey gazeteye cevabi bir mektup gönderdi. Mektubunda “Türk parlamenter temsilcileri -herhangi bir parlamentonun liyakatsiz üyeleri olarak anılamayacak ölçüde- yüksek kültürlü, dürüst ve yetenekli insanlardır” diyen Hâlid Bey, bu tür yazılar yazan insanların asıl niyetlerinin Türkiye’nin gözünü korkutmak olduğunu belirtir. Times gazetesine gönderdiği bir yazısında bu konuda şunları söylemektedir:

*“Son zamanlarda Avrupa’daki bir kısım insanların, özellikle Girit meselesinde Helenik emelleri tahrik edici bakış açısından kitaplar ve risaleler neşretmekte, bazı gazetelere makaleler yazmakta olduklarını müşahade etmekteyim. Bu insanlar, sözü edilen emellerine engel olarak gördükleri Türkiye’deki yeni nizamdan hoşlanmadıklarını gizlemiyorlar. Dr. Freshfield bu insanlardan biriye, ona, **yeni Türkiye’nin bu usullerle gözünün korkutulamayacağını bildirmek isterim.**”*³⁹³

Türkiye I. Dünya Savaşı başladıktan kısa bir süre sonra ittifak devletlerinin yanında yer alınca İngiltere’de “en yüksek mevkideki bakanlardan tutun da Fleet Street’teki politika yazarlarına kadar herkes Türkiye’ye lanet okumaya ve Türkiye’yi tamamen yok etmek

³⁹² A.g.e., s. 5-6.

³⁹³ Halil Hâlid, “Meşrutiyet’te İzmir ve İstanbul”, *The Times*, 27 Kasım 1909.

arzularını dile getirmeye başladılar.” H. Hâlid Beye göre, İngilizler bu tutumlarında haklı değillerdir. Çünkü “Türkiye kendisini sadece Alman Kayzeri’nin ajanlarının kışkırtmaları ile bu savaşın içine atmamıştır.” Aksine Türkiye’nin savaştaki pozisyonunu İngilizlerin tutumu belirlemiştir:

“Şayet İngiltere hükümeti savaş öncesi yıllarda İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin zavallı liderlerine biraz dostluk gösterseydi, onlar bu savaşa girmeye cesaret edemezlerdi. Türklere sempatik olmayan bir şekilde muamele edilmesi ve karşılığında hiçbir şey vermeden onlardan çok fazla talepte bulunulması, baskı kampanyalarıyla onların sürekli gözlerinin korkutulması ve onlardan pan-İslamik ve pan-turanik politikalar yürüttüklerinden dolayı şüphelenilmesi ve İngiltere’nin istilacı emperyalizmi onları umutsuzluğa düşüren başlıca faktörler olmuştur. Bir Alman şirketi tarafından yapımı üstlenilen Bağdat Demiryolu projesinde İngiltere’nin gönlünü almak için yıllar önce ona da pay verilmek istenmiş fakat bu teklif İngilizler tarafından reddedilmiştir. Müslüman Doğu’yu tamamen birbirine bağlayan Hicaz Demiryolu Projesi de İngiliz emperyalist gazeteleri tarafından yoğun bir şekilde eleştiriye maruz kalmıştır. Çünkü bu projenin İngiltere’nin nüfuzu altındaki Müslümanlara da hitap eden bir yönü vardı.”³⁹⁴

I. Dünya Savaşı’na müteakip yapılan ateşkes anlaşmasından sonra iki ülke arasında dostça ilişkilerin başlaması beklenirken yaşanan gelişmeler “İngiltere’deki Türk düşmanlığında bir değişme meydana gelmediği” yönündeydi. Hâlid Bey, bu durumdan basını da etkin bir şekilde kullanan bazı kuruluşlar Türk düşmanlığını beslemeye devam etmekteydi.

Savaş sonrası Türkiye’ye saldıranlar “İngiliz savaş suçlularına kötü muamele edilmesi” ile “Ermenilere yapılan muameleleri” ön plana çıkardılar. “Ortaçağ inançlarıyla Türklere saldıran bir takım etkili kuruluşlar” tarafından yürütülen çalışmalara “Times”daki köşe yazarları” da destek vermekte idi. Bu kuruluşlar sürekli olarak “Türkler Ermeni ve Asurî Hristiyanları son derece acımasız bir şekilde katlettiler.” şeklinde propaganda yaptılar. Bundan başka Doğu’dan acı çeken Asurî Hristiyanlarına yardım amacıyla bir de fon oluşturuldu.”³⁹⁵

Aralarında dönemin Dışişleri Bakanı Robert Cecil ile Başbakan Loyd George’un da yer aldığı İngiliz politikacılar, yaptıkları konuşmalarda sürekli olarak Türkler hakkında onur kırıcı ve tehdit edici sözler sarf ediyorlardı. Bu kişilerin devletin en üst makamlarını işgal

³⁹⁴ Halil Hâlid, *The Turcophobia of the English Imperialists*, s. 5.

³⁹⁵ *A.g.e.*, s. 7.

ediyor olmaları Hâlid Bey'e göre, İngilizlerin Türklere yönelik niyetlerini açıkça göstermekte idi:

“Hala Dışişleri Bakanı olan Robert Cecil kinci bir eda ile şunu deklare etti: “Türkler şimdi bizim hakimiyetimiz altındadırlar”. Aşık bir şekilde görüldü ki bunlar insafsızca Türklerin üstesinden gelmek niyetindedirler. Böyle şovence bir zihniyete sahip olan bir adamın Milletler Cemiyeti’nin planlayıcılarından biri olması insanı hayrete düşürmektedir. Ateşkes anlaşmasının imzalanmasından bir kaç ay sonra Lloyd George halka yaptığı bir konuşmada Türkler hakkında şu ifadeleri kullanmaktadır: “düşmanlarımızın en hakir görüneni”. Bu nazik olmayan ifadeler Doğu’da İngiltere’yi en fazla zorlayan ulusa karşı yapılmıştır”³⁹⁶

Ateşkesten sonra denetim bahanesiyle Anadolu’nun muhtelif şehirlerine gönderilen subaylar da İngiltere’deki genel havaya uygun olarak diktatörce davranışlar sergiliyorlardı. Halil Hâlid Bey, ateşkesin imzalandığı dönemde gerçekleştirilen bu tür eylemlere Türk milletinin boyun eğmeyeceğine ve ilk fırsatta gerekli cevabı vereceğine olan inancını şu cümlelerle ifade ediyordu:

“Türk halkı, şu anda bu saldırganlığa direnme yeteneği olmamasına rağmen, bu emperyalistleri uzun bir süre bu tür muameleleriyle hatırlayacaktır. İngiliz emperyalistlerinin sevinçlerini boşa çıkarmasalar da, fırsatını bulur bulmaz ve zamanı gelir gelmez çiğnenen haklarının ve zedelenen onurlarının intikamını alacaklardır.”³⁹⁷

4.2. İngiltere’de Türk Düşmanlığı ve Balkan Komitesi

İngiltere’de Türk düşmanlığının yayılması için çaba sarf eden en önemli örgüt Balkan Komitesidir. Balkan Komitesi “Makedonya fetretleri alevlendiği sırada” meydana çıkmış ve “ara sıra âsâ-yı Osmanî Ermenileri’ne teveccüh gösterir gibi olmakla beraber asıl faaliyetini Balkan hükûmet[ler]inin nef’ine ve Memâlik-i Osmaniye’nin aleyhine hizmet hususunda göstermiş” bir örgüttür. Komite kendisini Türklerin değil “hükûmet-i müstebide-i zâilenin düşmanı” olarak tanıtır. Ancak H. Hâlid Bey’e göre bu iddianın gerçek durumla ilgisi yoktur. Komite, Osmanlı Devleti ile istibdat idaresini birbirinden ayırmadığı gibi Avrupa kamuoyunu Türkler ve Müslümanlar aleyhine tahrik etmekten de geri durmamaktadır. Balkan Komitesi’nin “Türklük ve İslâmiyet hakkındaki teşebbüsâtında kâide-i nısfet ve mantığın

---

³⁹⁶ A.g.e., s. 8.

³⁹⁷ A.g.e., s. 16.

külliyen hâricine çıkması” üzerine Halil Hâlid Bey yukarıda zikredilen A Study in English Turcophobia ünvânlı eserini neşretmiştir. Bu kitaptan başka çeşitli gazetelere komitenin Türklere yönelik saldırılarını protesto etmek babından bir çok yazı kaleme almıştır:

“Vaktiyle Balkan komitesinin efkâr-ı âmmeyi tehyîc ve Avrupa düvel-i kaviyyesini müdâhaleye teşvîk için vuku’ bulmuş olan teşebbüsâtındaki hissiyât-ı salîbiyyeden dolayı idi ki İngiltere’nin bazı şehirlerinde alenî protesto içtima’larında bir cereyân-ı muhâlif ve mu’teriz vücûde getirmek üzere yaftalar neşrettirmiş idim. Defaatle Times, Morning Post, Standart vesair cerâid-i ma’rûfede bu Komite’ye reddiye yazmış idim ki cerâid-i mezkûreden bunların maktu’ suretlerini kitap şeklinde neşirde bulunursam bu Komite tarafından Müslüman Osmanlıların hükûmet-i müstebide-i zâileden hiç de tefrik edilmemiş olduğu ve adâvetin istibdâd kadar İslâmiyet aleyhinde dahi vuku’ bulmuş idiği tezâhür eyler.”³⁹⁸

Komitenin çalışmalarından biri de Avrupa kamuoyuna, Osmanlı Devleti’nin geri ve barbar, Balkan milletlerinin ise medeni ve ileri olduğu propagandası yapmaktı. Bu propaganda ile Avrupalıların zihninde, Balkanlar’daki medeni Hristiyan toplulukların geri kalmış Türklerin boyunduruğundan kurtarılması gerektiği anlayışı oluşturulmaya çalışılmakta idi:

“Yine bu komitenin birkaç sene uğraşarak Londra’da vücûde getirmiş olduğu (Balkan Sergisi) nin Bulgar, Sırb, Karadağ ve sâire şu’ebâtında bu memleketlerin terakkiyât-ı sînâ’iye ve ticâriye ve medenîye-i sâiresi hakkında muntazam daireler mevcut olduğu halde Osmanlı şubesi yalnız bir dükkandan ibâret idi ki bunun da içi Türklük ve Müslümanlık aleyhinde elfâz-ı galîza ve ithâmât-ı kerîhe ile memlû yazılmış veya yazdırılmış olan kütüb ve resâil ile güya Hristiyan vatandaşlarımız hakkında irtikâb ettiğimiz cinâyât-ı vahşiyenin tesâvîri muhayyelesini hâvi idi.”³⁹⁹

Balkan Komitesi II. Meşrutiyet’in ilanından sonra yeni şartlara uygun olarak eski yöntemlerini değiştirdi ve birden bire İttihat ve Terakki Cemiyeti ile dostça ilişkiler kurma çabası içine girdi:

“İlan-ı Meşrutiyet’imizden sonra bu Balkan komitesi İngiltere’de devam-ı mevcudiyetini müeyyid bir hal görmediğinden derhal tebdîl-i meslek ile bir Türk taraftarlığı

³⁹⁸ H. Hâlid, “İngiltere’de Balkan Komitesi ve Meslek-i Mazi ve Müstakbeli”, SM, c. 4, no: 99, s. 360-361.

³⁹⁹ Gös. yer.

meydana sürmüş idi. İngiltere'ye ziyaret maksadıyla gelen İttihat ve Terakki Cemiyeti erkânına davetler ve ziyafetler vererek bu dostluğunu ilana başlamış idi”⁴⁰⁰

Halil Hâlid Bey, komitenin dostluk iddialarını gerçekçi bulmadığını “ fakat kalb-i acizî bu iddia-yı dostîye bir türlü inanmamış idi” sözleriyle ifade etmektedir. Komite bu dostluk gösterilerinin üzerinden çok geçmeden Şark'ta yeni siyasi gelişmelerin meydana geldiği gerekçesiyle genel bir toplantı tertip etti. Toplantının Türk siyasetinde iç çekişmelerin arttığı ve Türklere yönelik saldırıların yoğunlaştığı günlerde yapıldığına dikkat çeken H. Hâlid Bey, dönemin genel vaziyeti hakkında şunları söyler:

“Bugün cerâid ve mahâfil-i siyâsiyede bir Türk'ün, hakikî bir Müslüman'ın izzet-i nefsinin cerîhadâr edecek ârâ ve efkâr deverân edib durmaktadır. Biz de alabildiğine birbirimizi boğmakla, muhâsede ve münâfese ile, birbirimize haksızlığı etmekle uğraşma duralım. Ama eller uykuda değildir. Her taraftan ağrâz-ı şahsiye ile uğraşmaya koyulduğumuz, hatâyâ-yı siyâsiye ve idâriye irtikâb eylediğimiz söylenmeye başladı; her tarafta Makedonya'da muhâcirîn-i İslâmiye yerleştirdiğimizden şikayetle Bulgar âmâli tervîc olunuyor; her tarafta Girit vesilesiyle Yunan'a “tecâvüz” eylemek için genç zabıtlarımızın tehyîc-i hevese çalıştıkları iddiâ-yı kâzibi ortaya sürülüyor; her tarafta ca'li bir bî-tarafîlik ile Arnavutlar'a lisânımızı ve hurûfât-ı Arabiye'yi kabul ettirmek için muâmelât-ı cebbârânede bulunduğumuz rivâyâtı ortaya sürülüyor; Anadolu Ermenilerinin yine evvelki mehâlik-i te'addîye düşûr olacakları ihtirâ' ve işâ'a olunuyor. Bu halleri gören ve enfâs-ı siyâsiyyûnun tahavvülünü istişmam eden Balkan Komitesi gözünü dört açtı.”⁴⁰¹

H. Hâlid Bey, komitenin böyle bir ortamda yaptığı kongrede Türkiye ile alakalı tali bazı konuları gündeme taşımamasını manidar bulur. Kongrede Türkiye'ye karşı kullanılan dili ise “hem âmirâne, hem nâsihâne, hem de tehditkârâne” olarak niteler. Gerçekten de komitenin Türklere karşı tavrında herhangi bir değişme olmadığı, müdahale için fırsat kollandığı, içtimada sunulan tebliğlerde açıkça görülür:

“Komite hangi millet hakkında olursa olsun ta'addiyât vuku'una muhaliftir. **Ta'addiyâta düşûr olanlar -mezheblerinden dolayı- yalnız Hristiyan akvâmı idi.** Bu akvâm bundan sonra yine ta'addiyâta düşûr olursa komite ta'addî edenlerin gayri kâbil-i te'lîf bir düşmanı olarak kalacaktır. **Sû-i idare devam ediyor. Ve halk vûkelâ-yı hâzıra-i Osmaniye'den hoşnut değildir** denilebilir. Mamefih Komitemizin mevcûdiyetine vesile veren

⁴⁰⁰ H. Hâlid, “Eski Düşman Dost Olmaz”, SM, c. 4, no: 100, s. 379.

⁴⁰¹ H. Hâlid, “İngiltere'de Balkan Komitesi ve Meslek-i Mazi ve Müstakbeli”, SM, c. 4, no: 99, s. 361.

şey zulümdü... Bunun adem-i vukû'unu tecrübe üzerine anladıktan sonra komitenin “Jön Türk” lere de itimâdı bulunur. Mâ-hâza bu hususta en ziyade sahib-i re'y olanlardan alınan tavsiyelere nazaran komitenin faâliyet-i kâmile halinde bulunması katiyyen matlûbdur. Komitenin devamını ilk tavsiye edenler “Jön Türk” ler idi. Binaen alâ-zâlik Komite müterassıd ve müdekkik bir halde devam eyleyecektir ve pek çok yapacak işleri bulunacaktır. Komite yeni **Türkiye hakkında germiyyet-i dostâne besler; mamañih ıslahât vücûde getirilemez ise ona tekrar hüçûm için hazırdır.**”⁴⁰²

Balkan Komitesi'nin Türklere ve Müslümanlara bakışının tam olarak anlaşılabilmesi için komitenin başkanı Noel Edward Buxtone'nın⁴⁰³ 1907 yılında yazdığı “Avrupa ve Türkler” unvanlı kitabına da baş vuran Halil Hâlid Bey, kitabın “Türkler ve İslâmiyet hakkındaki mülâhazası her sahifede çeşm-i hayret ve hiddete çarpar ise de asıl nazar-ı nefretle okunan yerleri (70)inci sahifeden başlayan dördüncü fasıldadır” diyerek aşağıdaki alıntıyı nakleder:

“Türkler Avrupa'ya yakışmaz yabancılar olduklarını kendileri de i'tiraf ederler(!) yerleşmek için değil, yine Asya'ya ric'at eylemek üzere Avrupa toprağına geldikleri onlar için darb-ı mesel olmuştur. Mamañih kanlı bir sûrette geldikleri gibi yine kanlı bir sûrette oradan çıkacaklardır. Türk'ün Peşte ve Atina hakkındaki hukûk-i temellükiyesi ne idi ise Selanik hakkındaki hukûk-i temellükiyesi ondan başka bir şey değildir. Türkler bir sınıf-ı hâkimeden başka bir şey değildir. Filvaki'a Rumeli'de Müslüman köyleri vardır, fakat bunlar da alelâde İslâmiyet'e idhâl edilmiş Slavlar ile yeni gelmiş Çerkes muhacirlerinden ibarettir. Binaenaleyh Türklerin hâkimiyete iddia-yı salâhiyet için bir hakk-ı tabîiye mâlik olacakları yolundaki mülâhaza Makedonya'ya tatbik olunamaz.

Din-i Muhammedî'nin Afrika kabâil-i vahşiyesinin mevkiini irtikâ ettirecek kudreti var ise de Buda ve Hindu mezhepleri âleme sulh ü silm vermiştir; İslâmiyet ise cihana bir vechile mûris-i felâket olmuştur ki o da idaresine kâdir olamadığı milletlere bir hiss-i fütûhat vermiştir.

⁴⁰² Göş. yer. Vurgular bize aittir.

⁴⁰³ Balkan Komitesi'nin reisi parlamento reisi Cambridge Darülfünunu'nun ekânîm-i selase medrese-i azîmesinin me'zunlarından Mr. Noel Edward Buxtone bira i'mâliyle büyük bir servet yapmış olan gayet dindar bir Hristiyan ailesine mensuptur ki bu aileden bir çokları memalik-i Osmaniye umurunda neden ise daima kendilerince ifâ olunacak vezâif-i insanîyetkârâne keşfiyle uğraş gelmiştir. Hatta Mr. Buxtone'nın küçük kardeşi Leland bundan dört sene mukaddem Yemen seyahatinden avdetinden sonra ... nam havâdis şirketi vasıtasıyla gazetelere seyahati hakkında tebliğ eylediği mülâkâtta Yemen'de aç kalan Türk askerlerinin Arab üserâ-yı harbiyesini kesip yediklerini rivayet eylemiş idi. Bkz. H. Hâlid, “Eski Düşman Dost Olmaz”, SM, c. 4, no: 100, s. 380.

Türklerin bir çok evsâfi da vardır: Ahmak iseler de kendi halkları arasında sâkin ve çalışkan addolunabilirler. Başkalarının mezhebine mütehammil değiller ise de bizzat dindar ve hakperesttirler. İslâmiyetce idrak olunabilen bir surette ehl-i ırzdırlar. İşretten ictinâbları dahi cahil kaldıkları müddetçedir.”

Bundan aşağısı okuyanların kanını kafalarına daha ziyâde sıçratacağından tercemesinden vazgeçelim biraz da İslâmiyet aleyhindeki sözlerinden nakledelim:

“İslahat hakkındaki ümîdlere mukâbil elîm bir cevap vârid olur. Yani Türkler daha iyi adamlar yapılmak istenildikçe daha fena olur. Eski şekil azametli Şark müstebitlerinden mâadâ onlarda bir şey temessül edemez. Kafalarını koparmaya Allah tarafından memur oldukları (köpek gavurlar) hakkında gayrı müteessir bir nefretleri vardır.

Müslümanlar ile Hristiyanlar hakkındaki evsâfin mübâhasesi sırasında muvâzene-i cinayetten bahsetmek nev’i beşeri teâlî ettiren başlıca mezâhib hakkında şüphe davet eylemek demektir. Bu itikâdât ise evvela bütün mezâhib erbâbının ve milletlerin adâlet, âsâyiş ve hürriyet te’mîni ile hayat, temellük ve namus-ı ailenin himâyesine ale’s-seviye müstehak olmaları, saniyen dâniş, sanâyi’ ve servet-i maddîyenin inşirâhı, sâlisen bir adamın yalnız bir zevceye mâlik olması, râbi’an kadınların erkekler gibi ruha mâlik olmaları, hâmisen sıbyânın takdisi, sâdisen fesâda uğramış olan hükûmetin iyi ve tea’ddînin fena olması. Müslüman sıfatıyla Türkler gibi hukuk ve kavâidi tamamıyla reddederler. Hristiyanlıkla temasta bulunmazdan evvel İslâmiyet Türklerin gözlerini kapamamış olsa idi onların ne halde bulunmuş olacaklarını kendi cinslerinden olan ve dünyanın en müterakkî milletlerinden bulunan Macarların halinden anlayabiliriz. Kütüb-i mukaddeseleri yedinci kurun-i miladîde Arabistan’a münâsib olan tarz-ı hükûmeti vaz’ eder ve ahkâm-ı diniyeleri tebeddül eylemez.”⁴⁰⁴

---

⁴⁰⁴ A.g.m., s. 379.

5. Ermeni Katliamı İddiaları

5. 1. 19. Yüzyılın Sonlarına Kadar Osmanlı Ermenileri

Osmanlı Devleti'nde toplumun Müslüman olmayan unsurları kendi işlerinde farklı din ve milliyetlere sahip olduklarından bunların kendi işlerini düzenlemeleri kiliselerine, okullarına ve ailelerine bırakılmıştır. Türkçe devlet dili olarak Müslüman olmayan hiç bir ulusa zorla dikte ettirilmemiştir. Türkleştirmeye yönelik herhangi bir teşebbüs söz konusu edilmemiştir.”⁴⁰⁵ Bütün bu hakların yanında gayrimüslimlerin Türklerin yapmakla yükümlü oldukları askerlik gibi işlerden de muaf tutulmaları onlar için önemli bir avantaj olmuştur.

Kendilerine sağlanan haklara rağmen gayrimüslim teba bazı Avrupalı devletlerin tahriklerine kapılarak, Osmanlı Devleti'nin kendilerinden askerlik yapmamaları karşılığında aldığı cüz'i vergiler dahil, önemli önemsiz bir çok konuyu gerekçe göstererek huzursuzluk çıkarmışlardır. Bununla da yetinmeyerek zulüm gördükleri iddiasıyla Avrupalı Devletlerin müdahalesini istemişlerdir.

Avrupalıların tahrikiyle ayrılık faaliyetlerine girişen milletlerden biri de Ermenilerdir. Halil Hâlid Bey, Osmanlı Devletinin kuruluşundan yıkılışına kadar geçen süreçte Türk-Ermeni ilişkilerine dair değerlendirmelerine hem 1903 yılında yazdığı hatıratında hem de 1919 yılında kaleme aldığı *İngiliz Emperyalistlerin Türk Düşmanlığı* adlı eserinde yer vermiştir. Özellikle 19. y.y.'nin son çeyreğinden itibaren yaşanan gelişmeler hakkında verdiği bilgiler oldukça önemlidir.

Tarihi süreç incelendiğinde Osmanlı toprakları içinde yaşayan gayrimüslim milletler arasında Türklerden en fazla yakınlık gören topluluğun Ermeniler olduğu görülmektedir. Ermeniler Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren devlet içerisinde Türklerle birlikte yaşamışlardır. Türklerin bu toplumla ilişkileri tarih boyu dostane bir surette devam etmiştir. Halil Hâlid Bey, iki toplum arasındaki ilişkilerin başlama sürecini şu şekilde aktarmaktadır:

“Osmanlı İmparatorluğu kurulurken Ermeniler bu imparatorlukta son derece dağınık bir şekilde yaşıyorlardı ve herhangi bir yerde bağımsız bir Ermeni varlığı da yoktu. Osmanlı İmparatorluğu'nun gelişine karşı çıkan herhangi bir silahlı Ermeni gücü de olmadı. Aslında Ermeniler bu imparatorluğun gelişmesini desteklemişlerdi ve Osmanlılar nereye giderlerse onlar da gitmişler ve Osmanlı'nın yayıldığı her yerde yerleşmişlerdi. Böylece Avrupa

⁴⁰⁵ H. Hâlid, *The Turcophobia...*, s. 10

vilayetleri de dahil olmak üzere bütün Osmanlı kasabalarında Ermeni topluluklarına rastlanıyordu. Daha sonraki yıllarda İmparatorluk'ta yönetim mevkilerinde birçok ayrıcalıklar elde ettiler.”⁴⁰⁶

5.2. Avrupalı Devletlerin Tahriki ve Ermeniler

Kendilerine her türlü şahsi teşebbüs imkanının yanında Osmanlı hükümetlerinde bakanlıklar, mahkeme üyelikleri, senato ve parlamento üyelikleri gibi üst düzey devlet kademelerinde görev alma hakkı da tanınan Ermeniler, 19. yüzyılın sonlarına doğru devletin yıkılması için faaliyet göstermeye başladılar. Ermenileri böyle bir faaliyetin içine sürükleyen devletlerin amacı Ermenilerin bağımsızlığını temin etmek değil onları Osmanlı Devleti'nin parçalanmasında bir araç olarak kullanmaktı.⁴⁰⁷ Halil Hâlid Bey, yıllarca Türklerle birlikte huzur içerisinde yaşayan bu topluluğun tavrındaki değişikliği şöyle açıklar:

“İki ulus arasında kötü duyguların oluşması son derece yeni bir gelişmedir. Problem Çar'ın Ermenileri “Baskı altındaki Hristiyan millet” ilan etmesiyle başladı. Mısır'ın işgalinden sonra Osmanlı ile olan dostça ilişkiler sona erer ve Ermeniler, Doğu ile ilgili bir çok meselede Rusya ile birlikte hareket etmeye başladılar. Büyük Britanya da hemen hemen aynı zamanlarda Ermeni sorunda Türkiye'nin aleyhine bir tutum takınmaya başladı. Bu andan itibaren hiçbir İngiliz devlet adamı Osmanlı Devletinin toprak bütünlüğü hususunda bir tek söz etmedi. Aksine, paylaşımından aslan payını almak için bazı İngiliz devlet adamları Osmanlı Devleti'nin parçalanmasını hızlandırmak için çaba sarf ettiler. Kitchener, Curson Cromer ve Miliner gibi devlet adamlarının konuşma ve yazılarında bu tür delillere rastlamak ve İngiltere'nin Yakın Doğu'daki yayılma planlarının gerekliliğine ilişkin ifadeler bulmak zor değildir. Modern İngiliz devlet adamları Türkiye'nin bir tampon devlet olarak varlığının artık gerekli olmadığı kanaatine vardılar. Onlar Türkiye'nin bir gün tekrar güçlenmesi durumunda kendi kontrolleri altındaki Müslüman ırklar için bir toplanma noktası olabileceğinden korkular. Ermenileri baskı ve zorlamalara karşı koruma bahanesiyle, onlar ve onların basındaki temsilcileri Türkiye'deki kötü yönetime saldırmayı adet haline getirdiler. Acaba Türkiye gibi İngiltere'nin de içişlerine birkaç yabancı güç müdahale etse ve İngiltere de Türkiye gibi birkaç yabancı güç ile uğraşmak zorunda kalsa, İngiltere'nin yönetimi Türkiye'ninkinden farklı mı olurdu? İngiliz yöneticiler, nerede Türk yönetiminden rahatsız olmuş bir Ermeni görseler ona karşı insancıl duygularını göstermekte tereddüt etmediler ve

⁴⁰⁶ Göş. yer.

⁴⁰⁷ Kanun-ı Esâsi, no: 17, 19 Nisan 1897, s. 5-6.

özellikle Ermeni nüfusun yoğun olduğu vilayetlerde uzman yöneticilerin istihdam edilmesi teklifini kabul etmediler.”⁴⁰⁸

Osmanlı Devleti’nin parçalanması için harekete geçen Avrupalı devletler, devrimci fikirler taşıyan çok sayıda Ermeni’yi çeşitli sıfatlarla Osmanlı Ermenileri arasında faaliyet göstermek üzere Türkiye’ye gönderdiler. Hâlid Bey, Türkiye’ye gelen bu komitacıların yakında yıkılacak olan Osmanlı Devleti’nden pay almak amacıyla hareket ettikleri kanaatindeydi:

*“Ermeniler maceracı bir ırktır; onlar herhangi bir yere gidip, yerleşip oranın vatandaşı olabilirler. Bu olaylar olmadan bir kaç yıl önce çok sayıda yabancı Ermeni, kendilerine Fransız, İngiliz, Amerikan diye isimler vererek ve bazen öğretmen bazen de misyoner şeklinde Türkiye’ye geldi. Bununla birlikte bu Ermenilerin bir çoğu Rus vatandaşıydı ve devrimci fikirler taşıyorlardı ve Osmanlı Devleti’nde yaşayan kendi vatandaşlarını ulusal bağımsızlık yönünde kışkırttılar. Bu fikirlerle sarhoş olmuş genç Ermenilerin birçoğu Osmanlı topraklarında böyle bir devletin kurulmasının imkansızlığını düşünemediler ve Ermeni halkının her yerde mutsuz bir azınlık olduğunun farkına varamadılar. Bu fikirler, İngiltere’deki siyasi sempatizanlar tarafından Ermenilerin bağımsızlığı değil de daha iyi yönetimini sağlama adı altında sürdürüldü; fakat bu saçmadır ve açıkça art niyetlidir. Aslında onlar Ermenilerin Doğu Anadolu’da bağımsız bir krallık kurmak amaçlarını dile getirdiler. Onlardan her yerde Hristiyan güçlerin -özellikle İngiltere’nin-, diğer bölgeleri Doğulu Hristiyan ırklara vermeden önce, çürüten Osmanlı Devleti’nin bu kısmını kendilerine vereceği yönünde sözler duymaktayız. Osmanlı Devleti’nin parçalanma anını ve bundan sonra da kendi paylarını alarak bağımsız devletlerini kurmayı bekliyorlar.”*⁴⁰⁹

Halil Hâlid Bey, Ermenilerin Türkleri provake ederek büyük devletlerin müdahalesini sağlamak için uğraştıklarını ve sonunda da bunu başardıklarını ifade eder. Türkler aleyhine yaygara koparan İngiliz basını⁴¹⁰ ise bu provokasyonlardan hiç bahsetmeyerek doğrudan Türkleri suçlamıştır:

⁴⁰⁸ H. Hâlid, *The Turcophobia...*, s. 11.

⁴⁰⁹ H. Hâlid, *Diary of A Turk*, s. 127- 128.

⁴¹⁰ Halil Hâlid Bey, İngiltere’de bulunduğu yıllar içinde basında çıkan bu tür yayınlara karşı Osmanlı Devletini müdafaa eden yazılar yazdı.

“Ermeniler arasındaki kışkırtma gün geçtikçe büyüdü; provokatörler şu eski metoda başvurdular, yani, Türk halkını öç almaya kışkırtarak, Avrupa’da bir Müslüman fanatizminin başladığı yönünde bir kamuoyu oluşturmak ve büyük güçlerin müdahalesini sağlayarak bölünmeyi çabuklaştırmak. Türkler, ya da daha geniş anlamda Müslümanlar, bu zorba ve zarar verici davranışları kontrol etmek için neler yapılabileceğini konuşuyorlardı. Türk kadınları ve çocukları Anadolu’da kötü muameleye ve hakarete maruz kalıyordu. Türklerin sabrının bitmez tükenmez olduğu söylenebilir fakat onların kadın ve çocuklarına saldırdığınız zaman çok öfkelenirler ve böyle bir durumda dünyada onları kontrol edebilecek hiçbir kuvvet kalmaz. Türkler Sultan’ın hükümetinin Ermeni kışkırtıcıları ve yabancı devrimcileri engellemek için yeterince güçlü olmadığına kanaat getirdiler. İnsancıl İngiliz halkı acaba bunları biliyor muydu? Hayır; onlar Türklerin lehine olabilecek herhangi bir şeyi bilmek için gayret sarf etmez. Bu ülkenin siyasî gazetecileri, benim ifade etmiş bulunduğum bu gerçeği acaba hiç yazdılar mı? Elbette ki hayır. Çünkü -açıkça söylemek gerekirse- onlar biliyorlar ki Ermeni rüşveti onların siyasetçilerinin elindedir.”⁴¹¹

5.3. I. Dünya Savaşı Sürecinde Ermeniler

Ermenilerin Türklere karşı kışkırtılması I. Dünya Savaşı yıllarında daha da yoğunlaştı. Savaş süresince İngiltere ve Amerika’da Ermenilerin zulüm gördüğüne dair yoğun bir propaganda başlatıldı. Bol miktarda “Türkiye’nin canavarlığı”nı anlatan kitap ve broşürler” basıldı. Halil Hâlid Bey, bu girişimleri “Çok tehlikeli bir zamanda bir halkı Türklere karşı kışkırtmak ve daha sonra da bu halka zulüm yapılıyor diye çılgılık atmak” şeklinde yorumlamaktadır. Savaş dönemi sadece Ermenilerin acı çekmediğini ifade eden H. Hâlid Bey, İngiliz basınının Türklerin uğradıkları zulümleri görmezden geldiğini belirtir:

“Ermeniler şüphesiz çok acı çekmişlerdir. Bununla birlikte Türklerin çekmiş olduğu acılar bundan daha az değildir. Ermeni komitaları Türk köylülerine karşı acımasızca bir takım suçlar işlemiştir. Yetişkin erkekler savaşta oldukları için bu komitaların öldürdüğü insanlar genellikle yaşlılar, kadınlar ve çocuklardan oluşmaktadır. Bu olaylar Çar’ın orduları Doğu Anadolu’yu işgal ettiğinde vuku bulmuştur. Hatta bu kıyımların bir kısmı Çar’ın generalleri tarafından yapılmıştır. Bunlar askerlerini savunmasız Türk halkının

---

⁴¹¹ H. Hâlid, *Diary of a Turk*, s. 129- 130.

üzerine göndermişlerdir. Bu olaylar İngiliz basınında, uluslararası kamuoyunda yankılanırken olayın Türklerle ilgili olan bu boyutu genellikle görmezlikten gelinmiştir.⁴¹²

Gerçektende savaş döneminde Ermenilere bağımsızlık vaadinde bulunmaları işgal devletlerinin faaliyetlerini kolaylaştırdı. Üst düzey İngiliz yöneticileri tarafından da tasdik edilen Ermenilerin savaş dönemi gösterdikleri yararlılıklara karşılık Ermeni temsilciler savaş sonrası İngiltere’den kendilerine vaat edilen bağımsızlığı talep etmeye başladılar.

Halil Hâlid Beye göre Ermenilerin savaş sonrası nihai hedefleri, Kafkasya’da kurulan Ermeni Devleti’ni Doğu Anadolu’yu da içine alacak şekilde genişletmekti. İngiliz siyasetçileri ve basını da Ermenilerin bu iddialarını temellendirmeye yönelik çalışmalara aktif olarak katılmışlardı. Hâlid Bey, bu çalışmalarla ilgili şu yorumu yapmaktadır:

“Zengin Ermeni liderlerinden Boghos Nubar gibi bazı eski Osmanlı vatandaşları, İngilizce olarak yayımladığı bir yazısında İngiltere’nin Ermenilerin bölgesel taleplerini garanti etmesini istemektedir. Yani bu şu demektir: geçen yıl Kafkasya’da kurulan Ermeni Devleti Doğu Anadolu’yu da içine alacak şekilde Türkiye’ye rağmen genişletilmelidir. Bu bölgede yaşayan ve ihmal edilemez bir çoğunluğa sahip olan Türk halkının haklarını hiç kimse hesaba katıyor gibi görünmemektedir. Hatta İngiltere’deki bazı siyasi gazeteler bölgeden Ermenilerin avantajına olacak şekilde bir çok Türk’ün göç ettiğini tahmin etmekte ve bunun da Sultan’ın bu bölgedeki otoritesini tartışılır konuma getirdiğini iddia etmektedirler. Son derece merhametsiz bir iddia. Dahası, İngiltere kaynaklı bazı bilgilerden hareket eden Times gazetesinin İstanbul’daki muhabiri, bölgedeki Türk çoğunluğunun savaş sırasında yapılan katliamlar sonucu oluşturulduğunu söylemektedir. Türkler bir muhabirden, bundan daha taraflı bir açıklama göremezledi herhalde”⁴¹³.

Ancak Hâlid Bey, İngilizlerin Ermeniler lehine giriştikleri bu gerçek dışı propagandanın daha önce hazırlanmış bilimsel raporlar tarafından yalanlandığına dikkat çekmektedir:

“Eski istatistiklere müracaat etmek son derece kolaydır. Anadolu nüfusunun en sağlıklı tahmini savaştan yaklaşık 16 yıl önce, Duyûn-u Umumîye’nin Fransa temsilcisi olan Vital Guinet tarafından yapılmıştır. Bu kişi Anadolu’nun her yerini karış karış gezdiği için bu coğrafyayı çok iyi tanımaktadır. Onun “Anadolu: Coğrafya, İstatistik ve Yönetim Açısından

⁴¹² H. Hâlid, *The Turcophobia...*, s. 13.

⁴¹³ A.g.e., s. 12- 13.

Bir Karşılaştırma” adlı çalışması açıkça göstermektedir ki Anadolu’nun hiçbir kasabasında Ermeniler çoğunluğu oluşturmamaktadırlar.”⁴¹⁴

Savaş sonrası imzalanan ateşkes anlaşmasına da dikkat çeken H. Hâlid Bey, itilaf devletlerinin yaptıkları propagandaya rağmen Ermenilerin Anadolu’nun hiçbir yerinde çoğunluk olmadıklarının farkında olduklarına dikkat çeker. Şöyle ki; Osmanlı Devleti ile imzalanan ateşkes anlaşmasında Wilson prensiplerinin 12. maddesi olarak yer alan “Osmanlı Devleti’nin çoğunluk olarak Türklerin yaşadığı bölgelerinin güvenlik ve bağımsızlığı garanti edilmelidir.” cümlesindeki “çoğunluk” ifadesi yerine “tamamen” ifadesini kullanmışlardır. Hâlid Beye göre yapılan değişiklikten “bu devletlerin Anadolu’yu parçalama ve yağmalama niyetleri” açıkça görülmektedir.⁴¹⁵

5.4. Ermeni İddialarına Üzerine H. Hâlid Bey-Mr. Gladstone Mektuplaşmaları

William Ewart Gladstone’ın⁴¹⁶ Avrupa’da Türk karşıtı propaganda yapan isimlerin başında geldiği daha önce belirtilmişti. Özellikle Osmanlı idaresi altında yaşayan Hristiyan unsurların katliama uğradıklarına dair yazdığı yazılar ve heyecanlı nutukları Avrupa genelinde Türk karşıtı dalganın yükselmesinde etkili oldu.⁴¹⁷

Halil Hâlid Bey, Gladstone’ın bu tahrik edici faaliyetlerini protesto etmek maksadıyla kendisine defalarca mektup⁴¹⁸ gönderdi. Bu mektuplardan birisi 10 Ağustos 1895 tarihli Pall Mall gazetesinde yayınlandı. Gazete, Halil Hâlid Beyin Gladstone’a Ermeni meselesi

⁴¹⁴ A.g.e., s. 13.

⁴¹⁵ A.g.e., s. 15.

⁴¹⁶ **William Ewart Gladstone** (1809-1898) Ticaretle uğrasan bir ailenin oğlu olan Gladstone 1809 yılında Liverpool’da doğdu. Eğitimini Oxford’da tamamladı. 1883 yılında Avam Kamarasına giren Gladstone, 1834 ile 1835 yılları arasında iktidarda bulunan Peel’in kabinesinde bakanlık görevinde bulundu. 1838 yılında yayınlanan “*The State in Its Relation With The Church*” adlı eseri Gladstone’un dinî konulara karşı olan ilgisini ve kilise hakkındaki görüşlerini yansıtmaktadır. 1841-1846 yılları arasında Peel kabinesinde ticaret bakanlığı yapan Gladstone daha sonra Colonial sekreteri oldu. 1850 yılında Peel’in ölümünden sonra ise Whig Partisi’ne yöneldi. 1852 yılında Aberdeen Hükûmetinde Maliye Bakanı olarak göreve başladı. 1853 yılında bütçeyi hazırlayan, Gladstone Palmerston’un basbakan olmasından sonra bu görevinden istifa etti. 1859 yılında ise Palmerston kabinesinde yine aynı göreve atandı. 1860 yılında Cobden-Chevalier’i Fransa ile serbest ticaret yapılması konusunda destekledi. 1868 yılında basbakan olan Gladstone 75 yılında geçici olarak politikadan ayrıldı. Ancak Bulgar katliamına (!) engel olabilmek amacıyla geri döndü. Liberal ve radikal kabinenin basına geçti. En son 1892 yılında basbakanlık yapan Gladstone 1894 yılında görevinden istifa etti.

⁴¹⁷ “Gladstone’un “Bulgarlar’a Mezâlîm” ünvânı altında başlayan mücâdelesinden beri silsile ile Ermeniler, Makendonyalılar, Yunanlılar ve daha bilmem neler lehinde yapılan nümâyişler münâsebetiyle Türkler aleyhinde İngiltere ve Amerika’daki kiliselerde edilen lanetler, mitinglerde savrulan küfürler ve gazetelerde yazılan ithâmât hemen yeknesak gibi zuhûr edip duruyordu.” H. Hâlid, *Türk Hakimiyeti İngiliz Cihangirliği*, s. 99.

⁴¹⁸ BOA, HR.SYS, 2757, 8, 13.08.1895.

hakkındaki gerçekleri anlatmak için yazdığı mektupla birlikte Galadstone'ın cevabi mektubunu da yayınladı.⁴¹⁹

Saygıdeğer W. E. Gladstone'a

Beyefendi, korkarım bir Türk'ten mektup almak sizi pek memnun etmez, çünkü şu an Osmanlılar ve Türkler olarak bilinen Müslümanlara olan tiksintinizi hepimiz biliyoruz. Sizin Türklere karşı olan kişisel düşmanlığınızın sebebiyle ilgili ortada dolaşan hikayelere inanmıyorum. Sizi, sizden yardım isteyen bazı Doğulu Hristiyanlara yardım etmeye zorlayan muhtemelen vicdanınızdır, ve bu aynı zamanda sizin Türklere karşı gösterdiğiniz kesin ve güçlü kinin de sebebidir. Çünkü hiç şüphem yok ki, sizin kalbinizdeki hoşgörüden ve sizin iyi bir Hristiyan olmanızdan yararlanan ricacılarınız, sizi zulüm ve eziyet hikayeleriyle Türklere düşman etmeye çabalamışlardır. Eğer Müslümanlar size dogmatizm adı altında değil de, kendilerine bazı Doğulu Hristiyanlar tarafından yapılan zulüm ve gaddarlıklara karşı gösterdikleri adalet ve insanlıkla tanıtılsalardı, eminim onlara karşı böyle sert olmazdınız.

Örneğin; Bulgarlar savunmasız Müslüman kadınları ve çocukları ağaçlara astıktan sonra üzerlerine gaz döküp yakmışlardır. Slavlar ellerine düşen Müslüman savaş esirlerinin canlı canlı derilerini yüzmüşlerdir ve Ermeni dağlıları köylerine hükümetin bildirilerini duyurmaya gelen jandarmaları öldürüp silahlarını almışlar, evlerine misafir olarak getirdikleri Kürtleri de zehirleyip soymuş ve daha sonra cesetlerini gizli yerlere gömmüşlerdir.

Gerçekten de özgürlükleri ellerinden alınmış bir topluma yardım etmek ancak sizin gibi büyük bir insanın onuruna yakışırdı. Eğer Türkler de sizin gibi bir lidere sahip olsalardı, onlar da özgürlüklerini kazanırdı. Ama sadece Hristiyan değil de Müslüman oldukları için her türlü iftirayla bu insanları sevdiği yurtlarından çıkarma, özgürlüklerini, şereflerini ve mutluluklarını mahvetme çabalarınızı nasıl olur da "insanlık" adı altında sunabilirsiniz.

Osmanlılar, hiçbir zaman Ermenilere düşmanca saldırılarda bulunmamış, hiçbir Ermeni şehrini yıkmamıştır. Aksine Osmanlı, Ermenileri dağınkı topluluklar halinde bulmuş ve onları korumuştur. Hatta Türkler en güçlü oldukları zamanlarda bile Ermenilerin diline, kilisesine ve inancına müdahale etmemiştir. Osmanlılar nereye gittilerse Ermeniler onların yanında oraya gitmişler, Osmanlı mülkünün her köşesine yerleşmişlerdir. Bugün varolan meselelerin durumu bunun doğruluğunu kanıtlar. Biliyorum ki, bu tarihi gerçekleri milletlerin

⁴¹⁹ Pall Mall Gazette, 10 Ağustos 1895.

tarihleri hakkında sizin gibi bilgili birisine anlatmama gerek yok, ama bu gerçeklere bakarak nasıl olur da Ermenilere yüzyıllardır Türkler tarafından zulmedildiği neticesi çıkarılabilir? Gerçek şudur ki ; bir müddettir bazı üst düzey çevrelerin kabul edilemez kışkırtmaları ülkemizi için için kemirmiştir ve Bâb-ı Âlî'nin amaçları ve prensipleri yegane amacı kendi kişisel güvenliğini sağlamak olan ve olayları bu perspektiften gören şimdiki Sultan tarafından engellenmiş ve bu kurumun etkisi son derece azalmıştır. Bu dönemde Saray casuslar ve danışmanlar tarafından yönlendirildiğinden dolayı bu durumdan hem Müslümanlar hem Rumlar hem Ermeniler hatta Avrupalılar dahi olumsuz etkilenmişlerdir. Bu dönemde Türklerin adalet ve özgürlüğe Ermenilerden daha fazla ihtiyaçları vardır. Şu anda ülkedeki meseleleri bu kadar kötü duruma getiren ne Türklerdir ne de zalimlikleri ve iğrençlikleriyle ilgili kocakarı hikayelerini tekrarlayarak suçladığınız Türklerin istek ve arzularına göre hareket eden Hükümet'in icraatlarıdır. Müslümanların tarla ve mülklerini yağmalayan finans ve hazine memurlarının, ihanetleri eşyalarının arasında bulunan anlaşma kağıtlarıyla kanıtlanan yabancı işverenlerin, rüşvetin dallanıp budaklanmış hüküm sürdüğü ticari mahkemelerin üyelerinin ve başkanlarının, her şeyi rüşvet ve yolsuzlukla ayarlayan avukatların, gizli mektupları açıp casusluk yapan posta memurlarının ve hatta saray casuslarının ne kadarının Ermeniler olduğunu hiç duymadınız mı? Bu Ermenilerin yalan dolan ve düzenbazlıkla parçalamak istediği sadece Türkler değil, bütün Türkiye insanlarıdır. İnsanların hataları üzerinde durmak bizim adetimiz değildir; ama bu "Ermeni Meselesi" adı altında yapılan saldırılar milli birliğimize ve şerefimize karşıdır ve bizim dinimiz, doğal olarak nezaketle cevap vermeyi bize emreder.

En fanatik Müslümanlar bile İncil'in Tanrı'nın kelamı olduğunu, İsa'nın onun ruhu olduğunu ve her Hristiyan kilisesinin Tanrı'nın evi olduğunu kabul ettikleri halde, Doğulu fanatik Hristiyanlar Müslümanlardan o kadar çok nefret ederler ki İslâm ve Muhammed ismini bütün dünyadan silmeyi büyük bir zevkle isterler. Geçmiş yüzyıllarda bile Doğulu Hristiyanların dininin ve milli birlikteliğinin hep Müslüman ülkeler tarafından korunmuş olmasına rağmen, günümüzün bu uygarlaşmış çağında bile Slav boyunduruğu altındaki Müslümanların kendi vicdan hürriyetlerine yapılan durmak bilmeyen saldırılardan kurtulmak için kendi sevgili anayurtlarını terk edip en kötü şartlar altında Türkiye'ye göç etmesi işte bundan kaynaklanmaktadır. Bir ırkın bütün bireylerini sadece Müslüman oldukları için aşağılamaktaki ısrarınız, herkesin saygısını kazanmış büyük bir isme yakışmaz. Sadece kulaktan dolma bilgiye dayanan, bize karşı sarf ettiğiniz sözler Doğu toplumlarını, birbirine düşman yapmakta, daha fazla kan dökülmesine sebep olmakta ve siyasi anlaşmazlıkları

arttırarak gelişmemizi ve özgürlüğümüzü engellemektedir. Olayların bize gösterdiği gibi kötülüklerin artmasının tek sebebi sizin, sadece dinlerindeki farklılıktan dolayı aynı ülkede yaşayan iki toplumdan birinin taraftarı diğerinin de düşmanı olmanızdır. Sizin ırk ve inanç ayrımı gözetmeksizin Doğu'nun bütün insanların mutluluğu ve özgürlüğü ülküsünü desteklemeniz için adalet ve insanlık adına dua ediyorum.

Saygılarımla

Halil Hâlid, Ankara

Bay Gladstone'ın Cevabının Kopyası

Beyefendi bana ithaf ettiğiniz Türklere ve diğer herhangi bir ırka karşı kin ve düşmanlığı kesinlikle kabul etmiyorum. Hiç şüphem yok ki bütün bunları iyi niyetle yazdınız; fakat gerçeklerle ilgili cümleleriniz tasdik edilmemiştir. Ben sadece doğrulanmış cümlelere itibar ederim. Ben Türklere karşı açıkça hiçbir suçlamada bulunmadım. Sadece Türk hükümetine karşı bulundum. Halk otoritesi tarafından suçluluklarının kanıtlandığı konularda onları suçladım. Bence, ben Osmanlı İmparatorluğu'na Sultan'dan ve onun danışmanlarından çok daha iyi bir dostum. Ben hep Türkiye'yi feci kayıplardan kurtarabilecek olan yerel yönetimlere ölçülü bir şekilde güç verilmesi önerisinde bulundum. Bu iyi niyetli tavsiyem reddedildi ve sonuç olarak Türkiye on sekiz milyon insanını kaybetti ve daha da fazlasını kaybedebilir. Bu sözleri iyi değerlendirin.

En içten dileklerimle.

Hawarden, 8 Ağustos 1895

W. E. Gladstone

Bu tarihten bir sene sonra Liverpool şehrinde “Ermeniler lehinde akdedilen büyük bir mitingde Gladstone yine uzun bir nutuk îrâd eyledi.” Türkler aleyhindeki beyanatından dolayı H. Hâlid Bey kendisine protesto eden bir mektup daha gönderdi. Gladiston bu mektuba “kendi hatt-ı destiyle” kısa bir cevap verdi:

“Muhterem efendi

Mektubunuzu acele ile ve fakat memnuniyetle okudum. Ben bizzat hatta makâm-ı resmîde bulunurken dahi bazı Türklerle mu'ârefe hâsıl ettim ve onlar hakkında sâdıkâne sûrette muhabbet ve hürmet hissîyâtı besledim. Geçen Perşembe günkü ictimâ'da tarafımdan

îrâd edilen nutukta Müslümanlara te'alluk eden kelimâttan daha samîmâne söylenmiş sözler yok idi. Hakkınızda temenniyât-ı hâlisânede bulunuyorum."

R.E. Gladstone

26 Eylül 1896 tarihinde gelen bu cevabi mektup için H. Hâlid Bey: "Mâhirâne sûrette iddiâ-yı insâniyet gibi uslûbluca inkâr-ı hakikat dahi bir çok İngiliz ekâbirinin ta'kîb eyledikleri siyâset mesleğinin evsâfındandır" yorumunu yapar.⁴²⁰

---

⁴²⁰ H. Hâlid, *Türk Hakimiyeti İngiliz Cihangirliği*, s. 26.

Dördüncü Bölüm

ESERLERİ

Halil Hâlid Bey, telif ve tercüme olmak üzere çok sayıda kitap ve makale yayınladı. Uzun yıllar İngiltere’de kalması ona Batı dünyasını iyice tanıma imkanı sağladığı gibi Osmanlı Devleti ile İslam dünyası aleyhine yapılan çalışmaları da yakından takip etme fırsatı verdi. Bu sebeple eserlerinin çoğunda bu konuları işleyerek Osmanlı’ya ve İslam alemine yapılan saldırılara karşı tezler oluşturdu.

Yerli gazete ve dergilerdeki yazılarının yanında *Times* başta olmak üzere yabancı yayın organlarına yazdığı makaleleriyle de bu müdafaalarını sürdürdü. Halil Hâlid Beyin gerek kendisi gerekse eserleri Osmanlı topraklarının yanında İslam dünyası ve Batı aleminde de ilgi ve heyecanla takip edildi.

Yazarın kendisine olan özgüveni eserlerinde dikkat çeken temel özelliklerden birisidir. Halil Hâlid Beyin kendine has başka bir özelliği de doğru bildiklerini -aleyhine de olsa- yazmaktan çekinmemesidir. Eserlerinin bu özelliği dolayısıyla bir çok kişinin düşmanlığını kazanmıştır.

1. Kitapları

Halil Hâlid Bey, kitaplarında ağırlıklı olarak dış politika, uluslararası ilişkiler, medeniyet, tarih, emperyalizm ve İslam dünyası ile alakalı konuları inceler. Fikirlerini güçlü argümanlara dayanarak ortaya koyan yazar, eleştirilerinde de yoğun olarak istihzalı bir dil kullanır.

Halil Hâlid Beyin telif ve tercüme kitaplarının -birisini hariç- tamamı neşredilmiştir. Türkçe, İngilizce, Almanca ve Fransızca olarak neşredilen bu kitapların bir kısmı Urduca ve Arapça’ya tercüme edilmiştir. Yazarın 1902–1925 yılları arasında neşredilen kitaplarının muhtevaları şöyledir:

Hayatının gençlik yıllarına tekabül eden bölümünü kaleme aldığı *Diary of a Turk* adlı ilk kitabı, aynı zamanda Türk toplumunun hayat tarzı hakkında da bilgiler içermektedir. Daha sonra yayınlanan *İngiltere’deki Türk Düşmanlığı* adlı kitabında yazar, bu ülkedeki Türk düşmanlığını besleyen sebepleri araştırır. *Cezayir Hatıratından* adlı eserinde ise Fransa’nın Cezayir’de uyguladığı emperyalist politikaları ele alır. Hristiyan

dünyanın Müslüman Doğu toplumlarını geri ve barbar olarak ilan ettiği bir dönemde *Hilal Salib Münâzâsı* adlı eserini neşreden Hâlid Bey, iki dinin vazettiği prensipler ile mensuplarının uygulamalarını karşılaştırarak Batılıların, Doğuluların zihinlerine yönelik olarak gerçekleştirdikleri emperyalist saldırılara meydan okur. Türkiye’ye döndükten sonra kaleme aldığı *Fûsûl-i Mütenevvîa* adı altında bir araya topladığı tarihle alakalı (dört kitap) eserlerinde günün siyasi gelişmelerine ışık tutabilecek tarihi hadiseleri inceleyerek bunlardan çıkarılacak derslere dikkat çeker. Osmanlı Devleti’ni parçalamaya yönelik çabaların yoğunlaştığı bir dönemde *Türk ve Arap* adlı eserini kaleme alan yazar, iki toplumu ayırmaya yönelik çabalara ve bu durumun ortaya çıkaracağı tehlikelere işaret eder. Savaş yıllarında bulunduğu Almanya’da kaleme aldığı *Bazı Berlin Makâlâtı* adlı eserinde ise toplumsal dayanışmaya ve ferdi gayrete dair gözlemlerini aktararak nitelikli toplumsal organizasyonların ülke kalkınmasında ne derece önemli olduğuna işaret eder. Hâlid Bey, 1919 yılında kaleme aldığı *İngiliz İşçisi ve Doğu* ile *Emperyalist İngilizlerin Türk Düşmanlığı* adlı kitaplarında sömürgeci devletlerin Doğu toplumlarına yönelik ahlaksızca gerçekleştirdikleri sömürge politikalarına ağır tenkitler yöneltir. *Türk Hakimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, Halil Hâlid Beyin telif ettiği son eseridir. Yazar, bu eserinde geçmişten geleceğe bir muhasebe yapmaktadır. Özellikle Türkiye Cumhuriyeti ile İslam ülkeleri arasında iyi ilişkilerin geliştirilmesi üzerinde durur.

Yazar’ın telif eserlerinin dışında tercüme ettiği eserleri de vardır. Bu eserlerin birisi İslam Tarihi diğerleri ise iktisatla ilgilidir.

1.1. Telif Ettiği Kitaplar

1.1.1. Diary Of A Turk [Bir Türk’ün Günlüğü] (London 1903)

Londra’da A.C. Black şirketi tarafından neşredilen bu eser, Halil Hâlid Beyin İngiltere’de basılan ilk eseri olup Mr. Gibb’e ithaf edilmiştir. Kitapta, yazarın hayatının İngiltere’ye gidene kadarki bölümü ile dönemin Türkiye’si anlatılır. Kitabın yazılmasında ki başlıca faktör Osmanlı Devleti’nin İngiltere’de doğru bir şekilde tanınmıyor olmasıdır. Yazar bu durumu önsözünde: “Hiçbir Batılı güç Osmanlı Devleti’nin sorunlarında İngiltere kadar büyük rol oynamamasına rağmen, Türkiye hiçbir Batılı ülkede İngiltere’de olduğu kadar yanlış tanınmamıştır.” sözleriyle ifade etmektedir.

Kitabı İngiltere’deki dostlarının tavsiyesi üzerine yazmaya başlayan Halil Hâlid Bey, teknik olmayan ve okuyucuyu sıkmayacak bir eser meydana getirmiştir. Yazarın

çocukluk ve gençlik dönemini hikaye eden eser, toplam on dört bölümdür. Kitapta, Anadolu'nun sosyo-ekonomik durumu, Türk toplum hayatı, örf ve adetleri, eğitim, kadın, II. Abdülhamid dönemi bürokrasisi, siyasi kısıtlamalar gibi konular hakkında önemli bilgilere yer verilmiştir.

Eser, Muhammed Hasan Han adlı bir Hintli tarafından “*Türkônki Mu’âşeret*” (Agra 1905) adıyla Urduca’ya tercüme edildi. Tercüme edilen eserin başına kadınların hürriyeti, eğitimi ve örtünmesi konusunda 144 sayfalık bir giriş ekleyen mütercim, kitapta yer alan II.Abdülhamid aleyhindeki bölümleri çıkararak bazı açıklamalar ilave etmiştir. Kitap bir yıl sonra “*Ek Türk kâ Râznâmçe*” (Lahor 1906) adıyla Ahbâr-ı Vatan editörü ve sahibi Muhammed İnşâullah tarafından yeniden tercüme edildi.⁴²¹ Bu tercümenin mütercimi de II.Abdülhamid aleyhindeki kısımları çıkararak kitaba bir takım açıklamalar ekledi.

1903 yılında Times ve Dail Telegraph gazeteleri ile bazı dergilerde tefrika olarak yayınlanan⁴²² eserle ilgili Batı basınında çok sayıda tenkid yayınlandı.⁴²³

---

⁴²¹ Uzun, a.g.m., s. 314.

⁴²² Halil Hâlid, *Hilal Haç Çekişmesi*, s. 25.

⁴²³ “*Diary Of A Turk*” adlı eser hakkında Batı basınında yer alan görüşlerden bazıları “*The Crescent Versus Cross*” adlı eserin baş tarafında yayınlanmıştır:

The Times (4 Nisan 1903): “Doğu’nun içinden bir şeyler görmek isteyen herkesin büyük bir zevkle okuyacağı bir kitaptır.”

The Daily Telegraph (11 Nisan 1903): “Bu ülkede Türkiye hakkında şimdiye kadar basılmış en ilginç kitaplardan bir tanesi –olağanüstü bir şekilde her detayında tıpkısı.”

The Daily Chronicle (7 Nisan 1903): “Bu eserde, Türk adet ve geleneklerinin, eğitiminin ve siyasetinin gerçek bir bilgisine sahibiz.”

The daily News (10 Nisan 1903): “Sayın Hâlid’in kitabı, Doğu’nun durumunun daha iyi anlaşılmasına yardımcı olabilir.”

The Atheneum (27 Haziran 1903): “Türkiye üzerine yazılan kitaplardan çok daha bilgi verici, doyurucu. Hararetle tavsiye edebileceğimiz bu mütevazı eserde şaşırtıcı miktarda bilgi mevcut.”

Academy and Literature (25 Nisan 1903): “Çok ilginç bir kitap.”

Vanity Fair (9 Nisan 1903): “Sayın Hâlid’in kitabı, Yakın Doğu’daki mevcut durum hakkında en ilginç kitaplardan bir tanesi.”

Saturday Review (23 Mayıs 1903): “Yazarın İstanbul hakkındaki yakın ve derin bilgisi, onu, Türk toplum ve hükûmeti hakkında sıradan bir İngiliz’in Türkiye hakkında elde edebileceği bir bilgiyi ona vermeye muktedir kılmaktadır.”

Truth (23 Temmuz 1903): “*The Diary of A Turk* birçok mevcut fikirleri altüst edecektir. Şüphesiz ticari bir toplum için kitaptaki en ilginç bölüm, sayın Hâlid’in kadınların Doğu’da ticari seyyahlar olarak istihdamı teklifidir.”

The West Minster Gazette (15 Nisan 1903): “Yazarın sağlam sağduyusu ve siyasî durum hakkındaki açık görüşlerinin yanında kitabı da çok ilginçtir.”

The St James Gazette (4 Nisan 1903): “Hem gerçeği hem de görüşleri sunma mevkiinde olan biri tarafından yazılmış, dürüst bir kitap; bu Diary (Günlük) herkes tarafından okunmayı ve üzerinde dikkatli bir şekilde durulmayı hak ediyor.”

The Pall Mall Gazette (5 Mayıs 1903): “Okunabilir, zeki ve bilgilendirici bir kitap. Okuyucularımıza bu kitabı okumalarını hararetle tavsiye etmeliyiz.”

The Queen (15 Ağustos 1903): “... kitabın bir hayli bilgi dolu bölümleri dikkati hak ediyor.”

The Lady (23 Temmuz 1903): “Bu kitabı okuyanların zihinlerinden birçok önyargı silinecek.”

Eser, 19. yüzyılın son çeyreğindeki Türk siyaset ve sosyal tarihine ışık tutabilecek bilgiler içermesi bakımından önemlidir.

1.1.2. A Study in English Turcophobia [İngilizlerin Türk Düşmanlığı Üzerine Bir Araştırma] (London 1904)

Londra İslam Cemiyeti tarafından 1904'te yayımlandı. Araştırmaya konu olan İngiltere'deki etkili çevrelerin açık düşmanlığını çekmemek için kitabın üzerinde yazarının adı yer almamaktadır. Aynı şekilde eserin künyesinde yer alan “Türkçe'den çevrilmiştir” ibaresi de muhtemelen aynı gerekçelerle konulmuştur.⁴²⁴

Halil Hâlid bu kitabında, İngiltere'deki Türk ve İslam düşmanlığı politikalarını sistematik olarak yaygınlaştırmaya çalışan grupları analiz etmeye çalışır. Ona göre, İngiltere'de Türklere yönelik saldırıları bu ülkede etkinliği bulunan bazı gazeteciler, politikacılar, Hristiyan papazlar ve İngilizleşmiş Yahudiler yönlendirmektedir.

Yazar, İngiltere'deki “radikal” ve “taasup sahibi” kişilerin Türkiye söz konusu olduğunda ortak bir ülkü etrafında birleştiğine dikkat çeker. Türk düşmanlığı yapan kitlenin nihai amacını Türklerin siyasi bağımsızlıklarını sonlandırmak olarak ifade eder.

Halil Hâlid, Türklere karşı besledikleri düşmanlığı “ezilen Hristiyan azınlıkların” haklarını koruma gerekçesiyle izah eden politikacıların da samimiyetini sorgular. Ona göre bu kişiler iddia ettikleri konular hakkında pek fazla bilgi sahibi değillerdir. Bunların tek bilgi kaynakları yerli Ermeniler ve Bulgarlar'ın kendilerine aktardıkları şeylerdir. Yine bu insanlara göre suç, kanunsuzluk ya da terör Hristiyan haydutları tarafından işlendiğinde anlayışla karşılanıp zorunluluktan kaynaklandığı savunulurken, aynı şeyler Sultan'ın askerleri tarafından yapıldığında onlar vahşilikle ve “Muhammedî fanatizmiyle” suçlanırlar.⁴²⁵

Yazar, Türkiye'de bu kadar çok sayıda gayrimüslimin bulunmasının sözde gaddar olarak gösterilen Türklerin Hristiyan topluluklara gösterdikleri hoşgörünün delili olduğunu

---

The Ladies' Files (25 Nisan 1903): “Kuvvetli ve veciz bir şekilde yazılmış, bilgilendirici bir kitap. Harem hakkındaki bölümleri paha biçilmez.”

⁴²⁴ Bu kanaatin oluşmasında başlıca faktör şimdiye kadar eserin var olduğu söylenen Türkçe'sine rastlanamamasıdır. Diğer bir husus da 1984 yılında İngiltere'ye giden H. Hâlid Beyin bu ülkede kitabın önce Türkçe'sini sonrada İngilizce'sini yazmış olması pek muhtemel gözükmemektedir.

⁴²⁵ Tanvir Wasti, “H. Hâlid: Anti-Imperialist Muslim Intellectual”, *Middle Eastern Studies*, C. 29, no: 3, 1993, s. 564- 566.

savunur. Ardından da “eğer bizim atalarımız da bazı Hristiyan devletlerinin ele geçirdikleri Müslüman ülkelerde şu anda uyguladıkları metodun aynısını kullansa ve zamanında onları yok etseydi, şu anda ülkemizin politik yapısı için bir veba tehlikesi arz etmeye başlayan bu kadar çok hristiyan kalmazdı.” tespitinde bulunur.

Kitapta dikkat çekilen hususlardan biri de Osmanlı idaresinden çıkan Balkan topraklarındaki Müslümanlara uygulanan zulümlerdir. Özellikle Yunanistan, Sırbistan, Romanya ve Bulgaristan’da Müslümanlara karşı yürütülen zulümlerden kaçan insanlar bütün birikimlerini geride bırakarak ana vatana sığınmışlardır. Bu durumun tarihte de örnekleri olduğuna işaret eden Hâlid Bey, İspanyol Müslümanlarının da papazların kışkırtmaları sonucu bu ülkeden tamamen silindiklerini hatırlatır. Müslümanlarla birlikte İspanyol engizisyonunun zulmünden kaçan Yahudilere ise Osmanlı Devleti’nin sahip çıktığına dikkat çeken Hâlid Bey, İngiltere’de Türk düşmanlığı yapan Yahudilere, Türkiye’nin onlara karşı gösterdiği dostane yaklaşımı unutmamaları tavsiyesinde bulunur.

Halil Hâlid, Hristiyan papazlığı tarafından hedef olarak neden Osmanlı’nın seçildiği konusunda ise şunları söyler:

*“Politik düzenlerini devam ettirmede Türkiye’deki Hristiyanları merkez noktası seçen Avrupa güçlerinin, haklarına tecavüz edilmesini fırsat bilen Hristiyan propagandacılar, bütün güçlerini İslamcılığın kalesi olarak gördükleri imparatorluğun halifesine çevirirler. Onların milletimize karşı böylesine şiddetli bir düşmanlık beslemeleri, Türkleri İslam’ın sadık savunucuları ve dolayısıyla kendi dinlerini yaymada en büyük engel olarak görmelerindendir.”*⁴²⁶

Şimdiki Sultan’ın idaresinden kendisinin de memnun olmadığını ifade eden Hâlid Bey, Türkler en iyi yönetime de sahip olsalar Türk düşmanlarının yine de rahat durmayacaklarını düşünür:

*“ Karşımıza çıkan bütün bu gerçeklerle ve olasılıklarla, Batı Avrupa’da bize karşı mevcut önyargıları ve düşünceleri düzeltme çabalarımızın başarıyla sonuçlanacağını beklemek aptalca gelmektedir (...) Kurtuluşumuza sadece, ülkemizi her zamanki Türk metanetiyle ve kararlılığıyla savunarak ulaşabiliriz. Yüzyıllardır Avrupa devletlerinin birleşmiş kuvvetleriyle savaşıyor bir millet yaşam gücünü kaybedemez.”*⁴²⁷

---

⁴²⁶ A.g.m., s. 565.

⁴²⁷ Gös. yer.

Eser, Muhammed Şu'ayb Ârûy Efendi tarafından “*Heybet-i Türki*” adıyla Urdu diline tercüme edildi. Kısmen Arapça’ya da çevrilen eser, “*el-Livâ*” gazetesinde neşredildi.⁴²⁸

1.1.3. The Crescent Versus the Cross [Hilâl ve Salîb Münâzaası] (London 1907)

Londra’da kaleme alınan eser, Luzac yayınevi tarafından neşredildi. Halil Hâlid’in Batı emperyalizmi konusunda görüşlerini anlattığı en önemli eseridir. Yazar, kitabı yazma amacını önsözünde : “İlk planda Müslüman Doğu’nun davasını savunmak, ikinci planda Batı Medeniyeti hakkında bazı düşünceleri Müslüman bakış açısından ortaya koymak” olarak açıklar.

Halil Hâlid Bey, İngiltere’de gördüğü özelde Türklere genelde ise bütün Müslümanlara yönelik onur kırıcı ve incitici tavırlara dikkat çektiği eserinde Doğu dünyasının da kendisiyle ilgili bir görüşünün olduğunu vurgular. Yazar, bu amacına uygun olarak Batılılar tarafından kasıtlı olarak yanlış aktarılan, örtbas edilen gerçekleri tüm dünyaya doğru şekliyle yeniden duyurmayı hedefler.

Eserde, Batılılar tarafından en çok istismar edilen aynı zamanda İslam dünyasının geri ve barbar olduğu iddiasına delil olarak gösterilen konular, müstakil başlıklar halinde değerlendirilir. Halil Hâlid Bey, kitapta ele aldığı -medeniyet, sömürgecilik, misyonerlik çalışmaları, kadın hakları gibi- konuları, Batı’daki ve İslam ülkelerindeki uygulamaları, tarihsel boyutları ve dinlerin meselelere bakışı gibi kriterler uygulayarak çok yönlü mukayese eder. Fikirlerini hamasetten kaçınarak ve kişilerle polemige girmeden ilmi çerçevede ortaya koyan yazar, yerine göre istihzalı bir üslup kullanmaktan da geri durmaz. Güçlü delillerle ortaya koyduğu iddialarını gayet açık ve sade bir dille ifade eder. Bu onun konusuna olan hakimiyetinin ve kendisine duyduğu öz güvenin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Kitap yayımlandıktan sonra gerek İngiliz kamuoyunda gerekse İslam dünyasında büyük yankı uyandırdı. Basının da ilgisini çeken kitap hakkında İngiliz basını ve Doğu dünyasında altmıştan fazla gazete ve dergi tenkit⁴²⁹ yayınladı. Eser, kısa bir süre sonra

⁴²⁸ Bu bilgi M.E. Düздаğ’ın özel arşivinden alınmıştır.

⁴²⁹ Bu tenkidlerin bir kısmı *Hilâl ve Salîb Münâzaası* adlı eserin sonuna ilave edilmiştir.

Standard Gazetesi (18 Nisan 1907): “Parlak bir surette ve liyakat ile yazılan bu kitabın müellifi, neşriyat-ı müteaddidesi ile İngiltere’de kendisini tanıttırması bir Müslüman zâttır. İslâmiyet ile Medeniyete hizmet hususundaki fevâidini serbestî-i kâmile ile muhakeme eden bu eseri şâyan-ı ehemmiyettir.”

Daily Telegraph (14 Haziran 1907): “Bu kitap mülâhazalı, mukâkemeli ve dânişli (bilgi dolu) bir eserdir ki, okuyanların tevsî’-ı mâlumatına hâdim olur. Bu eseri okuyan bir kimsenin Şark nokta-i nazarını daha yakından tettebbu’ edeceği lâbüddür (gerektir).”

yazarı tarafından Türkçe'ye çevrilerek 1325 tarihinde Mısır'da Hindiyye Matbaasında “*Hilâl ve Salîb Münâzaası*”⁴³⁰ adıyla basıldı.

Kitabın Türkçe baskısıyla İngilizce baskısı içerik olarak aynı olmakla birlikte Türkçe baskının bazı yerlerinde ufak tefek ekleme ve çıkarmalar yapılmıştır. Diğer bir farklılık ise İngilizce baskıda her bölümün başında bulunan kısa başlıklar Türkçe baskıda yer almamıştır. Bir başka fark da İngilizce baskıda bir başlık altında verilen “Çok Eşlilik ve Boşanma” konuları Türkçe baskıda iki ayrı bölüm olarak yayınlanmıştır.⁴³¹

Türkçe baskısı 1975 yılında kısmen sadeleştirilerek tekrar basıldı.⁴³² Kitabın 1997 yılında İngilizce nüshasıyla karşılaştırmalı yeni bir sadeleştirme daha yayınlandı.⁴³³ İngilizce baskı ile Türkçe baskı arasındaki farkların da gösterildiği bu sadeleştirmeye, hazırlayanlar tarafından uzun bir giriş eklendi.⁴³⁴

Westminster Gazette (3 Nisan 1907): “Halil Hâlid Efendi birkaç sene mukaddem dahî böyle şâyân-ı i'tinâ bir kitap yazmıştı. Bu eseri de i'tidâl-i tahrîr, isti'dâd-ı tetkîk ve tefekkür-i selîm gibi mezâyâyı (meziyetleri) hâvîdir.”

The Pall Mall Gazette (22 Mayıs 1907): “Hâlid Efendi'nin bu eseri Şark hakkında efkâr-ı sahîfelerine i'timâd eden avrupalılar için pek münasib bir vasıta-i tashîhidir.”

The Daily News (19 Mart 1907): “Halil Hâlid Efendi, Avrupây-ı Nasrânî'de iğmâz olunan (göz yumulan) fuhşiyâta vaz' edilmiş olan tecrîmât-ı dîniyyeye (dinî suçlara) ve tervîc edilen riyâkârlıklara kemâl-i cehd ile ve –korkarız ki- haklı bir sûrette hücûm ediyor... Kendisine muğber olmamalıyız (gücenmemeliyiz); belki delâil-i kaviyyesini (kuvvetli delillerini) serbestçe ve şâyân-ı dikkat bir selâseti lisan ile (akıcı bir dille) meydana atmasından dolayı, kendisini tahsîn (taktir) etmeliyiz.”

Tribune (25 Mart 1907): “Âlem-i nasrâniyetin ahvâl-i ictimâiyyesini memâlik-i İslâmiyyenin ahvâliyle mukayese ettiği sırada müellifin bize mukâbeleten vukû bulan mu'âhazâtı (tenkidleri, paylamaları) hemân külliyyet (hemen hepsi) üze doğrudur.”

Bulletin de la Société d'études Coloniales (Mayıs 1907): “İslâm'ı tevkîr için tertîb olunan bu eser fi'l-vâkî' Şarklı bir zât tarafından yazılmış ise de müellifi İngilizce'de ve siyaset ve efkâr-ı ğarbiyyûn hakkında bir vukûf-ı kâmile mâlik olduğunu isbât ediyor. Bundan böyle Şarklılar arasında düvel-i Garbiyye'nin teğallübüne (zorbalığına) karşı bir fikr-i müttahid husûle geleceğini beyân eden kelâm-ı şâyân-ı i'timâddır.”

Paris'te münteşir Reveu du Monde Musulman nâm risâle-i mevkûtenin (belirli günlerde çıkan derginin) 1907 Mayıs tarihli nüshasından: “Halil Hâlid Efendi'nin eseri pek acı bir ta'rîzi şâmil ve fakat büyük fevâid-i hâvîdir. Bir hiss-i samîmâne ile yazılmış ve vekâyı'-ı umûmiyyeyi kâle alıyor ve bir metn-i müessirde lâıylıklı bir sûrette tertîb için bu vekâyı'-ı umûmiyyeyi teşrîh eyliyor.”

⁴³⁰ Eserin Türkçesinin çıktığı haberi için bkz. *Mizan*, no: 53, 7 Eylül 1324, s. 230.

⁴³¹ Eserin İngilizce baskısında “POLGAMY AND DIVORCE” başlığıyla yer alan 8. bölüm, Türkçe baskıda “ÇOK EVLİLİK” ve “BOŞANMA” başlıkları altında 8. ve 9. bölüm olarak yayınlanmıştır.

⁴³² Halil Hâlid, *Hilal ve Haç Kavgası*, [(sad.) Mehmet Açıkgözoğlu], Bedir yay., İstanbul 1975. Eserin sonunda Halil Hâlid Beyin hayatı ve eserlerinin bir listesi yer alır. Dizgi hatasından kaynaklandığını zannettiğimiz bir sebepten dolayı kitabın üzerinde sadeleştirilenin adı yer almamaktadır. Eserin Mehmet Açıkgözoğlu tarafından sadeleştirildiği bilgisini M. Ertuğrul Düzdağ'dan aldık.

⁴³³ Halil Hâlid, *Hilal ve Haç Çekişmesi*, (sad.) Mehmet Şeker- A. Bülent Baloğlu, TDV Yay., Ankara 1997.

⁴³⁴ Kitabın ilk elli sayfasını oluşturan bu bölümde Halil Hâlid Beyin hayatı ve eserleriyle ilgili diğer gazete ve dergilerde çıkmış olan tenkidler ile Mehmet Şeker tarafından kaleme alınan “Medenileştirme Vazifesi” (!) ve Haçlı Zihniyeti” adlı yazı yer alır.

Eser, Türkçe'den başka Arapça ve Urduca'ya da çevrilmiştir. Arapça çeviriye⁴³⁵ bir önsöz yazan Abdülaziz Câvîş, Halil Hâlid Bey ve eserleri hakkında bilgi verir. Halil Hâlid Bey, kitabın basımı ve dağıtımında yapılan yolsuzluklar sebebiyle her hangi bir maddi kazanç elde edemediği gibi bu eserin yayınlanmasından sonra mevki sahibi bir çok İngiliz'in düşmanlığını kazandığını belirtir.⁴³⁶

Geniş bir Batı ve Doğu kültürüne sahip olan yazarın yaptığı değerlendirmeler, Doğu toplumlarına karşı sürdürülen emperyalist çalışmalara yönelik etkili müdafalar konumundadır. Yazarın tespitleri büyük oranda günümüzde de değerini koruyacak niteliktedir. Hem Batı'da yapılan araştırmalara hem de İslam dünyasındaki kaynaklarına başvuruda bulunulması ve tarihsel tecrübeden ziyadesiyle yararlanılması eseri konusuyla ilgili dikkate değer bir kaynak haline getirmektedir.

1.1.4. Cezayir Hatıratından (Kahire 1906)

Kahire'de Abdullah Cevdet'in sahibi olduğu İctihad matbaasında neşredildi. Halil Hâlid Beyin 1905 yılında Müsteşrikler Kongresi'ne katılmak için gittiği Cezayir'e ait gözlemlerini içerir. Hatırat şeklinde kaleme alınan eserin büyük bölümü 1905 yılında Mısır'da neşredilen *Türk* gazetesinde makaleler halinde yayımlandı.

Halil Hâlid Bey, kitabın ilk kısmında Fransa'nın Cezayir'i işgal ettikten sonra burada hayata geçirdiği emperyalist uygulamalara dikkat çekmektedir. Ona göre, Fransızlar Cezayirlilerin milli benliklerini yok etmeye yönelik etkili çalışmalar yapmışlardır. Tahribatın en çok görüldüğü alan ise eğitim ve kültür sahasıdır. Yazar, bu duruma örnek olarak Fransızların kütüphanelerdeki kıymetli eserleri kendi ülkelerine götürmelerini, bütün Arapça terimleri ve kurum isimlerini Fransızca'ya çevirmelerini göstermektedir. Bununla da yetinmeyen Fransızlar dini eğitim veren okullar da dahil eğitim kurumlarının tamamının başına Fransız idareci atamışlardır. Halil Hâlid Bey, bu

⁴³⁵ Halil Hâlid, *El-Hilâl ve's-Salîb*, (çev.) İbrahim Remzi Efendi, Kahire 1910. Arapça çeviri Abdülaziz Câvîş'in delaletiyle yapılmıştır.

⁴³⁶ “Meydanda nüshaları bulunmaz olduğu halde ne aslı ne de nüseh-i mütercemeleri müellifine mucib-i marazî bile nef'-i maddî getirmemiştir.(...) Ancak İngilizcesinin nâşiri ile mücellidi arasında devr olunurken her nüshası iki yüz kırk sahifeden mürekkep olan altı yüz elli nüsha kaybolmuş. Zûr-i kâr neler uçurmağa kadir değil? Müellifine gelince: O da bu eser yüzünden mebad-i Meşrutiyet'te, sahib-i makam birkaç zât tarafından “mutaassıp” olmak üzere damgalanmıştır. Diğer taraftan dahi yine sahib-i makam bulunan dindar bazı İngiliz karîler cânibinden müstehak-ı hiddet ü husumet sayılmıştır. Gülistan sahib-i hakîminin [Sâdi Şirâzi] şu beyti onun halini tasvir eyler: Bî tâli eğer mescid-i âdîne besazed / Yâ tak firû-rîzed ya kible geç âyed. Çev. Talihsizin biri Cuma mescidi yapmağa kalksa, ya kubbesi çöker ya kiblesi doğru olmaz.” H.Hâlid, “Abdülhak Hamid Beyin Gayr-i Münteşir Mektupları”, *Mihrab*, no: 8, 1340, s. 231-37.

şekilde yetişen Cezayirliler için: “Fransızca bir gazete verseniz cayır, cayır okudukları halde tekellüm ettikleri Arapça’da[n] bir satır irâe etseniz elifini mertek zannederler” demektedir.

Kitapta üzerinde durulan konulardan birisi de Fransızların tarihi zenginlikleri yeterince önemsemediğidir. Onların tarihi mirasa karşı duyarsızlıkları sadece Müslümanlara ait olanlarla sınırlı kalmamış, önceki medeniyetlerin birikimleri de bu tahribattan nasibini almıştır. Mesela Roma dönemine ait bir takım kalıntılar yerlerinden alınarak yeni yerleşimciler için inşa edilen binaların yapımında kullanılmıştır.

Fransızların bölgeye refah ve medeniyet getirdiği iddialarına da karşı çıkan Halil Hâlid Bey, yerli halkın hayat standardında her hangi bir iyileşmenin olmadığını ifade eder. Yazar sadece yabancı yerleşimcilerin yaşadığı mahallelerin düzenli bir yerleşim merkezi haline getirildiğini, yerli halkın yaşadığı kısımların ise kasıtlı olarak kötü bir halde bırakıldığını savunur. Fransızların bu davranışını şöyle açıklar: “Maksadları ise zevâr-ı ecânibe Fransa’nın idhâl ettiği âsâr-ı ümran ile ahâli-i aslîyenin sefâlet hayâtını mukâyese edecek bir mevzû’-i arz eylemek ta’bîr-i ahirle Avrupa medeniyeti ile “vahşet-i İslâmiye” dedikleri hâl arasındaki farkı göstermekti.”

Yazarın vurgu yaptığı başka bir husus da Cezayir’de toplanan müsteşrikler kongresine katılan zevatın İslam dünyası ve Osmanlı Devleti aleyhinde yaptıkları çalışmalardır. Halil Hâlid Bey, bazı şahısların bu işi adet haline getirdikleri tespitini yapmaktadır. Bütün olarak incelendiğinde kitapta Cezayir örneğinden hareketle Batılıların sömürü düzeninin sömürülen kitleler üzerindeki olumsuz tesirlerine dikkat çekilmektedir.

Halil Hâlid Bey bu eserinde Batılıların medeniyet götürme iddialarını yine onların uygulamaları üzerinden değerlendirerek yüzyılın başındaki sömürgecilik faaliyetleriyle alakalı önemli tespitlerde bulunmaktadır.

1.1.5. Füsûl-i Mütenevvîa (İstanbul 1908)

Ahmet İhsan Matbaasında basılan eser, aşağıda yer alan tarihe dair dört risaleden meydana gelmiştir. Risaleler güncel problemlerin çözümünde tarihsel tecrübeden istifade etmek amacıyla kaleme alınmıştır. Ayrıca incelenen konularla ilgili dönemin önemli yerli ve yabancı kaynaklarına atıflar yapılması, risalelere bilimsel bir boyut da kazandırmıştır.

1.1.5.1. İslâm ile Nasrâniyet'in Münasebât-ı Asliyesi (İstanbul 1326)

Fusul-i Mütenevvîa adı altında yayınlanan eserin ilk kitabıdır. Ahmet İhsan matbaasında basılmıştır. Eser, İslâm'ın doğuşundan itibaren Müslümanlar ile Hristiyanlar arasındaki ilişkilerin gelişim sürecini inceler. Başlangıçta dostane surette başlayan ilişkilerin sonradan amansız bir düşmanlığa dönüşmesinin sebeplerini araştıran müellif, İslâm'ın ilk dönemlerinde Müslümanların Hristiyanları kendilerine en yakın topluluk olarak gördüklerini belirtir.

Ona göre iki toplum arasındaki düşmanlığın sebebi Hristiyanların Hz. İsa'nın barışçı yolunu terk ederek dünya üzerinde egemenlik kurmaya çalışmalarıdır. Özellikle Roma ruhanisinin Avrupa'da güçlenerek hakimiyetini Doğu milletleri üzerine genişletmek istemesi bu düşmanlığı pekiştirmiştir.

Yazar, İncil'deki "cihânın her köşesine git de İncil'i bütün akvâm-ı beşere telkîn et [⁴³⁷]" düsturunun Hristiyanlarca Hazreti İsa'nın getirdiği güzel prensipleri insanlara tebliğ etme biçiminde değil de kilisenin tahakkümünü onlar üzerine etkin kılma şeklinde uygulandığı görüşündedir.

Hâlid Bey, Müslümanların varlığının Hristiyanların dünya üzerindeki tahakküm arzusuna Doğu'da büyük bir engel teşkil ettiği görüşündedir. Ona göre, Avrupalıları durdurmakla yetinmeyen Müslümanların bir de Batı'ya doğru fetihlerde bulunması, Hristiyanların İslâm'ı en büyük düşman olarak görmelerine sebep olmuştur.

Halil Hâlid Bey, iki dinin mensuplarının fethettikleri topraklardaki diğer din mensuplarına karşı takındıkları tutumu da kıyaslamaktadır. Buna göre, Müslümanların idareleri altındaki Hristiyanları cizye karşılığı inançlarında serbest bırakmasına karşın Hristiyanların idaresi altına düşen bölgelerde İslâm nüfusu hızla yok olmuştur.

Yazar, Müslümanlar ile Hristiyanları uluslar arası hukuk alanındaki birikimleriyle de kıyaslamaktadır. Müslümanların bu konuda çok daha ilerde olduklarını belirten yazar, uluslararası hukuk alanında eser veren ilk Müslüman hukukçunun Muhammed bin Hasan e'-ş-Şeybanî (M. 752- 804) olduğunu kaydeder. Avrupa'da ise savaş hukuku konusunda derli toplu ve insaflica eser yazan ilk müellif Garvetyus'tur (M. 1583-1645). Bu şahıs

---

⁴³⁷ Saint Mark İncili. 16. Bap 15. Fasil (bu dipnot yazara aittir.)

Muhammed bin Hasan e’ş-Şeybanî den tam sekiz asır sonra yaşamıştır. Hâlid Beye göre, Garvetyus devrine kadar Avrupalı müellifler “gayr-i nasrânî olan akvâmın ve ale’l-husûs Müslümanların hukûk-i insâniyetkârâne ile mu’âmeleye lâayık bulunmayan muhâriblerden..” oldukları görüşündedirler.

Eser, hacim olarak küçük olmakla birlikte çok temel bir mesele hakkında önemli iddia ve tespitler içermektedir. Bu risale daha sonra makale şeklinde Sırât-ı Müstakîm dergisinde de yayınlanmıştır.⁴³⁸

1.1.5.2. Türkler İle İngilizlerin İlk Teması (İstanbul 1326)

Fusûl-i Mütenevvia’nın ikinci kitabı olan eser, Türkler ile İngilizlerin ilk temasları hakkındadır. Buna göre Türkler ile İngilizlerin ilk teması İngiltere kralı IV. Henry’nin bin kişilik bir birlikle 1396 Niğbolu Savaşı’nda Yıldırım Bayezid’a karşı haçlı ordusu saflarında yer almasıyla gerçekleşti. Savaşın seyrinin Osmanlılar lehinde sonuçlanacağını anlayan IV. Henry savaş alanını terk ederek İngiltere’ye kaçtı. Kitapta IV. Henry’nin bazı şahsi özellikleri ile askeri planları hakkında da bilgi verilmektedir.

Sonraki bölümde Bizans İmparatoru II.Manuel’in, Niğbolu yenilgisinin ardından yeni bir haçlı faaliyeti için Avrupa’ya yaptığı seyahatle ilgili tafsilat yer alır. II. Manuel’in seyahatinin tafsilatı sırasında Avrupalı devletlerin Türklere karşı oluşturulan haçlı ittifakında yer almalarının maddi ve psikolojik sebepleri de vurgulanır. Bu sebeplerin başında Türklerin ortak düşman olarak kabul edilmesi ve kralların “alem-i nasrâniyetçe” ayıplanma endişesi gelir.

Yazarın dikkat çektiği önemli noktalardan bir diğeri de Osmanlı yöneticilerinin içinde bulundukları ruh halidir. Bu ruh halini somutlaştırmak için Sultan Bayezid’in aşağıdaki diyalogu örnek gösterilebilir. Bayezid, Niğbolu esirleri arasında bulunan bir asilzâdenin bir daha Osmanlılar aleyhine eline kılıç almamak şartıyla memleketine iade talebi karşısında şu cevabı verir: “bu babda yemine, ta’ahhüde hâcet yok. Sen gençsin arzû-yi intikâm ile yemin felan tanımayıp yine bize karşı adâvet icrâsında bulunmak isteyeceksin. Şurasını bil ki her ne zaman silâhı ele alıp da Osmanlılara hücum etmek istersen Bayezid’i karşında bulacaksın. Hadi, âzâdsın git”²³³.

⁴³⁸ H. Hâlid, “İslâm ile Nasraniyetin Münâsebâtı Asliyesi”, *SM*, C. 4, no: 96, 24 Haziran 1326, s. 309-312.

²³³ H. Hâlid, *Türkler ile İngilizlerin ilk Teması*, İstanbul: Ahmed İhsan Matbaası, 1326, s. 9.

Yazar, İmparator II. Manuel'in Osmanlı Devleti'ne karşı Avrupa'da yeni arayışlara girmiş olmasından Osmanlı tarihlerinin neredeyse hiç bahsetmemelerini, Osmanlıların bu girişimi önemsemedikleri gibi kendilerine de fazlaca güvendiklerinin alameti olarak değerlendirmektedir. Esere göre, Avrupa'ya karşı güç ve üstünlük psikolojisinin hakim olduğu bir dönemde Batı'dan gelmesi beklenen ve çekinilmeyen tehdit Doğu'dan Timur'dan gelir ve devlet yıkılma tehlikesi geçirir.

Türk-İngiliz ilişkilerinin sonraki seyrinde ise, Niğbolu Savaşı sırasında sağlanan ilk temasın ardından uzun bir sessizlik dönemi yaşanmıştır. Ta ki Kraliçe Elizabeth devrine gelinene kadar. Bu dönemde iki ülkenin siyasi ilişkileri yeniden başlamıştır.

1.1.5.3. Rodos'un Fethinde Sultan Süleyman'ın Tedâbîr-i Siyasiyesi (İstanbul, 1326)

Fusul-i Mütenevvia'nın üçüncü kitabı olarak yayınlanan eser, Ahmet İhsan matbaasında basıldı. Eserde Rodos adasının fethi ve gerekçeleri anlatılmaktadır. Ancak müellifin asıl maksadı bu olay üzerinden Türkler ile Batılıların siyaset, savaş hukuku ve insani değerler açısından bir karşılaştırmasını yapmaktır.

Yazar, Kanuni Sultan Süleyman'ın siyasi dehası üzerinde de durmaktadır. Sultan Süleyman her bakımdan fethi zor olan adanın alınması için öncelikle Avrupa'da uygun ortamın oluşmasını beklemiştir. Bu tarihte Avrupa'nın iki büyük gücü Fransa ve İngiltere birbirleriyle hasmane ilişkilere sahip olduklarından adanın savunması için bir birlik oluşturamadıkları gibi denizlerde etkili olan Venedik ise ticari endişeler sebebiyle yardım hususunda istekli davranmamıştır.

Halil Hâlid, adanın Sultan Süleyman tarafından fethedilmesinde iç ve dış şartların müsait bulunmasının sağladığı ortamdan istifade edilmek istenmesinin değil, Rodos adasında yaşayan şövalyelerin ticaret ve yolcu gemilerine saldırımları, sahillerdeki halkın can ve mal güvenliğine zarar vermelerinin asıl gerekçe olduğunu belirtir

Eserde nakledildiği üzere şövalyeler adanın muhasarasından kısa süre önce Anadolu kıyılarından bir hayli Türk'ü esir alarak bunları çeşitli işkencelere tabi tutmuşlardır. Esirlere yapılan bu muameleye rağmen Sultan Süleyman Rodos'un fethinden sonra şövalyelerin adadan emniyetli bir şekilde çıkmalarına müsaade etmiştir. Müellif,

Sultan'ın bu tavrını onun merhametli kişiliğinin bir delili ve savaş hukuku konusundaki hassasiyetinin göstergesi olarak görmektedir.

1.1.5.4. Şehzade Cem Vak'asında Mes'ele-i Hamiyyet (İstanbul,1327/1909)

Fusul-i Mütenevvvia içinde yayınlanan risalelerin dördüncüsü olarak “Matbaa-i Hayriye’de basıldı. Şehzade Cem’in II.Bayezid ile giriştiği taht mücadelesini hikaye eder. Halil Hâlid Bey, kitabın yazılış amacını “Cem vak’asının bir tarih-i muhtasarını” vermek değil “hamiyet-i vatanperverâne nokta-i nazarında mezkûr vak’a hakkında muhâkemâtta bulunmak” olarak belirtir. Şehzade Cem şahsi ihtiraslarına kapılarak kendisini ve devleti müşkil duruma düşürecek işlere girişmiştir. Yazar, onun bu halinin sığındığı devletler tarafından nasıl istismar edildiğine dikkat çekmiştir. Şehzadeyi topraklarında barındıran herkes onu “siyasi ganimet” olarak görmüş ve olabildiğince faydalanmaya çalışmıştır. Bu anlayışın bir sonucu olarak Osmanlı Devleti, esir şehzade için büyük paralar ödemek zorunda kalmıştır.

Halil Hâlid, Cem’in bu çıkışını İstanbul’un fethinden kısa bir süre sonra meydana geldiği için talihsizlik olarak değerlendirir. İstanbul’un fethi sebebiyle infiale gelmiş bir Avrupa karşısında devletin tahkim edilmesi gerekirken böyle bir meseleyle uğraşılmıştır. Aynı tarihlerde İspanya Müslümanları ülkelerinden sürülmekte idi. Yazar, Osmanlı Devleti’nin onlara yeterince el uzatamamasının bir sebebinin de Şehzadenin Avrupa’da esir bulunması olduğu görüşündedir.

Sonuç olarak Halil Hâlid Bey, bu küçük eserde insanların düşünmeden ve şahsi arzularıyla hareket etmelerinin vatan ve millet için doğurabileceği sakıncalara işaret ederek bu olayı bir ibret vesikası olarak sunmaktadır.

1.1.6. Türk ve Arap (Kahire, 1912)

Matbaatu’l-Hidâye tarafından, Ömer Rıza [Doğrul]’nın “*El-Arap Ve’t-Türk*” adını taşıyan tercümesi ile birlikte neşredildi. Eserde Türk-Arap ilişkileri incelenmektedir.⁴³⁹

Halil Hâlid Bey, bu eseri Arapların Türklerden ayrılarak kendi devletlerini kurmaları gerektiği propagandalarının yoğunluk gösterdiği bir zamanda kaleme aldı. Ona göre bu propagandayı yapanlar İslam’ın iki temel unsurunu birbirinden ayırarak

⁴³⁹ SR , c.10, no: 248, 30 Mayıs 1329 (12 Hz 1913) Bu sayıdan itibaren ön kapak içinde 8 sayıda bu eserin ilanı yer almıştır.

bağımsızlığını koruyan son İslam topraklarını da istila etmek isteyen güçlerdir. Yazarın, bu risaleyi neşretmekteki amacı her iki toplumu da uyararak bu tür faaliyetlere karşı dikkatli olmalarını temin etmektir. Ayrılmanın, milliyetçilik sevdasına düşmenin düşmanların emellerine yardım etmek olacağını savunan yazar, bu gibi çalışmaları yürütenlerin Müslümanlar tarafından her alanda “boykot” edilmesi gerektiğini düşünür.

Eserde, Türklerin idareleri altına aldıkları toplumları sömürdükleri iddialarına da cevap verilmiştir. Türklerin idare ettikleri toplumlara özellikle de Müslümanlara karşı muamelelerinde onları kendilerine benzetmek gibi bir politika izlemediklerine dikkat çeken H. Hâlid Bey, aksine Türklerin Arap lisanına ve kültürüne büyük önem verdiklerini hatırlatır. Osmanlı eğitim sisteminin bütün kademelerinde Arapça’nın zorunlu ders olarak okutulmasını, büyük alimlerin pek çoğunun eserlerini Arapça olarak kaleme almış olmalarını buna delil olarak gösterir. Arapça öğretiminin daha da yaygınlaştırılması gerektiğini savunan yazar, aynı şekilde Araplara da Türkçe öğrenmeleri tavsiyesinde bulunur. İki toplumun aralarındaki ilişkilerin daha sıkı hale getirilebilmesi için Türk ve Arap aydınların birbirlerinin dillerini öğrenmelerini zaruri görür.

Halil Hâlid Bey, bütün bunlara rağmen birilerinin çıkıp da “Osmanlı Devleti Arapça’yı resmi dil olarak kabul etsin” önerisine karşı çıkar. Böyle bir talebi, gerçeklikten uzak olması ve devletin bünyesinde yaşayan çok sayıdaki farklı milletin yüzyıllardır resmi dil olarak Türkçe’yi kullanmaları gerekçesiyle faydadan ziyade zararlı görür.

Türk Arap ilişkilerine yansıyan bir başka olumsuz tartışma da hilafet meselesidir. Kitapta bu konuya da değinen Halil Hâlid Bey, bu tartışmaları yersiz ve tehlikeli bir faaliyet olarak değerlendirir. Hilafetin, istiklali tehlikede olan bir bölgeye taşınmasının Doğuracağı sakıncalara vurgu yapar. Eser, yazarın feryat edercesine haykırdığı şu cümlelerle sona erer:

“Ey Araplar ve Türkler! Sizi şaşırtmaya, sersem etmeye, birbirinizle uğraştırmaya çalışanlardan sakınınız. Bilgisizlikten doğan kötü zanları artık bırakınız. Birbirinizi iyi anlayınız. Bütün İslâm âlemi, hasret içinde, sizin tam olarak birleşmenizi gözlüyor. Kalplerinizi birbirinize sıkı bağlayınız. Birbirinizi seviniz: Ta ki, Allah da sizi sevsin.”

Türk- Arap ilişkilerini tarihi, dini, siyasi ve sosyal boyutlarıyla değerlendiren yazar, iki toplumun ilişkilerini olumsuz etkileyen meselelere gerçekçi bir yaklaşımla çözüm

önerileri sunmaya çalışmıştır. Halil Hâlid Beyin bu eseri, M. Ertuğrul Düzdağ tarafından sadeleştirilerek Osmanlıca'sı ile birlikte yayınlanmıştır.⁴⁴⁰

1.1.7. Bazı Berlin Makalatı (Berlin 1918)

Berlin İmparatorluk Matbaası'nda basıldı. Kitapta Halil Hâlid Beyin Almanya'ya gittiği tarihten 1917 yılına kadar olan döneme ait gözlemleri yer alır.

Savaş ve mütareke yıllarını Almanya'da geçiren Halil Hâlid Bey, çeşitli dergi ve gazetelere yazılar yazdı. Yazılarının bir kısmı Almanya'daki gözlemlerini içermekte idi. Yazar, 1918 yılında bu yazıların günlük siyasetin dışında kalan ve “umûr-i hâriciye, ictimâ'iyâta ve terbiye-i şübbâna dair olanlarından” müsveddeleri kaybolmayanlarını “devâmlı bir ma'nâ bulunabileceği” gerekçesiyle bir araya toplayarak bu eseri meydana getirdi. Halil Hâlid Bey oldukça ayrıntılı bir şekilde aktardığı gözlemlerini üç bölümde topladı: Sosyal müesseselere dair olanlar, eğitime dair olanlar ve muhtelif konulara dair olanlar.

Kitapta değerlendirilen ilk bölüm Almanların kurdukları sivil teşkilatların çalışmaları hakkındadır. Özellikle Alman kadın teşkilatları savaş boyunca cephe gerisinde çok büyük hizmet görmüşlerdir. Ekseriyetle üst düzey devlet görevlisi eşlerinin öncülük yaptığı ve tamamen fahri olarak yürütülen bu teşkilatlarda sayıları binlerle ifade edilecek sayıda kadın çalışmaktadır.

Belediyelerden de çeşitli konularda destek alan kadın cemiyetleri, yakınları askere gitmiş veya yaralanmış olan kadınlara iş bulma, bunların içlerinde her hangi bir mesleki bilgiye sahip olmayanlarına meslek öğretme gibi çalışmalar yaparak binlerce ihtiyaç sahibi kadının kendilerini geçindirebilecek bir imkana kavuşmalarını sağlamıştır. Bu hizmetler sadece ihtiyaç sahibi kadınlarla sınırlı tutulmayarak yetimleri ve sakat kalan askerleri de kapsayacak şekilde geniş bir alana yayılmıştır. Cepheden dönen askerlerin bakımı, psikolojileri bozulanların tekrar hayatla barışık hale getirilmesi ve kalan azalarıyla icra edebilecekleri bir meslek sahibi haline getirilerek kimseye muhtaç olmadan hayatlarını devam ettirebilmelerine imkan sağlanmıştır. Sivil teşkilatların

⁴⁴⁰Halil Hâlid, *Türk ve Arap*, (sad.) M. Ertuğrul Düzdağ, İstanbul: Yeni Zamanlar Yay., 2005. Kitaba H. Hâlid Bey 'in hayatı ve eserlerine dair bilgiler ile hakkındaki yazılardan oluşan uzun bir giriş eklenmiştir. Eser, daha önce de – kısa bir giriş ile- M. Ertuğrul Düzdağ tarafından sadeleştirilerek Osmanlıca aslı ve Arapçası ile birlikte *İslâmî Edebiyat* dergisinin ilavesi olarak neşredilmiştir: *Türk ve Arap*, (sad.) M. Ertuğrul Düzdağ, İstanbul: Selâm Neşriyat, 1994. Eser aynı yıl 33 tefrika olarak *Milli Gazete*'de de neşredilmiştir. Bkz. “Çerkeşseyhizâde Halil Hâlid Bey'in “Türk ve Arab” Risalesi”, *Milli Gazete*, (haz.) M. Ertuğrul Düzdağ, 14 Şubat- 22 Mart 1994.

bu tür büyük organizasyonları başarılı bir şekilde gerçekleştirebilmeleri Halil Hâlid Beyi oldukça etkilemiştir.

Yazar, kitabın ikinci faslında Berlin civarında bulunan bazı okullara yaptığı ziyaretlerde edindiği intibaları aktarır. Bu okullarda savaş şartlarına rağmen çocukların eğitimlerinin yanında bedeni ve ruhi gelişimlerini sağlayacak imkanlar da tesis edilmiştir. Okullarda çocukların cinsiyetleri ve yaş gurupları dikkate alınarak eğitim öğretim devam ettirilmektedir.

Diğer bölümde ise yazarın çeşitli konular ve kurumlar hakkında değerlendirmeleri ile Türk-Alman münasebetlerinin ticari olarak gelişimine katkı sağlayacak bazı önerileri yer almaktadır. Yazar son olarak Almanya'daki bazı uygulamaların Türkiye'de de hayata geçirilmesinin faydalı olacağı tavsiyesinde bulunur.

1.1.8. Panislamische Gefahr [Pan-islamizm Tehlikesi] (Berlin 1917)

Nene Rundschau dergisinin Mart 1917 sayısında baş makale olarak yayımlandıktan sonra risale olarak da basılmıştır. İslam alemini müdafaa etmek maksadıyla yazılmıştır.

1.1.9. The Turcophobia of the English Imperialists [İngiliz Emperyalistlerin Türk Düşmanlığı] (Bern, 1919)

Hem İngilizce hem de Fransızca⁴⁴¹ olarak İsviçre'nin Bern şehrinde Staempfli matbaası tarafından basıldı. İngilizlerin Doğu toplumlarına yönelik emperyalist faaliyetlerini eleştirmek için kaleme alınan eser, H. Hâlid Bey tarafından 1919 Şubatında Bern şehrinde yapılan uluslararası Sosyalistler kongresinde İngiliz delegasyonu üyelerine sunuldu.

Eserde Batılıların kendilerinin dışında kalan diğer insanlara reva gördükleri muamele şiddetle tenkit edilir. H. Hâlid'e göre Batılılar, dünyanın bütün insanlığa ait olduğu gerçeği ile Doğu'daki toprakların Avrupalıların emperyalist yayılmaları için ayrılmış yerler olmadığı gerçeğini çoğu zaman unuturlar. Bu gerçeği hatırlatmak isteyen yazar, onlara şöyle seslenir: “Avrupalılar şunu bilmelidirler ki Doğu halkları da kendileri gibi özgürlüklerine ve bağımsızlıklarına son derece düşkünlüdür ve yabancı güçlerin “iyi yönetim” ve “medenileştirme” bahaneleriyle topraklarını istila etmesinden nefret ederler.”

---

⁴⁴¹ Eserin Fransızca adı “La Turcophobia Des Emperialistes Anglais” dir.

Yazar, gelecekte kalıcı bir barışın Batılı devletlerin diğer toplumların haklarını iade etmeleri durumunda sağlanabileceği görüşündedir. Aksi taktirde işgale uğrayan toplumlar bağımsızlıklarını kazanmak için her türlü çabayı göstereceklerdir.

Kitapta Sömürgeci devletlerin Türk düşmanlığına da dikkat çekilmektedir. Osmanlı topraklarının parçalanması için Kırım Savaşı'ndan itibaren planlar yapıldığını belirten H. Hâlid Bey, bu çalışmaların I. Dünya Savaşı süreci ve sonrasında da aynen sürdürüldüğünü kaydeder.

H. Hâlid Beyin açıklık getirdiği diğer bir husus da Türkiye'nin I. Dünya Savaşı'na Almanya saflarında girmiş olmasının sadece İttihatçıların bu ülkeye karşı besledikleri hayranlıktan kaynaklanmadığı hususudur. Aksine bu duruma İngiltere Hükümetinin uyguladığı politikalar sebep olmuştur. Yazar bu politikaları şöyle sıralar: “Türklerle sempatik olmayan bir şekilde muamele” edilmesi, “karşılığında hiçbir şey vermeden onlardan çok fazla talepte” bulunulması, “baskı kampanyalarıyla onların sürekli gözlerinin korkutulması”, onların “Pan-İslamik ve Pan-Turanik politikalar” yürüttüklerinden şüphelenilmesi ve “İngiltere'nin istilacı emperyalizmi”.

İngilizlerin Ermeni politikalarına da değinen yazar, Türk topraklarını parçalamak isteyen İngilizlerin “Türkler Ermenileri katletti” şeklindeki bir söylemi ön plana çıkararak uluslar arası arenada Osmanlı Devleti'ni zor durumda bırakmaya çalıştıklarına dikkat çeker.

Halil Hâlid Bey, İngilizlerin Osmanlı, İran, Kafkasya ve Asya'nın geri kalan bölgeleri üzerindeki faaliyetlerinden yola çıkarak İngiltere'nin Asya'da büyük bir sömürge imparatorluğu kurma hedefinde olduğunu kaydeder. İngilizler her zaman olduğu gibi bunu oralardaki insanların refah düzeyini arttırmak için yaptıklarını iddia ederler. Ancak bu toplumlar seslerini duyurabilecekleri organlara sahip olsalar onlar hikayeyi başka türlü anlatırlar. Yazar son olarak Doğu toplumlarının İngiliz baskısından kurtulabilmek için Wilson prensiplerini umut olarak gördüklerini belirtir.

1.1.10. The British Labour And The Orient [İngiliz İşçisi ve Doğu] (Bern, 1919)

İsviçre'nin Bern şehrinde Steampfel matbaasında basılmıştır. Eserde İngiliz İşçi hareketinin yükselişi ve bunun iç politika ile Doğu toplumları üzerinde yapacağı tesirler incelenir. İngiliz işçi hareketinin yakın zamanda güçlenerek İngiltere'nin kaderini

belirleyecek bir güç haline geleceği tahmininde bulunan Hâlid Bey, bu sınıfın yükselişini Doğu toplumlarının kaderini elinde bulunduran aristokrasiye karşı gelişen bir hareket olarak görür.

Kitaba göre, İngiliz idaresini elinde tutan aristokrasinin dünyanın bir çok yerinde sömürgeye sahip olmasına karşılık İngiliz işçilerinin yaşam şartları endüstrileşmiş diğer ülkelerin işçilerinin şartlarından daha kötü durumdadır. Bu iddiasını bağımsız araştırma kurumlarının verilerine dayandıran yazar, bunca sömürgeye rağmen İngiliz işçisinin sahip olduğu imkanların kısıtlı olmasını sınıf ayrımcılığı olarak değerlendirir. Ayrıca dünyanın dört bir yanında emperyalist amaçlar peşinde koşan İngiliz idareciler, işçi sınıfının çocuklarını özgürlüklerini ellerinden almak istedikleri toplumlara karşı savaştırmaktadırlar. Aynı şekilde savaşların faturası da yüksek vergi olarak yine işçi kesiminin üzerine yüklenmektedir.

İngiltere’de gerçek bir demokrasinin ancak işçi hareketinin yükselmesiyle mümkün olacağını savunan Halil Hâlid Bey, aynı duygulara sahip Doğu toplumlarının da İngiliz işçi sınıfının güçlenmesini tüm iyi niyetleriyle ve dört gözle beklediklerini ifade eder. Çünkü İngiliz işçi sınıfı, eşitlik temelinde Doğu milletleri ile dostça ilişkiler kurabilecek vasıflara sahiptir. Doğu toplumlarında sömürgecilik faaliyetleri sebebiyle İngiltere’ye karşı oluşan nefret de bu sayede giderilebilir. İngiliz işçi hareketinin iktidara geldikten sonra emperyalist politikaları aynen sürdürme ihtimaline de dikkat çeken yazar, buna rağmen bu seçeneğin en uygun şık olduğunu düşünür.

Yazarın açıklık getirdiği hususlardan biri de İngilizlerin Osmanlı Devleti’nden kopararak kendi idareleri altına aldıkları Mezopotamya bölgesinin Osmanlı yönetimi altında geçen 400 yıllık süre içinde geri bırakıldığı iddiasıdır. 400 yıl önce Batılıların da aynı durumda olduğunu hatırlatan H. Hâlid Bey, onların teknik olarak ilerleme kaydetmeye başladıkları tarihin 150 yıldan öteye geçmeyeceğini savunur. Batılıların bu hilekâr yaklaşımlarla Türklere saldırımlarına karşı Hâlid Bey, Osmanlı’dan ayrılan ülkelerin şu an çok daha kötü bir halde olmalarına rağmen iddia sahiplerinin bundan niçin bahsetmediklerini sorar. Yazar, istiklalleri silah zoruyla ellerinden alınan Doğu toplumlarının yakın bir gelecekte “İstiklal ya da ölüm” parolasıyla hareket ederek tekrar bağımsızlıklarını kazanacaklarına inanmaktadır.

1.1.11. Türk Hakimiyeti ve İngiliz Cihangirliği (İstanbul, 1341)

Halil Hâlid Beyin kaleme aldığı eserlerin sonuncusudur. Kendisi eserin yazılma amacı ile ilgili şunları söyler: “İngiltere’nin ektâr-ı Şarkîye üzerine hükmünü infâz etmek ve ale’l-husûs Türklerin Şark âlemindeki mevki’-i kavî ve müstakillerini sarsmak için vukû’a gelen harekâtını tenkîd babında yazdığım ve Avrupa’da, vatanımda, Mısır’da neşrettirdiğim âsâr ve evrâkın sonuncusudur.”

Eserin önemli bir kısmı Türk İngiliz ilişkilerine dairdir. Hâlid Bey, Türk-İngiliz ilişkilerini başlangıcından günümüze kadar geçen sürecini tahlil etmektedir. İngilizlerin tarih boyu Türklere karşı giriştikleri düşmanlıklara dikkat çeken yazar onların bu tutumlarını gelecekte de sürdürebilecekleri hatırlatmasında bulunur. Hâlid Bey, devlet mekanizmasında söz sahibi olmadığından vatanına karşı vazifesini yaptığı bu uyarılarla yerine getirmeye çalıştığını kaydeder.

Yazar, eserin diğer bölümlerinde ise Türkiye’nin Mısır, Hindistan ve Arap toplumlarıyla ilişkilerinin geleceğini inceler. Büyük sömürgeci devletlerin Türkler ile diğer İslam milletlerinin ilişkilerini bozduklarını savunan Hâlid Bey, bir kısmı Osmanlı Devleti’nin bakiyesi olan bu toplumlarla ilişkilerin yeniden güçlendirilmesi gerektiği görüşündedir. Çünkü Türkiye büyük ve güçlü bir devlet olacaksa yakınında bulunan bu toplumlarla iyi ilişkiler kurmalıdır. Ayrıca bu Müslüman devletler sahip oldukları ticari potansiyel açısından da Türkiye için önemlidir. Yazar, ilişkilerin güçlendirilebilmesi için bu ülkelerle turizm, eğitim ve kültürel alanlarda ortak çalışmalar yapılması gerektiğinin altını çizer.

Hâlid Bey, geçmişte yapılan hatalardan ibret alınarak geleceğin sağlam bir şekilde kurulabilmesi için de milletçe sahip olunan bazı illetlerden kurtulmak gerektiğini ifade eder. Bu illetlerin başında siyasi hırslar ve şahsi garazların geldiğini söyleyen Hâlid Bey, aynı hataları tekrar etmeden, bütün herkesin memleketin madden ve manen kalkınması için var gücüyle çalışmaya başlaması gerektiğini savunur. Ona göre, biraz güçlendiğinde zaafı sebebiyle sürekli başına bir bela sarılan Türkiye, ancak bu sayede tuzaklarından kurtulabilir.

Türkiye’nin ufkunu dünyaya açması gerektiğini de savunan yazar, Amerika gibi ülkelerde Türk aleyhtarlarının propaganda yaptıklarını aynı şekilde oralara gidilerek Türkiye’nin tanıtılmasının ve haklarının müdafaa edilmesinin zaruretine dikkat çeker.

1.1.12. A Catalogue Of The Printed Muslim Books İn Cambridge University Library

Halil Hâlid Bey, Cambridge Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunan İslam'a ait eserlerin bir kataloğunu hazırlamış fakat bu eseri basılmamıştır.

1.2. Tercüme Ettiği Kitaplar

1.2.1. Maişetimizi İstihsal (İstanbul 1925)

1924 yılında C. Fines ve Pilkington'ın İngilizce olarak kaleme aldıkları eser, 1925 yılında Halil Hâlid Bey tarafından tercüme edildi.⁴⁴²

Bu kitap müellifleri tarafından ilköğretimin son sınıflarındaki öğrenciler ile ortaöğretimin ilk sınıflarındaki öğrencilere okutulmak üzere yazıldı. İktisat kitaplarına temel oluşturması düşünülen eser, öğrencilerin ileride okullarını bitirdikten sonra başlayacakları çalışma hayatında karşılaşacakları hadiseler ve sorumluluklar hakkında bilgi vermektedir.

Halil Hâlid Bey, kitabı tercüme etmeden bir süre önce *Times* dergisinde yer alan ve ilm-i iktisat kaidelerinin bütün halka öğretilmesi amacıyla başlatılan tartışmaları takip etti. İktisatçıların yanında büyük ticaret ve zanaat sahipleri ile devlet adamlarının da katıldığı bu tartışmaların sonunda İngiliz halkının iktisadi bilgisinin zayıflığının temelinde muğlak teori kitaplarının halkı bilgilendirmedeki yetersizliğine dikkat çekildi. Bunun yanında iktisat alanında pratik bilgiler veren bazı eserler de zikredildi. Halil Hâlid Beyin tercüme ettiği eser bu kitaplardan birisidir. Ona göre kitap ilköğretim öğrencileri için yazılmış olsa da Türkiye'de daha yüksek eğitim almış kişilere dahi iktisadın temel prensiplerini öğretecek kıymete sahiptir.

1.2.2. Her Günkü Hayatın İktisâdiyâtı (İstanbul 1926)

Eserin müellifi Oksford Darülfünunu Pombrek Mektebi Tarih ve İktisadiyât Muallimi Sir Henri Penson'dur. Türkçe'ye Halil Hâlid Bey tarafından tercüme edilen kitap, İstanbul Ticaret Odası tarafından bastırılmıştır. Bu eserin amacı gerek öğrencilere gerekse diğer vatandaşlara iktisat alanındaki temel bilgileri kazandırmaktır.

---

⁴⁴² C. Fines – Pilkington, *Mâişetimizi İstihsal*, (çev.) Halil Hâlid, İstanbul 1341, 103 s. Kitabın Türkçe'ye tercüme edilmesi üzerine müelliflerden C. Fines, Halil Hâlid Bey'e tercümesi sebebiyle bir teşekkür mektubu göndermiştir. Mektup kitabın başında yer alır.

Eser iki bölümden oluşur. İktisadın konularından bahseden birinci bölümde iktisadın tarifi yapılarak kısımları hakkında bilgi verildiği gibi ahlakîyat, hukuk, siyasiyat ve iktisadiyatın aralarındaki farklara da değinilir. İkinci bölümde iktisadi hayatın inkişafı, iktisadi faaliyet ve onun mahiyeti incelenir.

Müellif, iktisat ilminin genel tedrisat içinde çok az yer bulmasını bu sahada eser yazanların konuyu karmaşık bir şekilde ele almasına bağlar. Bu alanda yazılan eserlerin çoğu yazılış tarzı sebebiyle öğrencilere yeterince faydalı olamamaktadır. Halbuki iktisat uygulamaya yönelik bir alandır ve herkes kendi evinde ve çevresinde bu hususta yeterince malzeme bulabilir. Yazara göre iktisat hakkında bazı bilgileri kazanmak vatandaşlık vazifelerinin layıkıyla yerine getirilebilmesi için kesinlikle zorunludur.

1.2.3. Tacirliğin Mebâdisi (İstanbul, 1926)

Halil Halil Beyin M. Clark'tan tercüme ettiği eser, İstanbul Ticaret Odası tarafından bastırılmıştır.

1.2.4. İntişâr-ı İslâm Tarihi (İstanbul, 1925)

Londra Darülfünun'u Arapça muallimi T. W. Arnold tarafından kaleme alınan eserin orijinal adı *The Preaching of İslâm*'dir. Yazar, İslam tarihinde meydana gelen hadiselerin değil, İslam'ın yayılmasının tarihini incelemiştir.

Müellif, bu eseri kaleme almak için uzun yıllar süren araştırmalar yapmış, bir çok İslam ulehasının görüşlerine başvurmuştur. Senelerce Hindistan, İngiltere, Almanya, Fransa gibi memleketlerde dünyanın en büyük kütüphanelerinde konu ile ilgili yüzlerce eseri tetkik ettiği gibi tek nüshası olan eserleri bulmak için kasaba kasaba dolaşmıştır.⁴⁴³

Eser, uzun bir giriş ve Hz. Muhammed'in hayatına ait bir fasıldan sonra Çin, Hindistan, İran, Orta Asya, Uzak Doğu, Afrika, İspanya hasılı bütün İslam memleketlerinde İslam'ın nasıl yayıldığını güçlü delillerle izah etmektedir. Arnold, İslamiyet hakkında Batı'da mevcut bulunan yanlış görüşleri reddettiği gibi İslamiyet'in insanların huzuruna olan katkısını da etkili bir biçimde anlatmaktadır.⁴⁴⁴ Eserin en önemli özelliği Batılı bir müsteşrike ait

---

⁴⁴³ T. W. Arnold, "İntişâr-ı İslâm Tarihi'nin Mukaddimesi", *SR*, C. 25, no: 633, 08 K.sâni 1341, s.135.

⁴⁴⁴ İntişâr-ı İslâm Tarihi'nin çıktığı haberi, *SR*, C. 25, no: 622, s.128.

olmasına rağmen tarafsız ve İslam dinine son derece hürmetkârane bir şekilde kaleme alınmış olmasıdır.⁴⁴⁵

Arnold, İslam'ın sadece kılıçla, zorbalıkla yayıldığını iddia eden Batılı yazarların iddialarını çürütmekle kalmamış bir de bunun aksini ispat etmiştir. İslam dininin başlangıcından henüz bir yüzyıl geçtikten sonra üç kıtayı içine alacak bir alana yayılması ile Müslümanların Bağdat'ta yenilgiye uğramaları ve İspanya'dan sürülmeleri esnasında Müslümanlığın Sumatra adası ve Malay adalarına ulaştırılması yazar tarafından dikkat çekilen hususlardır. Aynı şekilde kendilerine yardım eden hiçbir kuvvet bulunmadığı halde Müslümanlar İslam'ı, Orta Afrika'ya, Çin'e kadar ulaştırdıkları gibi 20. yüzyıla gelindiğinde İslamiyet, Japonya, Amerika ve İngiltere gibi ülkelerde de kendisine mensuplar bulmuştur.

Arnold'a göre, dünyanın bu kadar geniş bir kısmında bu dinin yayılmasının siyasi, içtimai ve dini olmak üzere çeşitli sebepleri bulunmaktadır. Fakat bunun en önemli sebebi Hz. Muhammed'i kendilerine örnek alan ve gayrimüslimlere dinlerini tebliğ etmek için her şeylerini feda eden İslam davetçilerinin durmak bilmez çabalarıdır.⁴⁴⁶

Eser, on altı yıl sonra bir takım ilaveler yapılarak 1913 tarihinde Londra'da yeniden basıldı. Halil Hâlid eserin son baskısını dipnotlarını azaltarak, tarihleri hicriye çevirerek ve ayetlerin mealini vererek sade bir dille tercüme etti.⁴⁴⁷ Eser aynı adla 1971 yılında günümüz Türkçe'siyle yeniden yayınlanmıştır.⁴⁴⁸

2. Makaleleri

İngiltere'ye gittikten hemen sonra Jön Türkler'e ait gazetelerde muharrirliğe başlayan Halil Hâlid Bey, bu gazetelerin yanında Avrupa basınının önemli gazete ve dergilerine de bir çok makale yazdı. Bu makalelerde Osmanlı Devleti ve İslam dünyası hakkında Batılılara doğru bilgi aktarmaya çalışan yazar bir taraftan da yapılan saldırılara karşı Doğu'nun haklarını savundu. II. Meşrutiyet'in ilanından itibaren İstanbul gazetelerinde de yazmaya

⁴⁴⁵ Ö.Nasuhi Bilmen, "İntişâr-ı İslâm Tarihi", SR, C. 25, no: 635, 22 K.sâni 134, s.168. Ö. N. Bilmen eser hakkında geniş bir değerlendirme yapmıştır.

⁴⁴⁶ T. W. Arnold, *a.g.m.*, SR, C. 25, no: 633, s. 135.

⁴⁴⁷ T. W. Arnold, *İntişâr-ı İslâm Tarihi*, (çev.) Halil Hâlid, İstanbul 1341/ 1925. Sebilürreşad'ın daha önce yayınlanan bir sayısında *Müslümanlık Cihana Nasıl Yayıldı?* başlığıyla çıkan haberde Arnold'un kitabının S.M. Tevfik tarafından tercüme edildiği ifade edilmiştir. Ancak eserle ilgili daha sonra çıkan haberlerde Halil Hâlid Beyin adı zikredilmektedir.Bkz. SR, C.19, no: 476, s. 76.

⁴⁴⁸ Halil Hâlid (çev.), T. W. Arnold, *İntişâr-ı İslâm Tarihi*, (sad.) Hasan Gündüzler, (I.bas.) Ankara: Akçağ yayınları, 1971; (II. Bas.) Ankara: Akçağ yayınları, 1982. Ancak bu sadeleştirmede eserin yazarı hakkında hiç bilgi verilmedikten başka, Kitabın İngilizce'den kim tarafından çevrildiğiyle ilgili olarak "Osmanlıların son devresinde, dinî bütün bir alim tarafından İngilizceden Osmanlıcaya çevrilmiş..." ibaresi ile yetinilmiş olup Halil Hâlid Beyin adı da zikredilmemiştir.

başladı. Bu tarihten sonra ilk olarak *Sırât-ı Müstakîm* dergisi yazarları arasında gördüğümüz H. Hâlid Bey, İngiltere ahvaliyle ilgili makaleler yazdı. Dergi, 96. sayısında yayınladığı bir yazıyla⁴⁴⁹ Halil Hâlid Beyi okuyucularına tanıttı. Londra Müslümanlarının durumu, yaptıkları çalışmalar, İngiltere'deki siyasi durum, Osmanlı ve İslam dünyası ile ilgili gelişmeler onun ağırlıklı olarak yazdığı konuları oluşturur. *Sırât-ı Müstakîm* dergisinin *Sebîlürreşâd* adıyla çıkmaya başlamasından itibaren Halil Hâlid Bey yazılarını Ç.Ş.Z. imzasıyla yayınlamaya başladı. Bu yazılarında fert ve toplum yapısındaki hastalıklar ile siyasi mekanizmadaki aksaklıklara dikkat çekti. Aynı tarihlerde kısa bir süre günlük olarak yayınlanan *Servet-i Fünûn* gazetesinde de Horasânî müstearıyla yine aynı paralelde yazılar yazdı. Bu yazılar arasında yer alan ve Avusturya Boykotunu konu alan makalesi ayrıca zikre değer bir önemi haizdir.

1912 yılında Türkiye'ye dönen Hâlid Bey, vefatına kadar kendi adıyla ve müstear isimlerle çok sayıda gazete ve dergide yazı faaliyetlerini sürdürdü. Birinci dünya savaşı yıllarını Almanya'da geçiren yazar, bu dönemde Avrupa matbuatı için kaleme aldığı yazılarında da Batılılara İslam dünyası hakkında doğru bilgi aktarma amacını ön planda tuttu. Yine bu dönem yazılarında emperyalist ülkelerin -özellikle de İngiltere'nin- işgal politikalarını şiddetle eleştirdi.⁴⁵⁰

Mütareke yıllarında Almanya'dan dönen Halil Hâlid Bey, dış politika ve toplumsal konularda yazmaya devam etti. 1922 yılında İstanbul Darülfünunu kadrosuna dahil olan Hâlid Bey, 1926 yılında yayın hayatına başlayan İlahiyat Fakültesi Mecmuası'nın yazarları arasına katıldı. Bu dergide İslam toplumlarının etnoğrafyaları ve antropolojiyle ilgili önemli makaleler neşretti.

2.1. Sırât-ı Müstakîm'deki Makaleleri

1. "A History of Ottoman Poetri Mukaddimesi", II / 41, s. 226.
2. "Hamiyet-i Dindârâne", III / 78, s.422.
3. "Londra Müslümanları", III / 69, 271.
4. "Sırât-ı Müstakîm Gazetesi'ne ", III / 70, s. 288.
5. "Halil Hâlid Bey ve Meslek-i Tahrîri", IV / 96, s.308-309.
6. "İslâm ile Nasrâniyet'in Münâsebât-ı Asliyesi", IV / 96, s.309-312.

⁴⁴⁹ "Halil Hâlid Bey ve Mesleki Takriri", SM, C. 4, no: 96, 24 Haziran 1326, s. 308-312.

⁴⁵⁰ İngiltere aleyhine yazdığı yazılar İngiltere'nin etkili çevreleri arasında hayli öfkeye sebep olmuştur. H. Hâlid, *Ağa Han...* no: 14, 1930, s. 53-60.

7. “İngiltere’de Teşebbüsât-ı İslâmiye”, IV / 81, 11 Mart 1325.
8. “İngiltere’de Büyük Bir Misyoner Mu‘temeri ve İstikbâl-i İslâm”, IV / 95, s.296-297.
9. “Hilal ve Salib Münazaası Adlı Eserden Medeniyet Bahsi”, IV / 90, s. 213-215.
10. “Avrupa’ya Talebe İ’zâmı Hakkında”, IV / 89, s. 188-191.
11. “İngiltere’de Balkan Komitesi”, IV / 99, s. 360-362.
12. “Müslüman Arnavutlar ve Arabî Harfler”, IV / 80, s. 33-34.
13. “Müsteşrik-i Şehîr Profesör Brown ve Balkan Komitesi”, IV /101, s.390.
14. “Biz Şark’a Bakalım Şark’a”, IV / 102 , s. 410-412.
15. “Osmanlı ve İngiltere Münâsebâtı Hakkında”, IV / 103, s. 430-431.
16. “Londra’da Cemiyet-i İslâmiye”, V /105, s.11.
17. “Siyâset-i Milliyede Âdâb-ı Mahviyet”, V / 105, s. 63.
18. “Lisân-ı Devletin Tervîci Münâsebâtıyla”, V / 109, s. 81.
19. “Vaday Hâdisesine Cevap”, V / 122 , s. 349.
20. “Londra Câmi-i Şerifi”, VI /138, s.128.
21. “Londra Câmi-i Şerifi İâne Cemiyeti ”, VI / 138, s.143.
22. “Londra Câmi-i Şerifi ve Ehemmiyet-i İctimâiyesi Hakkında Darülfünûn-i Osmanî’de Konferans”, VI / 141.
23. “İstanbul Harîki ve Londra Câmii” VI / 153, s.363.
24. “Memâlik-i Ecnebiye Müslümanları ve Donanma İânesi”, VII / 168.
25. “Garb’ın Mülevvesât-ı Ahlâkiyesi”, XXV / 635, s.174.

2.2. Sebilürreşad’daki Makaleleri ⁴⁵¹

1. “Arnavutluk ve Hissiyât-ı İslâmiye”, VIII /194, s. 226.
2. “Mülâhazât-ı Mütenevvîa”, VIII / 199, s. 322.
3. “Mülâhazât-ı Mütenevvîa”, VIII /200, s. 348-350.
4. “Mülâhazât-ı Mütenevvîa”, VIII /201, s. 356-357.
5. “Mülâhazât-ı Mütenevvîa”, VIII / 202, s. 385-387.
6. “Mülâhazât-ı Mütenevvîa”, VIII / 203, s. 408-409.
7. “Mülâhazât-ı Mütenevvîa”, VIII / 204, s. 419-4.
8. “Mülâhazât-ı Mütenevvîa”, VIII / 207, s. 486-488.
9. “Mülâhazât-ı Mütenevvîa”, VIII / 208, s. 500-501.
10. “Mülâhazât-ı Mütenevvîa”, IX / 209, s. 12-13.

⁴⁵¹ H. Hâlid Bey, bu yazılarında adını Ç.Ş.Z. olarak kodlamıştır. Kısaltmadaki harfler muhtemelen yazarın ailesi tarafından kullanılan “Çerkeş Şeyhi Zâde” unvanını sembolize etmektedir.

2.3. Darülfünun İlähiyat Fakültesi Mecmuası'ndaki Makaleleri

1. “Akvâm-ı İslâmiye Etnoğrafyasına Bir Medhal, no: 3, 1926, s.235-263.
2. “Akvâm-ı İslâmiye Etnoğrafyası Tetkîkâtından, , no: 4, 1926, s.105-131.
3. “Akvâm-ı İslâmiye Etnoğrafyası Tetkîkâtından, , no:5-6, 1927, s.22-56.
4. “Akvâm-ı İslâmiye Etnoğrafyası Tetkîkâtından, , no: 7, 1926, s. 1-25.
5. “Beşerin İbtida-i Tahaddüsü, no: 8, 1928, s. 151-171.
6. “Hacer Devirleri”, no: 9, 1928, s. 62-71.
7. “İsmailîyeler, Ağa Han, Hint Müslümanları”, no: 14, 1930, s. 53-60.
8. “Hindistan'da Müslüman Halk”, no: 15, 1930, s. 45-50.
9. Halil Hâlid (çev.), V. Ricway, “Türk Hilâlinin Aslı”, no: 2, 1926, s.158-182.
10. ----- (çev.), Yakup Artin Paşa, “Türk Hilâlinin Aslı”, no:3, 1926, s. 36-51.
11. -----(çev.), T. Nöldecke, “Ebu'l Ferec ve Moğollar”, no: 10, 1928, s. 1-16.
- 12.----- (çev.), (E. Brown), “İslâm Dünyasında Resmin Menşeleri”, no:16, 1930, s.1-19.

2.4. Die İslamische Welt Dergisindeki Makaleleri ⁴⁵²

1. “Müslüman Kadınların Hayat Tarzı- En Fazla Eleştirilen Bazı Konularda Düşünceler”, no:1, 19 Kasım 1916, s. 11-17.
2. “İslâm Halklarında Kölelik ve Bunun Avrupalı Eleştirmenleri”, no:2, 2 Ocak 1917, s.34-37.
3. “İslâm'ın Hristiyanlığa Karşı Barışçıl Ruhu”, Sene 1, no:3, 1 Şubat 1917, s. 18-19.
4. “İslâm'ın Şark'ta Yayılması –I ”, no:6, 1 Mayıs 1917, s. 333-335.
5. “İslâm'ın Şark'ta Yayılması –II ”, no: 7, 1 Haziran 1917, 401-402.

---

⁴⁵² Makaleler Almanca'dır.

SONUÇ

İlmiyeden bir ailenin mensubu olan Halil Hâlid Bey, medrese ve hukuk eğitimi aldıktan sonra dönemin siyasî şartları sebebiyle ülkesini terk ederek İngiltere'ye kaçmıştır. İngiltere'ye gittikten sonra kendisi gibi yurt dışına kaçmış olan Türklerin çıkardığı gazete ve dergilerde yazılar yazmaya başlamıştır.

Kısa sürede İngilizce'sini mükemmel bir seviyeye çıkaran Hâlid Bey, Cambridge Üniversitesi kadrosuna girmeyi başararak burada Türkçe dersleri vermeye başlamıştır. Uzun yıllar üniversite bünyesinde görev yapan Halil Hâlid, İngilizlerin Osmanlı Devleti'ne ve İslam dünyasına yönelik politikalarını da yakından takip etmiştir. Bilhassa Türkler aleyhinde yürütülen kampanyalara karşı, kalemini etkili bir şekilde kullanarak bu saldırılara cevap vermeye çalışmıştır. Onun eserleri tetkik edildiğinde, bütün çabasının; ülkesine yönelik saldırılara karşı koymak ve Batılılara Müslüman Doğu hakkında doğru bilgi aktarmaktan ibaret olduğu görülmektedir.

II. Meşrutiyet döneminde ülkesine dönen Halil Hâlid, yazılarında İslam dünyasını Batı sömürgeciliği konusunda uyarmaya çalışmıştır. Günümüzde de tezahürlerini bütün sıcaklığı ile müşahade ettiğimiz; medeniyet götürme iddiası, insan hakları ihlallerini önleme gibi gerekçelerin, Batılı sömürgeci devletler tarafından en çok kullanılan işgal yöntemlerinden olduğunu ifşa eden Halil Hâlid Bey, Doğu toplumlarına, bu tür oyunlara gelinmemesi konusunda tavsiyelerde bulunmuş ve alternatifler sunmuştur.

Batı'yı ve Doğu'yu ayrı medeniyetler olarak gören Hâlid Bey, bu iki medeniyetin hiçbir zaman bir olamayacağı görüşündedir. Batılı olmak için sarf edilen çabaların Batılıların saldırılarını önleyemeyeceğini ifade eden yazar, Batı'yı kontrol edilmesi gereken bir güç olarak görür. Doğulular, Batı'dan gelecek saldırılara karşı kendi medeniyetlerini savunmak için onların teknik silahlarına sahip olmalıdırlar.

Halil Hâlid, Batı'ya karşı son direnç noktası olarak gördüğü Osmanlı Devleti'nin yaşatılması için çok çaba sarf etmiştir. Türkler ve Arapların siyasî hedeflerini Batı karşısında birleştirmeleri gerektiği üzerinde ısrarla durmuştur. Ona göre iki milletin birlikteliği sömürgecilik karşısında bir direnç noktası oluşturabilirdi. Ancak tarihî gelişmeler onun istekleri doğrultusunda değil de aksi istikamette bir seyir izlemiştir. I. Dünya Savaşı başladıktan sonra Arapların ayrılık girişimlerine şahit olmuş, ancak yine de ümidini

yitirmeyerek savaş süresince Avrupa ülkelerini dolaşmış, İtilaf devletlerinin Doğu'da uyguladıkları haksız ve emperyalist politikalara dikkat çekmeye çalışmıştır.

Halil Hâlid, Osmanlı Devleti'nin çöküş sürecinde gerçekleşen bir çok gelişmeyi önceden tahmin ederek, uyarılarda bulunmaya çalışmış ancak uyarıları yeterince karşılık bulamamıştır. Savaş sona erdiğinde korumak için çabaladığı bir çok değerin yok olduğunu gören Hâlid Bey, hayatının son yıllarını hayal kırıklığı ve kırgınlık içinde geçirmiştir.

Son yazdığı eserinde hayatının bir muhasebesini de yapan yazar, aleyhine de olsa yaptığı çalışmaları vicdanının sesine uyarak, milleti için yaptığının altını çizer. Onun hayat çizgisi incelendiğinde, hangi şartlar altında olursa olsun memleketinin ve milletin hukukunu müdafaa için hiçbir fedakarlıktan çekinmediği görülür. Gerçekleşmesini arzu ettiği tezlerin çoğu gerçekleşmemiş olsa da, onun Batı dünyasına dair yaptığı değerlendirmeler ve getirdiği eleştiriler günümüz gelişmeleri ışığında gözden geçirildiğinde, güncelliğinden fazlaca bir değer kaybetmediği anlaşılır.

EK- I

İstanbul'a avdeti emredilen Halil Hâlid Beyin İstanbul'a döneceği hakkında:⁴⁵³

Mabeyn-i Hümayûn Cenâb-ı Mülûkâne Baş Kitâbet Celîlesi Cânib-i Âlîsine

Devletlü Efendim Hazretleri

Dersa'âdete avdeti emr ü fermân buyrulan Halil Hâlid Efendi'nin dünkü gün Paris'e müteveccihen buradan hareket eylediği ve Paris'te bir iki gün tevakkuftan sonra en ucuz tarîk ile gideceğinden bunu Paris'te tahkîk ve ta'yîn edeceğini çâkerlerine söylemiş olduğu ma'lûm-i sâmi-i hidîvâneleri buyruldukda o'l-babda ve her hâlde emr ü fermân hazret-i men lehü'l-emrindir. **31 Ağustos 1310**

Çâkerleri

(Abdülhak Hamid'in mührü)

---

⁴⁵³ BOA, Y.PRK.EŞA, 20/ 28, 11 Ra. 1312 / 2 Eylül 1894.

EK- II

Halil Hâlid Bey'in Londra Şehbender Vekilliğine tayini esnasında imzaladığı yemin metni⁴⁵⁴

Bâ irâde-i seniyye-i hazret-i pâdişâhî Londra Baş Şehbenderliği Şehbender Vekâletine ta'yîn edilen Halil Hâlid Efendi iş bu Temmuz-i Rumînin üçüncü günü sefâret-i seniyyeye da'vetle sefir devletlü Kostaki Antopolo Paşa hazretleri ve müsteşâr-ı sefâret-i seniyye sa'adetlü Rıf'at Beyefendi Hazretleri hâzır oldukları hâlde ber-mûceb-i emr ü fermân-ı hümayûn mûmâileyh ba'demâ Hürriyet Gazetesine muharrirlik etmeyeceği gibi bedhâhâne bir sûrette neşriyâtta bulunan sâir gazeteler muharrirliklerinde dahî bulunmayarak zât-ı akdes-i hümayûn-i hazret-i hilâfetpenâhiye ve devlet-i aliyyelerine sâdıkâne îfâ-yı vazîfe edeceğini me'a'l-kasem va'ad eylemiş olmağa beyân-ı hâli mütezammin iş bu mühr-i şerif verildi. **3 Temmuz 313**

Londra Başşehbenderliği
Şehbender Vekili
Halil Hâlid

Müsteşar
Rıf'at

Sefir
Kostaki Antopolo

⁴⁵⁴ BOA, Y.PRK.EŞA, 27/ 68, 14 S 1315 / 15 Temmuz 1897.

EK- III

Londra Şehbender vekili Halil Hâlid Efendinin verilmeyen maaşlarının ödenmesi hakkında⁴⁵⁵

Yıldız Sara-yı Hümâyûnu

Baş Kitâbet Dâiresi

12825

Londra Şehbender Vekîli Halil Hâlid Efendi'nin ma'âşât-ı mütedâhilesinin tesviyesi hakkında şeref sâdır olan irâde-i seniyye-i cenâb-ı hilâfetpenâhî taraf-ı sâmî-i sadâretpenâhîlerine tebliğ olunduğu halde hükm-i münîf emr ü fermân-ı hümâyûn henüz infâz edilmemiş ve bu gibi ademlerin sızlandırılması câiz olamayacağı der-kâr bulunmuş olduğundan mûmâileyhin mütedâhil ma'âşlarının behemehâl bugün tesviye ettirilmesi bu kere de şeref-sudûr buyrulan irâde-i seniyye-i cenâb-ı hilâfetpenâhî mantûk-i celîlinden olmağla ol babda emr ü fermân hazret-i veliyyü'l- emrindir.

26 Şubat 313/ 17 L 1315.

Serkâtib-i Hazret-i Şehr-i Yâri

Tahsin

---

⁴⁵⁵ BOA, İ.Hus. , 62/ 1315 L- 079, 17 L 1315/ 11 Mart 1898.

EK- IV

**Londra Şehbender vekili Halil Hâlid Efendinin Newyork Baş Şehbenderliğine
nakil ve tayini hakkında:**⁴⁵⁶

Yıldız Sara-yı Hümâyûnu

Baş Kitâbet Dâiresi

4058

Londra Şehbender Vekîli Halil Hâlid Efendi'nin Newyork Baş Şehbenderliğine nakil
ve ta'yîni şeref-sudûr buyrulan irâde-i seniyye-i cenâb-ı hilâfetpenâhî iktizâ-yı âlîsınca
olmağla ol babda emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir. **23 Ca. 1318 / 5 Eylül 1316**

Serkâtib-i Şehr-i yârî

Tahsin

---

⁴⁵⁶ BOA, İ Hus., 84/ 1318 Ca- 79, 23 Ca 1318 / 18 Eylül 1900.

EK- V

Londra Şehbender vekili Halil Hâlid Efendi'nin maaşına zam yapılması hakkında:⁴⁵⁷

Yıldız Sara-yı Hümâyûnu

Baş Kitâbet Dâiresi

933

Londra Şehbender Vekîli Halil Hâlid Efendi'nin ma'âşına zammolunması şeref- sudûr buyrulan irâde-i seniyye-i cenâb-ı Hilâfetpenâhî îcâb-ı âlîsinden olmağla ol babda emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir. **5 Safer 318 / 21 Mayıs 1316**

Serkâtib-i Hazreti Şehr-i yâri

Tahsin

---

⁴⁵⁷ BOA, İ.Hus. , 82/ 1318 S- 09, 5 Safer 1318./ 4 Haziran 1900.

EK- VI

Antopolo Paşa'nın Halil Hâlid Beyin Londra Şehbender Vekilliği Görevinden alınması isteği hakkında:⁴⁵⁸

Ma'rûz-i Çâkerânemdir

Bundan bir mâh mukaddem Mabeyn-i Hümâyûn-i Cenâb-ı Mülûkâne Baş Kitâbet-i Celîlesinden vukû' bulan emr ü iş'âr üzerine seksen İngiliz Lirası harcırah verilerek dersa'âdete i'zâm kılınmış olan Haydar Paşazâde Haydar Bey'in Viyana'da tevakkufla Sefîr Mahmud Nedîm Beyefendi'den dahî bir mikdâr-ı meblağ ahz ve istihsâl eyledikten sonra dersa'âdet'e gitmekten sarf-ı nazar ederek Viyana'dan Paris'e ve Paris'ten de Londra'ya avdet eylediği ve burada bir takım erâzil-i eşhâs ile ihtilâtta bulunduğu Paris sefîri Münîr Beyefendi tarafından ihbâr ve iş'âr olunmuş ve merkûmun sefâret-i seniyyece ta'kîb ve tahkîk-i ahvâline teşebbüs kılınmış olduğu ve bir de vaktiyle Selim Faris Efendi'nin Londra'da çıkarmakta olduğu Hürriyet Gazetesi muharrirliğinde bulunup gazetenin tatilinden sonra münâsib mikdâr-ı ma'aş ile Londra Baş Şehbenderliği maiyetine kançılar ta'yîn olunan Halil Hâlid Efendi Sefîr Paşa Hazretleri ile Şehbender Emîn Efendi aleyhinde bir çok ta'arruzât ve tecâvüzât-ı mütezammın Türkçe ve rısâle şeklinde bir makâle tab' ve neşr ederek bir nüshasını sefâret-i seniyyeye göndermiş olduğundan Sefîr Paşa Hazretleri'nin bundan pek ziyâde münfa'il olarak mumâileyh Hâlid Efendi'nin azl ve tebdîlini inha ve talep etmek tesaddîsinde bulunduğu ve mûmâileyhin hâl ve şânı nezdi âlîde ma'lûm olup tarîk-i mefsedetden çıkması için kendisine me'mûriyet verilmiş olduğu halde şimdi kendisinin azline teşebbüsten ne semere hâsıl olacağı yine nezdi âlîde ta'yîn buyrulacak ahvâlden olarak mamafih keyfiyetin şimdiden iş'ar-ı münâsib mütâla'a kılındığı ma'rûzdur ol babda emr ü fermân hazreti men lehü'l-emrindir.

Londra'dan 16 şubat 1901

Bendeleri

(A.Hamid'in Mühür)

⁴⁵⁸ BOA, Y.PRK.EŞA, 37/ 47, 26 L 1318 / 16 Şubat 1901.

EK- VII

Halil Hâlid Beyin Bombay Baş Şehbenderliğine Tayini Hakkında⁴⁵⁹

Bâb-ı Âlî
Dâire-i Hâriciye
Kalem-i Mahsûs
397

Ma'rûz-ı Çâkerikemineleridir

Bombay baş şehbenderi Cafer Beyin görülen lüzuma binaen me'mûriyetine hitam verildiği yerine Halil Hâlid Beyin ta'yîni tensîb ve bu babda tanzim kılınan irâde-i seniyye lâyihası leffen takdîm kılınmış olmağla keyfiyetin atabe-i seniyye-i mülûkânenen arz ve istîzânı müsterhamdır. Emr ü ferman hazret-i veliyyül emrindir.

6 Haziran 1329

Bâb-ı Âlî
Dâire-i Hâriciye
Kalem-i Mahsûs
810

İrâde-i Seniyye

Bombay baş şehbenderi Cafer Beyin me'muriyetine hitam verilerek yerine Halil Hâlid Bey ta'yîn kılınmıştır. İşbu irâde-i seniyyenin icrasına Hariciye Nezâreti me'murdur.

9 Haziran 1329

ve Hariciye Nâzırı

Sadrazam

⁴⁵⁹ BOA, İ.HR., 1331/ B- 15, 17/ B/ 1331.

EK- VIII

Padişaha halı ile mühim miktarda iâne gönderen Bombay eşrafına çeşitli hediyeler gönderilmesi hakkında⁴⁶⁰

Dâhiliye Nezâreti

Serkarîn-i Hazret-i Pâdişâhî Hâlid Hurşid Beyefendi Hazretlerine

4 T.sâni 1329

Mahallî mu'teberânından bazı zevât-ı mühimmeye nâm-ı nâmi-i hazret-i hilâfetpenâhiye ihdâ edilmek üzere taraf-ı eşref-i hazret-i pâdişâhîden altı halı ile mühim miktarda i'ânatta bulunanlara verilmek üzere üzerleri armâ-i Osmânî ve Tuğra-yı Hümâyûn ile müveşşeh sigara kutuları yahud saatlerden münâsib mikdâr ihsân buyrulması temenniyâtını hâvî/Bombay Baş Şehbenderi Halil Hâlid Beyden alınan mektûb aynen arz ve takdîm kılındı. Mûmâileyh tarafından zât-ı âlîlerinede bu yolda mürâca'at vukû' bulduğı anlaşılmasına nazaran keyfiyetin arz-ı atabe-i ulyâ kılınması mütemennâdır o'l-babda

Hasan Fehmi

---

⁴⁶⁰ BOA, DH. KMS., 4/ 21, 18. Z. 1331 / 18 Kasım 1913.

Halil Hâlid Beyin Üniversitelerde Konferans Vermek Üzere Amerika'ya Davet Edilmesi Hakkında⁴⁶¹

⁴⁶¹ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, fon kodu: 30..10.0.0, Dosya: 2389, 01 / 12/ 1929.

T.C.
İstanbul Darülfünunu

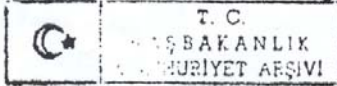
19/II/1929.

Eminliği

509
9776

238
9

Başvekaleti Celileye

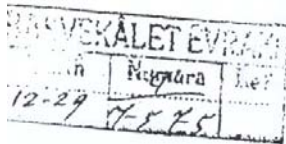

Darülfünun Muallimlerinden Halil Halit Bey gelecek Mart ve Nisan aylarında Amerika Darülfünun ve Mekteplerinde konferanslar vermek üzere, Amerikada Beynelmilel (Edükasyon) Müessesesi tarafından davetname almıştır. Mumaileyhin buralarda Konferanslar vermesi cidden pek menfaatlı ve lehimize mühim bir propağandaya vesile olacaktır. Bu Müessese Avrupanın tanınmış Professörlerini ve mühim zevatı hersene davet etmekte ve bir sıra Konferanslar tertip eylemektedir. İngilizce vesair lisanlara bihakkın âşina bulunan mumaileyh Halil Halit Beyin bu davete icabet ederek Amerikaya azimetinden mühim neticeler istihsali kuvvetle memuldur. Mumaileyhin verdiği Konferanslar memleketimizi Amerikalılara ve Amerika mehafili ilmiyesine hakkile tanıtmak hususunda mühim bir âmil olacaktır. Konferansiyelerin Amerikada ikametleri esnasında vukubulacak masrafları mezkûr müessese tarafından temin edilmektedir. Mumaileyhin bu Konferanslara iştiraki Zati-Devletlerince de tensip buyurulduğu taktirde yalnız gidip gelme masrafı olarak (1500) liraya ihtiyaç görülecektir. Darülfünun bütçesinde tahsisat kalmadığından, mezbur meblağın Hükümetçe temini esbabının istikmalini istirham eylerim efendim hazretleri.

Takdim
24 - 11 - 1929

Darülfünun Emni

S. Mes. a. k. ü. ü.

030 10 200 362 10 2

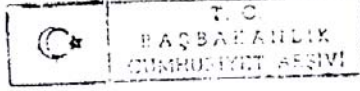
T.C.
BAŞVEKÂLET

Muamelât Müdürlüğü

Şube:

Sayı:

Dosya İşaretleri

Evrakın	Numarası
	Tarihi
Yazan memur	
Yazı tarihi	30.11.929
Muavin	
Beyaz eden	
Beyaz tarihi	
Karşılaştıranlar	
Sadıra No.	
Merbutatı	
Sevk tarihi	
Kayıt eden	
Düşünceler	

İstanbul - Darülfünun
Eminliğine

19.11.929 Arikhi ve 509/4776 numaralı
tahrirat cevabıdır.

Darülfünun Muallimlerinden
Halil Halit Beyin Amerika
Darülfünun ve mekteplerinde Kon-
feranslar vermek üzere vaki olan
davete icabet etmesi tensip edil-
miş ve gidip gelme yol masrafı
olmak üzere işare Alileri ve çile
(1500) bin beşyüz lira zama-
nında mumaileye verilmesi
üzere Hariciye vekâletine tevdi
edilmistir ef

yaşk.

Bş. v. n.
cm.

030 10 200 362 10

3

Traduction
résumée

Tall Mall Gazette
10 août 1895.

Mr. Gladstone à l'immortel
Des documents humains.

Le journal publie sous la signature de
Khatil Khatid, d'Angora, une lettre adressée
pasce desuies à Mr Gladstone. Il commence
par dire qu'il ne croit pas aux histoires qui courent
sur la cause de l'animosité du très honorable
Gouverneur contre les buses. "Il a fait que
votre conscience vous ait poussé à prêter votre
assistance à certains chrétiens orientaux et que
celle ait été la cause de votre animosité
personnelle, persistante et profonde". L'auteur
ajoute qu'il est certain que Mr. Gladstone n'aurait
pas montré autant d'hostilité si les Mohom-
tans s'étaient adressés à lui, non pas au
nom d'une secte, mais de l'humanité et
de la justice, contre les atrocités commises
sur eux par quelques uns des chrétiens
orientaux; par exemple contre les Bulgares
qui pendait des musulmans et des Mohométans
sans défense aux arbres, les couvrent de pétrole
et y mettent le feu, contre les serbes qui écor-
chaient vifs les prisonniers de guerre mohométans,

⁴⁶² BOA, HR. SYS., 2757/ 8, 13/ 08/ 1895. (fransızca)

Contre les montagnards Arméniens qui ass-
suraient les gendarmes venus pour maintenir les
ordres du gouvernement et volent leurs armes
et qui enquiquinent les Kurdes qu'ils ont reçus
à titre d'installés chez eux et qui après les avoir
volés les entassent dans quelque endroit
caché... Mais comment M. Gladstone peut-il
appeler humanité certaines de ses actions par
lesquelles, comme il s'agit de Mahométans et
non de chrétiens, il envoie des milliers par
toute sorte de tortures à travers l'humanité,
de son pays bien aimé, de sa liberté,
de son honneur et de son bien-être ? Jamais les
Turcs n'ont attaqué les Arméniens ; ils les
ont protégés et ne se sont jamais mêlés de
leur église, de leur langage et de leur foi.
Les Arméniens se sont installés partout dans
l'Empire ottoman, alors comment peut-on
prétendre que les Arméniens ont été opprimés
depuis des siècles par les Turcs ? Ce qu'il
y a de vrai c'est que des intrigues étrangères
ont eu la dessus dans l'entourage du
Sultan et qu'un des conseillers et des espions
Mahométans, Grecs, Arméniens et même
étrangers l'influence de la Porte a créé

d'existes. Les Russes ont plus besoin de justice et de liberté que les Américains eux-mêmes. Ce ne sont pas les Russes qui sont la cause d'un déplorable état de choses et cependant Mr Gladstone ne parle que "des cruautés et des atrocités des Russes...". L'auteur parle de corruptions au ministère des affaires étrangères de la Turquie, dans les cours de justice ou l'argent est tout, aux bureaux de poste où les espions ouvrent les lettres privées, et au Palais où un grand nombre d'espions sont Américains. Même les moines, les plus fanatiques et les plus dévoués à l'Evangile comme le pasteur de Dieu, Jésus Christ comme l'esprit de Dieu et la Eglise comme la maison de Dieu, mais les musulmans tout son le long des Slaves sont obligés de quitter leur pays natal et de se réfugier dans un pitoyable état en Turquie. Les pasters promus par Mr Gladstone d'un de simples oui-dires créent la haine entre les Orientaux et font répandre du flot de sang. Mr Gladstone est adjuré de protéger la prospérité et la liberté de tous les peuples de l'Orient, sans distinction de race ni de religion.

"Voici maintenant le résumé de la

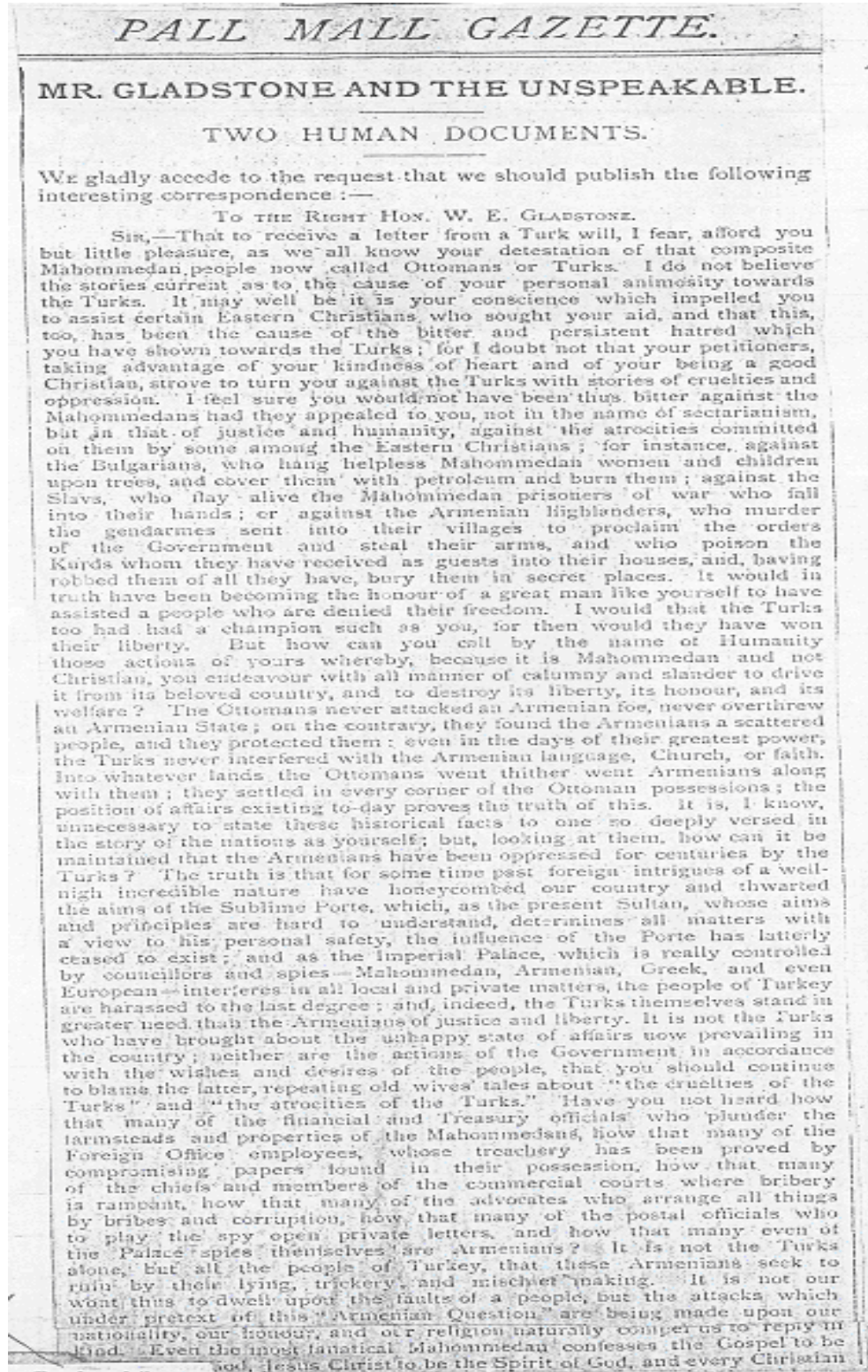
HR-SYS

2757/8

Réponse de M. Gladstone datée d'Hawarden,
8 Août. Il repousse entièrement la haine
et l'hostilité contre les Turcs que Khalid Khalid
lui attribue. " Vos déclarations ne reposent
pas sur des faits authentiques, ajoute-t-il,
je ne porte pas des accusations contre les Turcs
mais contre le Gouvernement Turc; mes
accusations ont été prouvées être bien fondées
et reposant sur une autorité publique. Dans
mon opinion j'ai été bien plus l'ami de l'
Empire Ottoman que le Sultan et ses
conseillers. J'ai toujours recommandé l'emploi
d'un "self-government" local qui eût
épargné à la Turquie de terribles pertes.
Ce bon conseil a été dédaigné et en
conséquence la Turquie a perdu 18,000,000
de ses nationaux et peut en perdre encore
d'avantage. Veuillez peser ces mots "

(Signé) W. E. Gladstone

Halil Hâlid Beyin Mr. Gladstone'a Yazdığı ve Pall Mall Gazetesinde Yayımlanan Mektubu⁴⁶³

⁴⁶³ Pall Mall Gazette, 10 August 1895. (İngilizce)

church to be a House of God, while the fanatical Eastern Christian hates the Mahomedans that he would fain erase the very names of Islam and Mahommed from the world. It is often results of this that even in bygone centuries the religion and nationality of the Eastern Christians have always been protected in Mahomedan countries, while, on the other hand even in this civilized age many thousands of Mahomedans who have fallen under the yoke of the Slavs in order to find deliverance from the ceaseless attacks that are made upon their liberty of conscience are abandoning their dear native land and flocking into Turkey in the most woeful plight. It is surely little worthy of you, who have won the name of a great man and the respect of all, to persist in covering with abuse the individuals of a race, merely because they are Mahomedans. The words which you have uttered against us—words based on hearsay evidence alone—are getting the Eastern people at enmity with each other, are causing much blood to be spilt, and, by raising political disputes, are withholding from us liberty and progress. As events have shown us that nothing save an increase of evils will result from your being (because of a diversity in their religion) the partisan of one people and the enemy of another who dwell together in the same country, I make bold to pray you, in the name of justice and humanity, to support henceforward the cause of the prosperity and freedom of all the people of the East, without distinction of race or faith.—I am, sir, yours respectfully,

KHALIL KHALID, of Angora.

COPY OF REPLY FROM MR. GLADSTONE.

Sir,—I entirely disclaim the hatred and hostility to Turks, or any race of men, which you ascribe to me. I do not doubt that you write in entire good faith, but your statements of facts are unauthenticated—I proceed only upon authenticated statements. I make no charge against Turks at large, but against a Turkish Government. I make the charges which they have been proved guilty of by public authority. In my opinion I have been a far better friend to the Ottoman Empire than the Sultan and his advisers. I have always recommended granting reasonable powers of local self-government, which would have saved Turkey from terrible losses. This good advice has been spurned; and, in consequence, Turkey has lost 18,000,000 of people, and may lose more. Pray weigh these words.—Your sincere well-wisher,

W. E. GLADSTONE.

Hawarden, August 8.

Ambassade Impériale Ottomane à Berlin.

La Gazette de Voss, n: 381
du 16 août, emprunte à la
« Presse viennoise » l'échange des
lettres entre un Turc d'Angora
Khalil Khalid et M. Gladstone.
Le premier dit à M. Gladstone
qu'il n'est pas digne d'un
grand homme, estimé par tout
le monde, de persécuter une
race parce qu'elle est mahomé-
tane; il le prie, au nom
de la justice et de l'humani-
té, de défendre désormais le
bien-être et la liberté de tous
les peuples de l'Orient sans
distinction de la race et de
la confession.
M. Gladstone a répondu à
Khalil Khalid qu'il n'avait

⁴⁶⁴ BOA, SYS, 33/ 27, 16/ 08 / 1895; Paris Gazetesi, no: 381, 16 Ağustos 1895. (Fransızca)

11
aucune haine ni une hostilité
quelconque contre les Turcs ou
contre une autre race; des
accusations bien fondées même
dirigées contre le Gouvernement
Ottoman, mais non pas contre
les Turcs au général. Selon
son propre avis, il aurait été
son meilleur ami de l'Empire
Ottoman que le Sultan et
ses conseillers; il aurait bien
pû recommander à ses
amis une administration au-
tonome locale, ce qui aurait
pu préserver la Turquie des
pertes terribles; on aurait mé-
pris son conseil et la suite
en aurait été pour la Turquie
la perte de 18 millions d'âmes,
peut-être qu'elle perdrait encore
l'avantage.

BİBLİYOGRAFYA

I. ARŞİV KAYNAKLARI *

a. Başbakanlık Osmanlı Arşivi

- İrâde Hususi
- İrade Hariciye
- Yıldız Perakende
- Yıldız Esas Evrâkı
- Hariciye Siyâsi Kısım
- Dahiliye Kalem-i Mahsûs

b. Cumhuriyet Arşivi

- Muamelât

II. H. HÂLİD BEY'E AİT KİTAP VE MAKALELER

a. Halil Hâlid Bey'in Kitapları

Halil Hâlid. *The Diary of a Turk*, Londra, 1903.

----- . *A Study in English Turcophobia*, London, İslamic Society, 1904.

----- . *Cezayir Hatıratından*, Kahire: İctidad Matbaası, 1906.

----- . *The Crescent Versus the Cross*, London: Luzac Yayınevi, 1907.

----- . *Hilâl ve Salîb Münâzaası*, Kahire: Matbaa-i Hindiyeye, 1325.

----- . *El-Hilâl ve 's-Salîb*, İbrahim Remzi Efendi (çev), Kahire, 1910.

----- . *Hilal ve Haç Kavgası*, Mehmet Açıkgözoğlu (sad.), İstanbul: Bedir Yayınları, 1975.

----- . *Hilal Haç Çekişmesi*, M. Şeker- A. Bülent Baloğlu (sad.), Ankara: TDV Yayınları, 1997.

----- . *Fusul-i Mütenevvia*, İstanbul: Ahmed İhsan Matbaası, 1908.

----- . *İslam ile Nasraniyetin Münasebatı Asliyesi*, İstanbul: Ahmed İhsan Matbaası, 1326.

----- . *Rodos'un Fethinde Sultan Süleyman'ın Tedâbîr-i Siyasiyesi*, İstanbul: Ahmed İhsan Matbaası, 1326.

----- . *Türkler İle İngilizlerin İlk Teması*, İstanbul: Ahmed İhsan Matbaası, 1326.

---

* Arşivden kullanılan belgelerin numaraları dipnotlarda verildiğinden tekrarına gerek görülmemiştir.

- . *Şehzade Cem Vakasında Mesele-i Hamiyyet*, İstanbul: Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, 1327.
- . *Türk ve Arap*, Kahire: Matbaatu'l Hidâye, 1912.
- . *Türk ve Arap*, M. Ertuğrul Düzdağ (sad.), İstanbul: Selam Neşriyat, 1994; (II. Bas.)Yeni Zamanlar Yayınları, 2005.
- . *Panislamische Gefahr*, Berlin,1917.
- . *Bazı Berlin Makalatı*, Berlin: Berlin İmparatorluk Matbaası, 1918.
- . *The British Labour and the Orient*, Bern: Steampfli Matbaası, 1919.
- . *La Turcophobia des Emperialistes Anglais*, (Frn.)Bern: Steampfli Matbaası, 1919.
- . *The Turcophobia of the English Imperialists*, Bern: Steampfli Matbaası, 1919.
- . *Türkönkî Mu'âşeret*, Muhammed Hasan Han (çev.), Agra, 1905.
- . *Ek Türk kâ Râznâmçe*, Muhammed İnşâullah (çev), Lahor, 1906.
- . *Türk Hakimiyeti ve İngiliz Cihangirliği*, İstanbul: Yeni Matbaa, 1341.
- Halil Hâlid (çev). C. Fines ve Pilkington'ın, *Maişetimizi İstihsal*, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1341.
- (çev.). Henri Penson, *Her Günkü Hayatın İktisâdiyatı*, İstanbul: Vatan Matbaası, 1926.
- (çev.). M. Clark, *Tacirliğin Mebadisi*, İstanbul, 1926.
- (çev.). T.W, Arnold, *İntişar-ı İslam Tarihi*, İstanbul: Sebilürreşad Kütüphanesi Neşriyatı, 1341/ 1925.
- (çev.) T.W., Arnold, *İntişar-ı İslam Tarihi*, Hasan Gündüzler (sad.), Ankara: Akçağ Yayınları,1971; (II. Bas.) Ankara: Akçağ Yayınları, 1982.

b. H. Hâlid Bey'in Makaleleri⁴⁶⁵

- Halil Hâlid, “A History of Ottoman Poetri Mukaddimesi”, *SM*, C. 2, no: 41, 4 Haz 1325, s. 226-230.
- , “Hamiyeti Dindarâne”, *SM*, C.3, no:78, 18 Şb. 1325, s.422.
- , “Londra Müslümanları”, *SM*, C.3 , no: 69, 17 K.ev. 1325, s. 271.
- , “Sırât-ı Müstakîm Gazetesi'ne ”, *SM*, C. 3, no: 70, 25 K.ev. 1325, s. 288.
- , “Halil Hâlid Bey ve Meslek-i Takrîri”, *SM*, C.4, no: 96, 24 Haziran 1326, s.308-312.
- , “İngiltere'de Teşebbüsât-ı İslâmiye”, *SM*, C.4, no:81, 11 Mart 1325.
- , “İngiltere'de Büyük Bir Misyoner Mu'temeri ve İstikbâl-i İslâm”, *SM*, C. 4, no:95, 17 Haziran 1326, s.296-297.

⁴⁶⁵ Burada yer alan makaleler bizim tespit edip kullanabildiklerimizden ibarettir. Halil Hâlid Bey'in yerli ve yabancı yayın organlarında yayınlanmış ve ulaşılmayı bekleyen çok sayıda makalesi daha bulunmaktadır. *Die İslamische Welt* dergisindeki makaleler Almanca'dır fakat buraya Türkçe çevirileri konulmuştur.

- , “Hilal ve Salib Münazaası Adlı Eserden Medeniyet Bahsi”, *SM*, C.4, no: 90, 13 Mayıs 1326, s. 213-215.
- , “Avrupa’ya Talebe İ’zâmı Hakkında”, *SM*, C. 4, no 89, 6 Mayıs 1326, s. 188-191.
- , “İngiltere’de Balkan Komitesi” *SM*, C.4, no. 99, 10 Temmuz 1326, s. 360-362.
- , “Müslüman Arnavutlar ve Arabî Harfler”, *SM*, C. 4, no. 80, 4 Mart 1325, s. 33-34.
- , “Müsteşrik-i Şehîr Profesörü Brown ve Balkan Komitesi”, *SM*, C. 4, no:101, s.390.
- , “Biz Şark’a Bakalım Şark’a”, *SM*, C. 4 , no:102 , 5 Ağustos 1326, s. 410-412.
- , “Osmanlı ve İngiltere Münâsebâtı Hakkında”, *SM*, C. 4, no: 103 , 12 Ağustos 1326, s. 430-431.
- , “Londra’da Cemiyet-i İslâmiye”, *SM*, C.5, no:105, 26 Ağ.1326. s.11.
- , “Siyâset-ı Milliyede Âdâb-ı Mahviyet”, *SM*, C.5, no:105, 16 Eylül 1326, s. 63.
- , “Lisân-ı Devletin Tervîci Münâsebâtıyla”, *SM*, C. 5, no: 109, 23 Eylül 1326, s. 81.
- , “Vaday Hadisesine Cevap”, *SM*, C. 5, no. 122 , 13 K.s. 1326, s. 349.
- , “Londra Cami-i Şerifi”, *SM*, C. 6, no:138 , 14 Nisan 1324, s.128.
- , “Londra Cami-i Şerifi İâne Cemiyeti ”, *SM*, c.6, no:138, s.143, 14 Nisan 1327 / 27 Nisan 1911.
- , “Londra Cami-i Şerifi ve Ehemmiyet-i İctimâiyesi Hakkında Darülfünûn-i Osmanî’de Konferans”, *SM*, c.6, no 141, s.168, 5 Mayıs 1327.
- , “İstanbul Harîki ve Londra Camii”, *SM*, C.6, no:153, s.363. 27 Tem. 1327.
- , “Memâlik-i Ecnebiye Müslümanları ve Donanma İânesi”, *SM*, C. 7, no:168, 10 T.sa. 1327, s. 189.
- , “Garbın Mûlevvesât-ı Ahlâkiyesi”, *SR*, C. 25, no:635, 22 K.sa. 1341, s.174.
- Halil Hâlid (çev.). V. Ricway, “Türk Hilalinin Aslı”, *DİFM*, sene 1, no: 2, 1926, s.158-182.
- (çev.). Yakup Artin Paşa, “Türk Hilalinin Aslı”, *DİFM*, sene 1, no:3, 1926, 36-51.
- “Akvâm-ı İslâmiye Etnoğrafyasına Bir Medhal, *DİFM*, sene 1, no: 3, 1926, s.235-263.
- . “Akvâm-ı İslâmiye Etnoğrafyası Tetkikâtından, *DİFM*, Sene 1 , no: 4, 1926, s.105-131.
- . “Akvâm-ı İslâmiye Etnoğrafyası Tetkikâtından, *DİFM*, Sene 2 , no:5-6, 1927, s.22-56.
- . “Akvâm-ı İslâmiye Etnoğrafyası Tetkikâtından, *DİFM*, Sene 2 , no: 7, 1928, s. 1-25.
- . “Beşerin İbtida-i Tahaddüsü, *DİFM*, Sene 2, no: 8, 1928, s. 151-171.
- . “Hacer Devirleri”, *DİFM*, Sene 2 ,no: 9, 1928, s.62-71.
- . (çev.), T. Nöldecke, “Ebu’l Ferec ve Moğollar”, *DİFM*, Sene 3, no: 10, 1928, s. 1-16.

- . (çev.), (Brown), “İslam Dünyasında Resmin Menşeleri”, *DİFM*, sene 4, no:16, 1930, s.1-19.
- . “İsmailîyeler, Ağa Han, Hint Müslümanları”, *DİFM*, Sene 4, no: 14, 1930, s.53-60.
- . “Hindistan’da Müslüman Halk”, *DİFM*, Sene 4, no: 15, 1930, s. 45-50.
- M. Halil Hâlid, “Müslüman Kadınların Hayat Tarzı- En Fazla Eleştirilen Bazı Konularda Düşünceler”, *Die İslamische Welt*, Sene 1, no:1, 19 Kasım 1916, s. 11-17.
- . “İslâm Halklarında Kölelik ve Bunun Avrupalı Eleştirmenleri”, *Die İslamische Welt*, sene 1, no:2, 2 Ocak 1917, s.34-37.
- . “İslâm’ın Hıristiyanlığa Karşı Barışçıl Ruhu”, *Die İslamische Welt*, Sene 1, no:3, 1 Şubat 1917, s. 18-19.
- . “İslâm’ın Şark’ta Yayılması –I ”, *Die İslamische Welt*, Sene 1, no:6, 1 Mayıs 1917, s. 333-335.
- . “İslâm’ın Şark’ta Yayılması –II ”, *Die İslamische Welt*, Sene 1, no: 7, 1 Haziran 1917, 401-402.
- Halil Hâlid, “Müsâhabe-i Edebiyye”, *Resimli Kitap*, no: 42, Temmuz 1328, s. 426.
- . “Panislamische Gefahr”, *Neua Rundschau*, Mart 1917.
- . “Oriental Studies in England and on the Continent; a Compariso”, *The Imperial and Asiatic Quarterly Review and Oriental and Colonial Record*, C. XVIII, no: 36, [England] 1904, s. 1-11.
- . “Müslümanlar ve Yunanlılar“, *Millet*, no:21, 12 Ağustos 1324, s.1.
- . “Ruhâniyet Düşkünlüğü, Ebeveynin Kusuru”, *Vakit*, 11 Şubat 1928.
- . “Abdülhak Hamid’in Gayrı Münteşir Mektupları”, *Mihrab*, no:7, İstanbul, 1340, s.203-226; no:8, s.231-237; no:11, s.331-333.
- . “Meşrutiyet’te İzmir ve İstanbul”, *the Times*, 27 Kasım 1909.
- . “Osmanlı Boykotu ve İngilizler”, *Şurâ-yı Ümmet*, no:93/ 140, 6 K. Sâni 1908, s. 5.
- . “Latin hurûfu ve Hak Kelâmı” *
- . “İngilizlerce Suni İnizâl”, *Şurâ-yı Ümmet*, no:91/ 140, 4 K. Sâni 1908, s. 2.
- . “Halil Hâlid Bey’in Beyanatı”, *Tearuf-ı Müslimîn*, C.1, no: 21, 28 T.evvel 1326, s. 340.
- . “Halil Hâlid Bey’le Mülâkat”, *Y. Tasvîr-i Efkar*, no:97, 5 Eylül 1909, s. 5.
- . “Bir Türk’ün Protestosu”, *the Times*, 31 Ekim 1911.
- . “Pan-İslamizm ve Hilafet”, *the Times*, 6 Ağustos 1908.

---

* Osmanlıca bir gazete veya dergide yayınlanmış olan bu makalenin fotokopisi M. E. Düzdağ’ın arşivinde bulunmaktadır. Fotokopide makalenin nerede ve ne zaman yayınlandığını gösteren bir bilgi yer almamaktadır.

- , “Pan-İslamizm ve Hilafet”, *the Times*, 11 Ağustos 1908.
- Horasâni [H. Hâlid]. “Londra Muhâbirimizden Mektub-ı Mahsus Avusturya’ya Karşı Mukabele-i İktisadiye Ve Alem-i İslâm”, *SF*, no:165, 16 Teşrin-i Sanî 1324. s. 1.
- , “Ya İfrat Ya Tefrit”, *SF*, no: 62, 23 Ağustos 1324, s. 1.
- , “İntizâm ve Nezâfete Dâir”, *SF*, no: 73, 29 Ağustos 1324.
- Ç.Ş.Z., “Arnavutluk ve Hissiyât-ı İslâmiye”, *SR*, C. 8, no:194, 10 Mayıs 1328, s. 226.⁴⁶⁶
- , “Mülâhazât-ı Mütenevvîa”, *SR*, C. 8, no: 199, 14 Haziran 1328, s. 322.
- , “Mülâhazât-ı Mütenevvîa”, *SR*, C. 8, no: 200, 21 Haziran 1328, s. 348-350.
- , “Mülâhazât-ı Mütenevvîa”, *SR*, C. 8, no: 201, 28 Haziran 1328, s. 356-357.
- , “Mülâhazât-ı Mütenevvîa”, *SR*, C. 8, no: 202, 5 Temmuz 1328, s. 385-387.
- , “Mülâhazât-ı Mütenevvîa”, *SR*, C. 8, no: 203, 12 Temmuz 1328, s. 408-409.
- , “Mülâhazât-ı Mütenevvîa”, *SR*, C. 8, no: 204, 19 Temmuz 1328, s. 419-4.
- , “Mülâhazât-ı Mütenevvîa”, *SR*, C. 8, no: 207, 9 Ağustos 1328, s. 486-488.
- , “Mülâhazât-ı Mütenevvîa”, *SR*, C. 8, no: 208, 16 Ağustos 1328, s. 500-501.
- , “Mülâhazât-ı Mütenevvîa”, *SR*, C. 9, no: 209, 23 Ağustos 1328, s. 12-13.

III. DİĞER KAYNAK ESERLER VE İNCELEMELER

- Ahmed Rıza. *Batının Doğu Politikasının Ahlaken İflâsı*, Ziyad Ebuzziya (çev.), İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1982.
- Akyüz, Yahya. *Türk Eğitim Tarih (Başlangıçtan 1999’a)*, (7. bas.), İstanbul: Alfa Yayınları, 1999.
- Albayrak, Sadık. *Türkiye’de Batıcılık-İslamcılık Mücadelesi*, İstanbul: Risale Yayınları, 1990.
- Alderson, Anthony Dolphin. *Bütün Yönleriyle Osmanlı Hanedanı*, Şerafettin Severcen (çev), İz Yayınları, [t.y].
- Arnold, T. W. *The Preaching of İslam*, Aligarh, 1896.
- Arslan, Ali. *Darülfünun’dan Üniversiteye*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1995.
- Bolay, S. Hayri. *Namık Kemal’in İslâm’a Bakışı*, Ankara: DİA Yayınları, 1992.
- Bursalı Mehmet Tahir. *Osmanlı Müellifleri*, C.1, İstanbul: Meral Yayınları., [t.y].
- Çavuşoğlu, Ali (çev.). Gibb, E.J.W., *Osmanlı Şiir Tarihi I-V.*, Ankara: Akçağ Yayınları, 1999.
- Çetinkaya, Y. Doğan, “1908 Osmanlı Boykotu: Bir Toplumsal Hareketin Analizi, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.

⁴⁶⁶ H. Hâlid SR’deki yazılarını Ç.Ş.Z. müstearıyla yazmıştır. Halil Hâlid Bey’in bilinenlerin dışında başka müstear isimlerle de yayınlanmış yazılarının olduğunu tahmin ediyoruz. Ancak bu yazıları kesin olarak tespit etmek pek mümkün değildir.

- Dağlı, Yücel- Cumhure Üçer. *Tarih çevirme kılavuzu*, Ankara : TTK, 1997.
- Demir, Ahmet İshak. “Cumhuriyet Dönemi Aydınları’nın İslâm’a Bakışı”, (Basılmamış Doktora Tezi) Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000, s. 35.
- Dursun, Davut. *Din Bürokrasisi Yapısı, Konumu ve Gelişimi*, İstanbul: İşaret Yayınları, 1992.
- Durukan, Hüseyin. *Türkiye Nasıl Laikleştirildi?*, İstanbul: Şule Yayınları, 1998.
- Düzdağ, M. Ertuğrul. *Mehmed Âkif Ersoy*, İstanbul: Kaynak Kitaplığı Yayınları, 2004.
- *Mehmed Âkif Hakkında Araştırmalar I-II*, İstanbul: İFAV Yayınları, 2000.
- *Yakın Tarihimizde İslam ve Irkçılık Meselesi*, İzmir: Çağlayan Yayınları, 1997.
- Enginün, İnci (haz.). *Abdülhak Hamid’in Hatıraları*, İstanbul: Dergah Yayınları, 1994.
- *Abdülhak Hamid’in Mektupları II.*, İstanbul: Dergah Yayınları, 1995.
- Er, Hamit. *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası Hoca ve Yazarları*, İstanbul: Sosyal Bilimler Araştırma Merkezi, 1993.
- Eraslan, Cezmi. *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 1992.
- Ergin, Osman Nuri. *Türk Maârif Tarihi*, C.4, İstanbul: Eser Matbaası, 1977.
- Ersoy, Mehmed Akif. *Safahat (iki cilt)*, İstanbul: Zaman Yayınları., t.y.
- Eyice, Semavi. “Arnold, Sir Thomas”, *DİA*, C.3, Ankara TDV Yayınları, s.390-391.
- Gibb, Elias John Wilkinson. *A History of Ottoman Poetry*, 1901; (II. Bas.), C. I-V, Edward Granville Browne (haz.), London : Lowe-Brydone Ltd., 1958.
- Gökalp, Ziya. *Türkçülüğün Esasları*, Cengiz Han (sad.), İst.: Kamer Yayınları, 1996.
- Halide Edip, Adivar(çev.). Gibb, E. J. W., *Osmanlı Şiiri Tarihi I.*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1943.
- Hanioğlu, M. Şükrü. *Bir Siyasal Örgüt Olarak İttihat Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.
- *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1981.
- İlmiye salnamesi. Darül Hilafet’ül Aliyye: Matbaa-i Amire. 1334.
- İzgi, Cevat. *Osmanlı Medreselerinde İlim I- II*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1997.
- Kara, İsmail. *İslâmcıların Siyasi Görüşleri*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1994.
- Karaman, M. Lütfullah. *Uluslar arası İlişkiler Çıkmazında Filistin Sorunu*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1991.
- Karpat, Kemal. *İslâm’ın Siyasallaşması: Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması*, Şiar Yalçın (çev.), İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004.

- Kocabaş, Süleyman. *Hindistan Yolu ve Petrol Uğruna Yapılanlar: Türkiye ve İngiltere*, İstanbul: Vatan Yayınları, 1985.
- Köksal, A. Cüneyt (çev.). Gibb, E. J. W., *Osmanlı Şiiri Tarihine Giriş*, İstanbul: Köksal Yayınları, 1999.
- Kuran, A. Bedevi. *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele*, İstanbul: Çeltüt Matbaası, 1959.
- , *İnkılap Tarihimiz ve "Jön Türkler"*, İstanbul: Tan Matbaası, 1945.
- Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (7. baskı), Ankara: TTK, 1998.
- Mardin, Yusuf S. *Abdülhak Hâmid'in Londra'sı*, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 1976.
- Mardin, Şerif. *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1983.
- , *Din ve İdeoloji*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1986.
- , *Türk Modernleşmesi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000.
- , *Türkiye'de Din ve Siyaset*, (6. bas.), İstanbul: İletişim Yayınları, 1999.
- Meclisi Mebûsan Zabıt Cerîdeleri. C. I., 5 Nisan – 19 Haziran 1328 (1912), Ankara: TBMM, 1991.
- Pamuk, Şevket. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, (2. baskı), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.
- , *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820- 1913)*, Ankara: Yurt Yayınları, 1894.
- Oğuz, M. İhsan. *Hız. Şabanı Veli ve Mustafa Çerkeşi*, İstanbul: Oğuz Yayınları, 1993.
- Okumuş, Ejder. *Türkiye'nin Laikleşme Sürecinde Tanzimat*, İstanbul: İnsan Yayınları, 1999.
- Özcan, Azmi. *Pan-İslamizm Osmanlı Devleti Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924)*, Ankara :TDV Yayınları, 1997.
- Öztürk, Yaşar Nuri. *Kutsal Gönüllü Velî Kuşadalı İbrahim Halverî: (Hayatı, Tasavvufî Düşünceleri, Mektupları)*, İstanbul: Fatih Matbaası, 1982.
- Said Halim Paşa, *Buhranlarımız ve Son Eserleri*, (4. baskı), M. Ertuğrul Düздаğ (Haz.), İstanbul: İz Yayınları, 2004.
- Seyidoğlu, Halil. *Bilimsel Araştırma ve Yazma El Kitabı*, (8.bakı), İstanbul: Güzem Yayınları, 2000.
- Sir Achmed Bartleat, "Teselya Marekesinde", İkdam Matbaası, Dersaadet, 1315.
- Topuz, Hıfzı. *II. Mahmut'tan Holdinglere Türk Basın Tarihi*, (2.bas.) İstanbul: Remzi Kitabevi, 2003.
- Tunaya, Tarık Zafer. *Batılılaşma Hareketleri I*, Cumhuriyet Yayınları, 1999.
- Türkiye Cumhuriyeti Devlet Yılığ: 1929-1930. İstanbul: [y.y.], 1930.

Tütengil, C. Orhan. *Yeni Osmanlılar'dan bu yana İngiltere'de Türk Gazeteciliği: 1867- 1967*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, 1969.

Uçarol, Rıfat. *Siyasi Tarih (1789-1994)*, İstanbul: Filiz Kitabevi, 1995.

Ülken, Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul: Ülken Yayınları, 1998.

Yücer, Hür Mahmut. *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (19. yüzyıl)*, (2. baskı), İstanbul: İnsan Yayınları, 2004.

IV. DİĞER MAKALE ve HABERLER

- Abdullah Cevdet, “Şime-i Muhabbet”, *icthâd*, no: 89, 16 Kasım 1329, s. 1979.
- Ahmet İhsan. “Rahmetli Halil Halit Bey ve Mister Gibb ile Mister Browne”, *SF*, no:1807/122, İstanbul 1931, s.274-275.
- , “Halil Halit Merhum”, *Cumhuriyet*, 2 Nisan 1931.
- Andı, M. Fatih. “Frenk-i bed-renk’in Avrupa’sı ve Osmanlı”, *İzlenim*, no: 30, 1996, s. 70-71.
- Arnold, T. W. “İntişâr-ı İslam Tarihi’nin Mukaddimesi”, *SR*, C.25, no: 633, 08 K.sa. 1341, s.135.
- Azamat, Nihat. “Çerkeşi Mustafa Efendi”, *DİA*, C.8, Ankara:TDV Yayınları, s. 272-275.
- Bilmen, Ömer Nasûhi. “İntişâr-ı İslâm Tarihi”, *SR*, C.25, no: 635, 22 K.sa. 1341, s.168.
- Brown, E., “İran İnkılabı”, *SM*, C. 5, no:116, 11 T.sa. 1326, s. 203.
- Celal Nuri, “Şime-i Husumet”, *İcthad*, no: 88, 9 K.sânî, 1329, s. 1950.
- Çulcu, Murat. “İki Ülkenin Unuttuğu Bir Dergi: DIE İSLAMISCHE WELT”, *Müteferrika*, no:2, Bahar 1994.
- Dursun, Davut. “Ortadoğu Neresi? Subjektif Bir Kavramın Anlam Çerçevesi ve Tarihi” [www. Stradigma.com](http://www.Stradigma.com). (e- dergi) Sayı 10, Kasım 2003.
- Düzdağ, M. Ertuğrul (haz.). “Çerkeşseyhizâde Halil Hâlid Bey’in “Türk ve Arab” Risalesi”, *Milli Gazete*, 14 Şubat- 22 Mart 1994.
- Emir Ali. “Emir Ali’nin Mektubu” *SM*, C. 6, no: 134,17 Mart 1326, s. 60.
- Fernard, Christopher. “GİBB, E. J. Wilkinson”, *DİA*, C. 14, s. 64.
- Gençosman, M. Nuri. “Prof. Edward Browne’un İhtidasına ait Yeni Vesikalar”, *İslam Mecmua*, C.1, no: 8, 1956-1957, s. 9-11; C.1, no: 9, 1956-1957, s.17.
- Güneyceli N. “Servet-i Fünûn’daki “Horasânî” Müstearı Kimindir?”, *Dergah*, no: 26, 12 Mayıs 1992.
- H. M. Şirazi. “Londra Cemiyet-i İslamiyesinden Alınan Mektup”, *SM*, C.4, no. 81, 11 Mart 1325, s. 53.
- Hanioglu, Şükrü. “Batıcılık”, *TCTA*, C. 5, s. 1382-1387.

- . “Türkçülük”, *TCTA*, C. 5, s. 1394-1399.
- Hisar, Abdülhak Şinasi. “Halil Halit”, *Hakimiyeti Milliye*, İst. 10 Eylül 1931.
- . “Halil Halit”, *Cumhuriyet*, 10 Eylül 1931.
- Kahraman, Kemal. “BLUNT, Wilfrid Scawen”, *DİA*, C.6, Ankara:TDV Yayınları, s.246-247.
- Kara, İsmail. “Tanzimat’tan Cumhuriyete İslâmcılık Tartışmaları”, *TCTA*, C. 5, s. 405-1420.
- Kılıçbay, Mehmet Ali. “Osmanlı Aydını”, *TCTA*, C.1, 55-66.
- Koloğlu, Orhan. “Halil Hâlid’in Kitapları”, *Tarih ve Toplum*, no: 15, Mart 1985, s. 2-3.
- . “Halil Hâlid Hakkında”, *Tarih ve Toplum*, no: 21, Eylül 1985, s. 2-3.
- Köse, Osman. “Osmanlı-Amerikan İlişkilerinde Bir Kriz: Hacı David Vapur Kumpanyası Boykotu (1911)” *Belleten*, C: LXVIII , no: 252, Ağustos 2004, s. 461-482.
- Mehmed Vecih, “Filipin Mektupları”, *SR*, C.11, no: 286, 20 Şubat 1329, s. 425.
- Mardin, Şerif. “İslâmcılık”, *TCTA*, C. 5, s. 1400- 1404.
- Özbarab, Salih. “İngiltere’de Türk Tarihi Araştırmalarında Son Gelişmeler”, *Türk Kültürü*, no: 57, Temmuz 1967, s. 677-681.
- S. M. Tevfik, “Hindistan Mektupları”, *SR*, C. 10, no: 259, 15 Ağustos 1329, s.406.
- . “Edirne’nin Yeniden Fethi ve Hindistan Ahali-i İslamiyesi”, *SR*, C.11, no:261, 29 Ağustos 1329, s. 9.
- . “Halife Mümessilinin İstikbal Merasimi”, *SR*, C.11, no :280, 9 Kânûn-i Sâni 1329, s.316-17.
- . “Hindistan Müslümanları ve Halil Hâlid Bey”, *SR*, C. 12 , no. 299, 20 Mayıs 1330(4 Haziran 1914), s. 242-43.
- Tevetoğlu, Fethi. “Halil Hâlid Bey”, *Türk Ansiklopedisi*, C.18, Ankara: M.E.B. Yayınları, 1970, s.382-383.
- Toros, Taha. “Cambridge Üniversitesi’nde Bir Türk Profesör”, *Tarih ve Toplum*, no:11, Kasım 1984, s.20-23.
- Uçman, Abdullah. “Rıza Tevfik’in Edvard G.Brown’a Gönderdiği Mektuplar I ”, *Kubbealtı Mecmuası*, no:2, Nisan1983yıl 12 s. 35.
- . “Rıza Tevfik’ten Edvard G. Browne’a”, *Tarih ve Toplum*, no:147, Mart 1996, s.132.
- . “W. S. Blunt’un Bir Mektubu”, *Tarih ve Toplum*, no:111, Mart 1993, s.156-157.
- Uzun, Mustafa. “Halil Hâlid Bey”, *DİA*, C.15, s.313-316.
- Wasti,Tanvir. “H. Hâlid: Anti-Imperialist Muslim Intellectual”, *Middle Eastern Studies*, C.29, no:3, 1993, s. 561.
- “Boykotaj”, *Volkan*, no: 1, 28 T.sânî 1324, Ertuğrul Düzdağ (haz.), İstanbul :İz Yayınları, 1992, s. 5.

- “İslâmiyet’in Zuhûru ve Terakkîsi ile Hayât-ı Hz. Muhammed” , *SM*, C. 4, no: 97, 1 Temmuz 1326, s.326-9.
- “BROWNE, E.Granville”, *Türk Ansiklopedisi*, C.7, s.237-238.
- “Bu Dini Nasıl Tepelemek İstediler?”, *Büyük Doğu*, C.3, no: 61, 2 Mayıs 1947, s. 13-14.
- “Büyük Bir Ziya: Kıymetli Alimlerimizden Halil Hâlid Bey Vefat Etti”, *Cumhuriyet*, 30 Mart 1931, s.1,4.
- “Büyük Bir İlim Adamımızı Kaybettik”, *Yeni Gün*, İstanbul, 31 Mart 1931.
- “Dinî İnkılâp ve İslâhat Hakkında”, *İslam Türk Ansiklopedisi Mecmuası*, C. II, no: 73, 15 Haz. 1947, s.9-10.
- “Halil Hâlid Bey”, *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, C. 4, İstanbul: Dergah Yayınları, İstanbul: 1981, s.47.
- “Halil Hâlid Bey”, *SF*, C. 45, no. 1152, 20 Haz. 1329 / 3 Temmuz 1913, s.177-178.
- “Halil Hâlid Bey’in İstifası”, *SM*, C. 6, no:149, 30 Haziran 1327, s. 302.
- “Halil Halit Bey Merhumun Cenazesi Hürmetle Defnedildi”, *Cumhuriyet*, 31 Mart 1931.
- “Halil Hâlid Bey’in Bombay Baş Şehbenderliğine Tayini, *SR*, C. 10, no:260, 22 Ağustos 1329, s.420-421.
- [Halil Hâlid Bey’in İngilizce Makalesinin Tercümesi], *Kânûn-ı Esâsi*, no:17, 17 K.sa 1314, s.5-6.
- “Halil Hâlid Bey Defnedildi”, *Vakit*, 31 Mart 1931.
- “Hilal Salib Münazâsı”, *Mizan*, no:53, 7 Ey, 1324, s.230.
- “Hindistan”, *SR*, C. 13, no. 318 (4 Kev 1330, s. 47.
- “Hoca Kemaleddin ve İngiltere’de İntişarı İslam Gayreti Numuneleri”, *SR*, c.12, no:302, 25 Haz. 1914, s.291.
- “İlahiyat Fakültesi Tarafından Hazırlanan Layiha Etrafında”, *Vakit*, no:3753, 20 Haziran 1928, s.1-2.
- “İlahiyatta Reformcular”, *Büyük Doğu*, C.5, no:10, 8 Mayıs 1959, s.8-9.
- “İngiliz Muallim Brown’un İslamiyet Hakkındaki Efkârı”, *SM*, C. 5, no.107, 9 Eylül 1326, s. 53.
- “İntişâr-ı İslam Tarihi”, *Mahfel*, C.5, no:57, s.172.
- “İran İnkılâbı”, *SM*, C. 5, no: 116, 11 T.sa. 1326, s. 203.
- “Kıymetli Bir Profösör Halil Kalit Bey Evvelki Gece Öldü, Bugün İhtifal ile Gömülecek”, *Vakit*, İstanbul, 30 Mart 1931.
- “Londra Camii Şerifi”, *Tearuf-ı Müslimin*, C.1, no:21, 14 T.ev 1326 / 27 Ekim 1910, s.340.
- “Mekâtîp”, *SR*, C. 8, no:183, 8 M 1912, s.13.

- “Mr. Gladstone And The Unspeakable”, *Paal Mall Gazette*, 10 Ağustos 1895.
- “Mr. Brown ve Rıza Tevfik”, *Hikmet*, no: 22, 2 Eylül 1326, s. 2.
- “Rodos’un Fethinde Sultan Süleyman’ın Tedâbir-i Siyâsiyesi” *Mizan*, no:71, 25 Eylül 1324, s. 302.
- “Tekzip”, *Vakit*, s. 2, 22 Haziran 1928.
- “Vaday Hadisesi Netaicinde” *SM*, C.5, no:122, 22 K.e., 1326, s. 303.

V. SÜRELİ YAYINLAR

-Büyük Doğu	-Cumhuriyet	-Dergah
-Hâkimiyet-i Milliye	-Hikmet	-İctihat
-İslâm Mecmuası	-İslâm Türk Mecmuâsı	-Kânûn-ı Esâsi
-Kubbealtı Mecmuası	-Mahfel	-Millet
-Mîzan	-Müteferrika	-Pall Mall Gazette
-Servet-i Fünûn	-Sebilürreşâd	-Sırât-ı Müstakîm
-Şûrâ-yı Ümmet	-Tarih ve Toplum	-Tearuf-ı Müslimîn
-Times	-Türk Kültürü	-Vakit
-Volkan	-Yeni Gün	-Yeni İstiklal
- Y. Tasvîr-i Efkâr		